IPT F 4149
Warszawskie Towarzystwo Filozoficzne
665

ІНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — IV. — VOLUME.

Серія фільольоґічна, книга 1. Serja filologiczna, zeszyt 1. Série philologique, livraison 1.

ДР. КОНСТАНТИН ЧЕХОВИЧ

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ-ЛІНҐВІСТ

❀

D-R KONSTANTYN CZECHOWYCZ

ALEXANDER POTEBNIA

ukraiński myśliciel linguista

CONSTANTIN ČECHOVYČ
docteur ès lettres

ALEXANDRE POTEBNIA

philosophe-linguiste ukrainien

❀

H

ВАРШАВА 1931 WARSZAWA

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

№ 3032
669

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — IV. — VOLUME.

Серія фільольоґічна, книга 1. Serja filologiczna, zeszyt 1. Série philologique, livraison 1.

000716177

ДР. КОНСТАНТИН ЧЕХОВИЧ

4149

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ-ЛІНГВІСТ

О. Потебня:
Тільки ідея національности може розбудити і любов до науки та мистецтва і розумні громадські змагання.

Nr. inw. 20320/1

Warszawskie
Towarzystwo Filozoficzne
Nr. 669

ВАРШАВА 1931 WARSZAWA

http://rcin.org.pl

Połączone Biblioteki WFiS UW, IFiS PAN i PTF
T.4149
29004149000000

dr. inw. 669

Редагує: Секретар,
Проф. РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ — 1931.

http://rcin.org.pl

ПЕРЕДМОВА.

Ця праця складалася поза межами України, в Берліні і в Празі, і тим треба пояснити деякі прогалини, що їх можна буде заповнити лише дальшими дослідами на Україні. Там зберігається ще багато невикористаних матеріялів і живих спогадів. Але українська наука не має ще змоги вийти на широкий шлях вільного розвитку і через те не може віддати належної пошани нашому геніяльному мислителеві і ученому, а українська нація не може подякувати йому за всі ті скарби, що він для неї надбав, бо їх і не знає. Та і при найтяжчих умовинах ми повинні складати лепти на достойний памятник для нього. Такою лептою нехай буде і моя праця.

АВТОР.

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

ЗАВДАННЯ.

Постать Олександра Потебні, коли до неї хоч трохи наблизитися, виростає до таких могутніх розмірів, що для ока дослідника не легко обняти цілість, не легко схопити те, що найважніше, щоби не загубитися у подробицях для Потебні взагалі не характеристичних. Повне і всестороннє освітлення цеї — як каже акад. Степан Смаль-Стоцький — »грандіозної фігури великого нашого земляка, що став окрасою словянської науки»[1]), буде можливе аж тоді, коли появиться повне видання його творів і досі незнаних ще матеріялів з його рукописної спадщини. Плян такого видання існує вже давно, але його здійсненню стоять на перешкоді ті невідрадні обставини, серед яких доводиться розвиватись українській науці та українській культурі взагалі. Ще в 1920. році повстав при Українській Академії Наук в Київі та при Комісаріяті Освіти в Харкові окремий редакційний Комітет для видання творів Потебні під проводом акад. Багалія і зараз-же зложив цілий плян підготовчої праці. Увесь матеріял розділено на 5 серій, що мали обіймати 20 томів усіх праць Потебні. Крім цих 5 серій, як перший том цілого видання, мала появитися біографія Потебні, оцінка його наукової діяльности і бібліографія. I. серія мала обіймати фільософію мови та теорію словесности; II. граматичні праці; III. праці з поля етнографії і народньої словесности; IV. історично-літературні і критичні праці; V. листування.[2]) Але і досі ще цього пляну не здійснено. Крім нового видання одної із перших праць Потебні »Думка й мова« та й то все ще і у пятому виданню 1926. р. по російськи, — більше нічого друком не появилося. Ще у 1924. р. писав акад. Багалій, що підготовча праця ведеться згідно із наміченим пляном та що все тепер залежить від Державного Видавництва України, але воно »веде доручене йому видання повного зібрання творів на-

[1]) Slavia V. 196.

[2]) Гл. Бюлетень ред. Ком. для видання творів Потебні, ч. I. Харків 1922. стор. 9-11

http://rcin.org.pl

стільки мляво, що коли буде так і далі, (видано покищо на протязі більш року лише один том з 20) то справа закінчиться через 20 років, — а українська школа, наука, суспільство і держава не матимуть таких наукових творів, які зробили б велику славу европейській науці«.[1])

Нині минуло дальших шість літ від хвилі, коли акад. Багалій писав ті рядки, і за той час все ще не надруковано нічого, крім згаданого вже нового видання того самого твору. Ціла справа досить безвиглядна, а ті надії, що їх ще в 1924. році висловлював акад. Багалій, набирають для нас закраски гіркої іронії. »Посмертна спадщина Потебні — писав тоді акад. Багалій — остільки велика, що збільшує на 25-30% те, що було видано за його життя. А коли ми згадаємо, що за життя його твори друкувались в провінційних часописах, які були мало відомі і мало приступні навіть спеціялістам, тоді ми зрозуміємо, що повне видання його творів це буде велике діло сучасної Радянської Влади на Україні«.[2]) Та по шести роках даремного вичікування здається і найбільший оптиміст мусить разом з нами сумніватися, чи таке повне видання творів нашого геніяльного мислителя при сучасних порядках на Україні взагалі може в найближчому часі появитися.

На такому дочасно песимістичному тлі зарисовуються загальні завдання нашої праці.

Не лише для ширших кругів українського громадянства, але і для української науки постать Потебні в цілости майже не знана. Лише деякі сторінки його наукової праці стали загально відомі, а инші ще майже не торкані. У фільтрі російської науки пропадали і пропадають без сліду усі ті думки Потебні, що для нас, як Українців, мають особливу вагу. Ми хочемо бодай у загальних рисах передати по українськи цілу систему думок нашого великого ученого і мислителя, і то дійсну систему самого Потебні у неперекрученому вигляді. Це наше головне завдання. Цього найбільше потрібно і для нашої науки, і для нашого громадянства.

Можна здогадуватися, що таке завдання клали собі і инші дослідники думок Потебні і що їх праці також претендують на те, щоби дати вірний образ нашого мислителя. Та коли ближче приглянемося усім цим портретам, мусимо завважити, що їм бра-

---

[1]) »Червоний Шлях« 1924. 4-5. стор. 159.
[2]) Ibidem, 144.

http://rcin.org.pl

кує не лише живих фарб, але в першу чергу правдивого відчуття дійсности. Їх автори часом самі признаються, що не розуміють добре самої душі того, що вони беруться змальовувати. Візьмім для прикладу найновішу працю Т. Райнова: »Александр Афанасиевич Потебня« (1924), що її дехто вважає за найкращу з усього того, що про Потебню написано. В ній відразу вдаряє в очі односторонність становища автора і, як наслідок того, велика неповність характеристики. »Т. Райнов — як зауважує один із учеників Потебні — по спеціяльності, як відомо, фільософ. Природно, що він у своєму нарисі... вкладає в його (т. зн. Потебні форми мислення свій зміст, підходить до нього як до фільософа, а не »фільософа-мовознавця«, а це поєднання так блискуче, гармонійно вклалося в глибокій, багатогранчастій духовій особі Потебні. З якого б боку Райнов не підійшов до Потебні, на першому місці, часом на шкоду иншим бокам, увага його приковується до фільософського підходу. З автобіографії Потебні, з матеріялів для його біографії, вже опублікованих, часом надзвичайно цінних, Райнов бере лише те, що для його спеціяльного укладу думки є найбільше цінним. Звичайно, від цього страждають в своїй ясності й релєфності инші сторони, і навіть ті, на які він звертає свою увагу в инших основних розділах«.[1]) Та ще більшим прогріхом цеї праці є те, що Райнов пішов цілком невідповідним шляхом, намагаючись змалювати постать Потебні на тлі російської науки. Наш погляд такий, що ціла постать Потебні, ціла система його думок це щось цілком чуже для російської науки, і тому всякі спроби звязувати до купи те, що органічно до себе не пристосоване, вже заздалегідь засуджені на невдачу. Через те і праця Райнова вийшла невдатна. Зрештою і сам Райнов досить болюче це відчуває. »Цій характеристиці Потебні — каже Райнов про свою працю — бракує дуже багато. Передовсім одноцільности. Особа і діяльність великого вченого не звязані до купи так, щоби для читача стало ясно, чому і в який спосіб він виступив активно якраз в тій ділянці, а не в иншій. Я не міг зясувати читачеві того, чого я сам в цій справі не розумів. Правдоподібно є в тім трохи моєї вини. Але є і незалежні обставини. Щоби звязати особистий характер вченого з характером його діяльности, треба знати його життя, в якім

[1]) О. В. Вєтухов: До розуміння Потебні. — Наук. Збірник харк. н. — досл. кат. іст. укр. культури, ч. 2-3. 1926. стор. 20.

http://rcin.org.pl

цей характер всесторонно виявляється. Тимчасом про життя Потебні ми знаємо надзвичайно мало. Як складалась ця душа? Що хвилювало її в ріжні періоди розвитку? У що вірив Потебня? Що він любив і що ненавидів? Як він поступав в поважні моменти свого життя? Все те і багато иншого для нас — а бодай для мене — майже незнане«.[1]) Не диво, що Райнов, не знаючи того всього, не міг знайти правдивого ключа для зрозуміння Потебні і через те дав малюнок неповний і кривий.

У світлі таких недостатків виринають деякі окремі завдання для нашого досліду. У біографічному нарисі, використовуючи усі доступні нам матеріяли, розсіяні по ріжних журналах, а також деякі досі ще нігде не публіковані документи віденських архівів, ми попробуємо кинути трохи світла не лише на зовнішнє, але і на внутрішнє життя Потебні і подати фактичний матеріял для розвязки тих питань, що їх Райнов лише згадав, не знаючи, що на них відповісти. Бо без такої розвязки нікому не вдасться зрозуміти цілого Потебні, як людини і як ученого-мислителя. Маючи на увазі всі основні думки Потебні про мову і національність, ми мусимо шукати за розвязкою цих питань у національних глибинах його душі.

Свою наукову підготовку здобував собі Потебня із західньо-европейських джерел, дуже вдатно вибіраючи лише те, що мало тривалу вартість. Це, очевидно, ані трохи не зменшувало його високоталановитої самостійности і оригінальности думки. Але від часу до часу все ще можна зустрінутися на полі словянського, а зокрема українського, язикознавства із принагідними завваженнями, мовляв, Потебня це лише відгомін для одних Гумбольдта і Штайнталя, для инших Гербарта, Льотце чи Макса Міллєра. Були навіть спроби доказувати компілятивний характер деяких праць Потебні і, очевидно, мусіли закінчитися повною невдачею.[2]) Ми не бачимо ніякого наукового оправдання для такого легковажного способу оцінки думок Потебні. Розглядаючи його »філософію мови«, ми попробуємо і у викладі і у висновках зясувати ті джерела західньо-европейської науки, що з них Потебня справді черпав повними пригорщами, критично відділюючи зерно від полови і самостійно використовуючи придбане в той спосіб

[1]) Т. Райнов: Александр Афанасиевич Потебня. П-д 1924. стор. 5.

[2]) Маємо на думці нещасливий виступ Віктора Петрова і цілком заслужену гостру відповідь Харцієва і Вєтухова. Гл. Библіографічний показчик. II. б. 32. 13. і 55.

http://rcin.org.pl

знання. У згаданій праці Райнова ми бачимо досить обєктивне освітлення справи впливів на Потебню у сфері його фільософічних поглядів. Вказуючи на В. Гумбольдта, Гербарта, Льотце, Ляцаруса і Штайнталя, як на головні джерела, з яких Потебня користав, Райнов додає, що »Потебня переймав від них свої ідеї з деяким вибором, так що його не можна признати прямим послідовником котрогонебудь із названих мислителів. Не був він і еклєктиком, бо його світогляд, самостійно вироблений під чужими впливами, визначався великою суцільністю«.[1])

Крім нарису »фільософії мови« Потебні, в якому будемо старатися говорити його власними словами, але не по російськи, як він сам мусів у свій час писати, лише по українськи, щоби в той спосіб промощувати також шлях для будучого і дуже потрібного перекладу його творів на українську мову, ми попробуємо у »Висновках« вказати також на те місце, яке Потебні належиться у храмі західньо-европейської науки.

Органічним продовженням його фільософії мови, а радше її складовою частиною, є його теорія словесности. В тій ділянці серед дослідників Потебні находимо найбільше непорозумінь і найбільше баламуцтва.[2]) Часом, читаючи виклад ніби про Потебню, ми взагалі дійсних поглядів самого Потебні там не знайдемо. У инших цей виклад такий неясний і перекручений, цитати так без ніякого звязку позліплювані та ще й у незрозумілому перекладі на псевдоукраїнську мову, що краще було би, якби таких »пояснень« взагалі не було, — краще і для справи поширення дійсних думок Потебні, краще і для розвитку української науки взагалі.

Крім загального викладу основних думок Потебні про поезію і прозу, ми вкажемо у »Висновках« і на деякі помилкові погляди т. зв. »опоязівців«. В протилежність до їх поглядів ми думаємо, що теорія словесности Потебні ще досі не використана і що вона з часом стане фундаментальною і непорушною частиною будучої наукової теорії словесности взагалі.

Погляди Потебні на мову і її ролю в духовому розвитку одиниці і цілого народу нерозривно вяжуться із його поглядами про національність, про вагу ідеї национальности для оживлення

---

[1]) Т. Райнов, op. cit. 66-67

[2]) Деякі праці з того поля подаємо у показчику лише з бібліографічного обовязку, хоч для зрозуміння Потебні вони не мають ніякої вартости.

http://rcin.org.pl

і продуктивности духових сил одиниці і цілої нації, та про самі джерела національної сили і національного розвитку. Всі ті надзвичайно для нас цінні і актуальні думки Потебні, що їх звичайно російська наука цілком нехтує, мусять колись стати загальним майном української нації, мусять лягти в основу нашого національного катехізму. Для характеристики постаті Потебні вони настільки важні, що ми не лише у біографічному нарисі будемо на них звертати особливу увагу, але також згуртуємо їх в окремому розділі.

У »Загальній характеристиці« лише коротко спинимося на розгляді деяких спеціяльних ділянок наукової праці Потебні, хоч вони для загального портрету нашого мислителя не мають більшого значіння.

Приймаючи погляд Потебні, що мова це не так засіб передавання готової думки, як радше засіб її витворювання, та що мова нації це щось в роді своєрідної машини національної духової продукції, доходимо до висновку, що думки Потебні треба очищати від накиненої їм чужонаціональної лушпини і притягати на українську перетворюючу машину. Бо щойно тоді золоте зерно його думок упаде на чорнозем українського життя і науки і щойно тоді виявить усю свою плодючість.

Завдання нашого досліду буде сповнене, якщо нам удасться хоч трохи того золотого зерна для української науки здобути і віддати належний поклін тому, хто те зерно для нас надбав.

http://rcin.org.pl

БІОҐРАФІЧНИЙ НАРИС.

I. Шкільні роки. II. Подорож на Полтавщину і до Петербурга. III. В Берліні. IV. В Галичині. V. При харківському університеті. Потебня як учений, як педаґоґ і як людина.

I.

Олександер Опанасович Потебня народився 10. вересня 1835. р. в Перекоповці, роменського повіту, полтавської губернії. Походив з небагатої дворянської родини Осипа Єфимовича і Марії Івановни з дому Маркової. »По батькові й матері — писав сам Потебня — я належу до дрібних помісних дворян, які перетворилися у XVIII. ст. з козацтва. Ще з XVIII. віку українське козацтво, яко стан суспільства, намагалося здобути собі дворянських прав на зразок польсько-литовської шляхти. Після обєднання України з московською державою, у половині XVIII. ст., воно набувало собі прав російського дворянства, завдяки полковій чи сотенній старшинській службі або иншими засобами, але більша частина його залишилася у козацькому стані, а деякі попали навіть у стан селян, а то й кріпаків. Мої дальші родичі однофамільці й досі козаки на Полтавщині. Моє прізвище Потебня є прізвище одного з моїх предків, що він одержав його мабуть серед кінного козацтва«.[1])

Вже як семилітній хлопець Потебня розстався на довший час з батьками і їде вчитися до радомської гімназії, де його дядько по матері був учителем. Тут більшість предметів учили по польськи, так що молодий Потебня в школі засвоював собі мову польську, а в домі дядька німецьку. До рідної хати він не вертав аж до часу своїх університетських студій.

В 16-ім році свойого життя вступає (1851. р.) на правничий факультет харківського університету, вибравши Харків — як він сам про це згадував — за прикладом декількох своїх предків

---

[1]) Гл. Д. Багалій: Олександер Опанасович Потебня. — Червоний Шлях 1924, 4-5. ст. 145.

http://rcin.org.pl

по матері. На університеті познайомився з одним студентом медицини »україноfілом« Михайлом Нєговським, котрий дуже любив українські народні пісні і сам їх збірав, (дещо з того появилося потім друком в праці Антоновича і Драгоманова), а крім того завідував бібліотекою, у якій було багато книжок українського змісту, а деякі і писані українською мовою. Усім тим Потебня дуже зацікавився і вже в 1852. р., почасти також за порадою Нєговського, покинув свої правничі студії та рішився перейти на історично-фільольогічний факультет.

Але своє зацікавлення до студій над мовою сам Потебня поясняє не так зовнішніми впливами, як радше вродженими нахилами. Головно нахил до фільософічного розуміння мовних явищ не можна, на його думку, пояснити самою школою чи впливом осіб, з якими він зустрічався. »Деякий нахил — каже Потебня — до питань, які не мають безпосереднього, т. зв. життєвого значіння, (як н. пр. до питання про відношення думки до слова, що ним вичерпується все мовознання), не виясняється школою. Багато проходило ту саму школу разом зі мною, і деякі з них були куди краще від мене підготовані до фільольогічних студій... Я бачу подібність між собою і деякими давнопомершими свояками по батькові... Моя тітка по Четьям Мінеям рішала фільософічні проблєми, а дядько, молодо убитий на Кавказі, вчився по арабськи, перськи і знав кілька кавказьких мов«.[1])

З книг, які мали тоді на нього вплив, Потебня вичисляє Костомарова »Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи«, хоч під деяким оглядом йому та праця не подобалась, і статтю Буслаєва: »Объ эпической поэзіи«.

Про науковий рівень тодішніх університетських викладів знаходимо у Потебні не дуже похвальні завваження: »Фільософії тоді цілком не викладали, льогіку і психольогію читав професор богословія священик П. І. Лебедєв... Про Канта і ин. тоді ні я, ні мої товариші нічого не чули... По латинськи і грецьки словесники на університеті забували, що знали... Старина і історія грецької та римської літератури складалися з нездалої бібліографії і номенклятури. Руську граматику читав на основі граматики Давидова А. Метлинський,... добра людина, але слабий

[1]) Автобіографічний лист Потебні. Гл. А. Пыпинъ, Исторія русской этнографіи, т. III. Этнографія малорусская, ст. 420 - 424.

http://rcin.org.pl

професор. Його збірник южноруських народніх пісень був першою книжкою, у якій я учився приглядатися до явищ мови«.[1])

З инших своїх професорів Потебня згадує ще обох Лавровських, Миколу і Петра, котрі звернули його увагу передовсім на праці Ізмаїла Срезневського і розбудили у нього зацікавлення до язикових студій і до словянської фільольогії взагалі. Але на самім університеті і ця наука стояла не дуже високо і нічим до себе не приманювала, хиба навпаки. »Фонетика словянських мов — каже Потебня — була тоді у нас новістю, для більшости страшною. Студенти инших факультетів цілком даремно називали словесників юсами і буквоїдами: юсів словесники звичайно не опановували і самі відчували до них неменшу відразу, як нинішня молодь до грецької і латинської граматики«.[2])

Від 1852. р. Потебня принятий на державне утримання і живе у студентському пансіоні. Свої університетські студії закінчив 1856. р., як кандидат, подаючи дісертацію на тему »Перші роки війни Хмельницького«, де використав Пасторія »Bellum scythico cosacicum«, літопис Величка і народні пісні.

Як державнокоштного, Потебню тепер призначили клясовим наставником, а потім учителем »руської« словесности в першій харківській гімназії. Та вже пів року пізніше він вишукав на своє місце заступника і, за порадою професора Петра Лавровського, почав приготовлятися до магістерського іспиту зі словянської фільольогії. До того часу він взагалі не думав ні про систематичні студії, ні про професуру. Щойно тепер він рішився посвятити себе науці.

В 1859. р. його, як старшого учителя гімназії, приділено до харківського університету читати студентам 3-го і 4-го курсу історію »руської« мови, а 22. червня 1860. р. він вже обороняє свою магістерську дісертацію »Про деякі символи у словянській народній поезії«. Після того, при підтримці з боку обох Лавровських, його призначають адюнктом харківського університету, а від 1861. р. він дістає припоручення вести теоретичні вправи з кандидатами-педагогами. В тім самім році вибрано його також секретарем історично-фільольогічного факультету.

---

[1]) ibidem.
[2]) ibidem.

http://rcin.org.pl

В Журналі Міністерства Народньої Освіти в Петербурзі за 1862. р. появилася друком його праця »Думка й мова« і відразу здобула йому признання серед представників тодішньої науки в Росії.

Якраз тоді, з початком 60-их років, російський уряд побіч усяких инших реформ почав теж призадумуватися над справою нової організації університетів та над справою доповнення професорського складу новими місцевими силами. Для тої ціли організує висилку абсольвентів університету на дальші студії за границю. Історично-фільольогічний факультет харківського університету рішає на своїому засіданню 28. марта 1862. р. подати до відома вищої влади, що він зі свого боку вважає необхідним, щоби в 1863. році вислати на заграничні студії адюнкта Потебню, вже запропонованого на ступінь надзвичайного професора.

II.

Тимчасом Потебня вибирається літом 1862. р. на мандрівку по Україні, щоби зблизька пізнати українське село, його мову і звичаї. Про ті свої пляни писав він вже 10. марта свойому приятелеві Василеві Гнилосирову-Гавришеві, що тоді учителював у міській повітовій школі в Ахтирці: »До діла б було мені, коханий земляче, обїхати або й пішки обійти якусь невеличку частину України та придивитись і прислухатись до народнього життя й мови. Тепер ось намірилися ми їхати літом (якщо несподіване не завадить) у двох із Чириковим, а вас нам дуже треба, бо і я змалку усе із книжками возився, а до простого чоловіка і слова сказати не вмію, і він (Чириков) увесь свій вік у городі пробував. Грошей, як буде у нас із півтораста карбованців, то й Богу дякувати: і сам знаю, що не багато, та більше довго дожидаться. Куди їхати і сам ще не знаю... Пишіть-же, будьте ласкаві, що ви об сьому думаєте, бо хоть до літа ще багато води утече, та треба нам знати вашу думку загоді...«[1])

Вибираючись на українські села, Потебня хоче також відповідно одягтися, як тоді було звичаєм. »Чи не можна б купити мені в Ахтирці сорочку хорошу, мережану із маленьким коміром?

---

[1]) Ігн. Житецький; О. О. Потебня і харківська громада. — »За сто літ« Кн. І. Київ 1927. ст. 74.

http://rcin.org.pl

— питає він в тім самім листі. — Штани сині, китайкові я собі і тут пошив«.

Гнилосиров приєднався до цеї мандрівки, і 11. травня Потебня вже повідомляє його: »Приїдемо до вас у Ахтирку 5. або 6. іюня.... Я уже не сподівався із Вами їхати, бо мене се літо мають послать за гряницю. Тепер же розсудив, раз, що свого слова цураться не приходиться, а друге, що поки бумага з Петербурга прийде, можна, поїздивши, та і додому вернуться. Буває так, що і передумають«.[1])

Потебня і Чириков справді приїхали до Ахтирки, а за кілька днів виїхали звідти вже разом з Гнилосировим в напрямку на Полтаву. В самій Полтаві побували від 23-го до кінця червня, і там ціла та мандрівка передчасно закінчилася. Здається, що Потебня в тім часі дістав вістку про те, що йому треба їхати за границю і вже не міг на тій прогульці довше затримуватися. З ним тоді дуже хотів побачитися П. Куліш, але 2. липня вже не застав його в Полтаві.

Потебня вибирається до Берліна, а по дорозі вступає ще до Петербурга. Його враження з самої подорожі збереглися в одному письмі до І. Біликова[2]) з датою: С.-Петербург, 18. серпня 1862. р. Там читаємо: »Про свою поїздку і побут в Петербурзі (стонадцять болячок його батькові на тому світі) не маю нічого цікавого Вам сказати, хиба ось що: по дорозі з Харкова до московської губернії кондуктор диліжансу, в якому я їхав, чотири разу бив зуби візникам. Любо і повчаючо було слухати, як бородаті представники темноти покликалися на закони горожанські і вселюдські, а представник цивілізації відповідав їм тільки одним: мовчать, так-то твою мать! — За четвертим разом я скромно завважив кондукторові, що він не має ніякого права бити людий, і якщо візник захоче жалуватися, то я посвідчу правдивість жалоби. На те він само собою відповів, що мене це нічого не обходить, і якщо я буду втручатися, то він залишить мені кондукторство. Всеж таки брак якихнебудь дальших погроз і повний спокій з мого боку, здається, налякали його. Найближчого ранку він заявив решті пасажирів, що биття по лиці проводилось для їх пасажирської користи і що я людина шкідлива.

---

[1]) ibidem.

[2]) І. Є. Біликів це товариш Потебні з Харкова, пізніший директор учительської семинарії в Білограді курської губернії.

http://rcin.org.pl

В наслідок того трох зпрміж пасажирів заявили свою готовість посвідчити, що кондуктор це людина надзвичайно щира у службових справах, і що він взагалі не бив візників. Ті правдомовні свідки це теж представники нашої цивілізації: полковник фон-Мензенкампф, чиновник із капітули орденів, і якийсь поміщик, що пристав до нас в Тулі. Всі вони ще люди молоді, покоління ще не відживаюче. Що-ж торкається фракцуженки з магазину і паршивого Грека, що давив мене цілу дорогу, то вони, не знаючи російської мови, заховували в цій справі мовчанку; зрештою, цілу дорогу добре лаяли нашу варварську батьківщину і без сумніву не вважалиби гріхом бити скотів«.

Та пригода викликає глибоке зворушення у чутливій душі Потебні. Свої спогади про те він кінчить у згаданому листі словами української пісні:

»Ой поріс ромен з тином урівень,
А трава тай по облозі;
Ой нема, нема правди ні в кому,
Тільки в єдиному Бозі,

і може — додає Потебня — трохи в мерзавцях мужиках і т. п., поки ще їх бють, а не вони бють«. Так Потебня жаліє над тим сумним станом, що оборонцями ідеалу права і правди є лише люди слабі і покривджені, та й ті звичайно лише так довго, доки їх бють і кривдять. Коли ж вони самі візьмуться бити других, певно забудуть про свої давніші ідеали.

І про враження Потебні з Петербурга довідуємося з того самого листа: »Петербург — пише Потебня — повіяв на мене холодом. Не хоче, матері його ковінька, кидатися в мої обійми, чим жорстоко вражає моє провінціяльне самолюбство. Відпущених салдатів, у котрих зберіглися сліди рідного говору, дуже богато. Ще на залізниці я чув: »от знатимеш як«... — До тутешньої громади може і не доберусь. Не хочеться себе насилувати і насильно входити у знайомства, а з давніших знайомих один мені пригодився б, Мазан, але і той лежить в лазареті і перед 10. вересня звідтам не вийде. Прощавайте та згадайте у добру годину. У нас — додає Потебня, кінчаючи свого листа, — живе досі індоевропейське повіря про такий звязок між людьми, який не розривається ні віддаленням, ні смертю. Нпр., мати не повинна довго розбиватися по синові, щоби йому легко було в дорозі чи на

http://rcin.org.pl

тому світі. На цій основі пють, гуляють, »щоб дома не журились.« Так тому згадуйте у добру годину.«[1])

Більше вісток про побут Потебні у Петербурзі не маємо, але для зясовання тих настроїв і думок, якими Потебня жив у той час та які дозволяють нам краще розуміти деякі пізніщі його листи з Берліна у звязку з тодішніми українськими громадськими інтересами, наведемо деякі місця з одного листа до нього від якогось його знайомого з Полтави ще з часів перед відїздом з Харкова. Той лист має дату 12. травня 1862. р., а тому, що його кінець не зберігся, не знаємо, хто був його автором. Це були часи, коли під безпосереднім вражінням скасування кріпацтва і під вражінням цілого ряду реформ здавалося, що починається і для української справи нова доба. Український рух зосереджувався тоді в Петербурській »Основі«, а на самій Україні велася підготовча праця для організації громадського життя на національних основах. Тоді виринула також потреба давати українському громадянству наукові інформації для оправдання цілого руху. Все це яскраво видно із цього листа до Потебні:

»Здорові були, шановний земляче Олександер Опанасович![2]) Всі ми знаємо, що Ви може поїдете за границю і тому, з огляду на справу, не знаємо, — чи радіти — чи може сумувати ізза такої зміни, для Вас на всякий випадок дуже відповідної. Шкода, шкода з сього боку: людий наших ще скрізь мало, а про Харків і казати нічого, (як не стане Вас, стрічатиме один тільки Олександер Антонович); а час не жде, а противная партія під прикриттям вищих історичних поглядів і більш »трезвих взглядов«, проводить московські тенденції, безцеремонно і не цілком чесно. Представником такої діяльности в Полтаві, на основі всього того, що мені доводилось чути, є п. Стронін, котрому один розумний чоловік зробив увагу, що »пора би вам перестати вважати все те смішним, де вас нема.«... Мені хотілось би з Вами, Олександер Опанасович, ще із багато дечим поділитись, та якраз те багато, при теперішніх щасливих обставинах, заплутує мене трохи. Отже в такому порядку, як мені буде приходити на память.

---

[1]) М. Халанскій: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. — Сборникъ Харковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. XVIII. — Харків 1909. ст. 12.

[2]) Це письмо, подібно як і більшість листів самого Потебні, писане по російськи, але багато слів і цілих речень вставлено там по українськи. Ми подаємо все в українськім перекладі.

P.I.F.

http://rcin.org.pl

Михайло Василевич з одним полтавським громадянином їдуть до Київа, щоби особисто навязати знайомство з тамошніми людьми, розвідати докладно про справу і наладнати морально і матеріяльно корисні зносини між трома головними пунктами України. (Кажуть, що петербурська громада хоче просити офіціяльного дозволу на український клюб, бо польський клюб вже існує). Тут в Полтаві шляхом досвіду, сутичок і т. д. прийшли до твердого переконання, що під теперішню пору більш чим необхідним являється наш »політичний український катехізм«, в якому справа дістала би історичне і льогічне оправдання і, — так би мовити, була зведена до раціональної догматики: часом кращі люди находяться в тяжкому, хиткому становищі, не знаючи, куди причалити серед загального блукання і розділення партій — »тьма надъ языки«. З тим питанням і їдуть наші до Київа, щоби зібрати тамошні матеріяли і погляди в цій справі, запитують про те Чернигівці, і до Вас наше щире прохання: якщо матимете годину, киньте на бумагу, як попадя, Ваші думки і других нашого поля. Справа так важна, що ще й не можна предвидіти результатів до ладу складеного катехізму: — з усіх боків просять вияснення і оправдання справи для наших »безвреднокрасних« людий. — Недавно мені доводилось слухати »політичної сповіди« досить поважного полтавського поступовця: не знаю, що сказати: і смішно і соромно робилось; погано... Не до многословія мені тепер... Ось Вам в скороченню його вияви: по службі він чиновник, по національности Словянин, по життєвим симпатіям Північний Американець, у виборі правдивої дороги для спасення нашої суспільности etc. він невідклично тримається військової революції... і це один з думаючих людий міста Полтави, талановитий ученик Щелкана, що на його місце я прийшов в кадецький корпус! Ні, без порівнання більше я бачу тверезого людського почуття і серіозности поглядів на життя у останнього чиновника, дрібного крамаря... Та я далеко на боки загнався. І так — »катехизис« primo, a secundo — необхідність обдуманої організації кружків, громад теж, і впровадження до них плідного поділу праці«... Далі іде критика діяльности одного харківського купця, що зразу обіцяв підтримати матеріяльно українську газету, та потім роздумався і почав більше цікавитися пляном заложення в Харкові публичної бібліотеки. Автор листа обурюється, що »тим людям все одно за що вхопитися, аби тільки здобути собі місцеву популярність у місцевих ціновщиків людської порядности«.

http://rcin.org.pl

»Ми ніяк не можемо переварити думки, — читаємо далі — яким чином молодець, що співчуває українським принципам, з усіх сил старається завести в Харкові публичну бібліотеку. Треба лише приняти на увагу тамошній люд, серіозно пригляну-тися до грунту, щоби залишити ці крайно безплодні пориви à la Балін; я вже не кажу про те, що цей почин освіченого купця прямо протилежний до української справи, що освічений моло-дець вдаряє тут виключно на популярність; тому хай вільно буде висказати наші побажання: чи не можна якнебудь відвести його від цього починy, поважно вияснити йому ситуацію і звязану з нею практичну діяльність нашого напрямку. Коротко, треба відвернути його від бібліотеки, а його грошеві засоби спрямувати головно на українську газету, або бодай щоби тих 200 рублів дістати, що він їх вже асигнував на газету. Знайдеться багато і багато безплатних співробітників; а тут з місяця на місяць треба сподіватися упадку »Основи«. По словам Куліша і всіх зацікавле-них в цій справі головний виновник тут — Білозерський; ціла купа матеріялів висиланих до Основи з провінції пропадає без сліду. Одним словом, це людина нездібна дати справі нічого біль-ше, крім аристократичного співчуття. Костомарів хотів був пере-брати редакцію в свої руки, та не дає. Про все те Куліш Вам докладніше роскаже; а тут вже хопилися думки: спрямувати всю українську літературу на сторінки галицького »Слова« або до періодичного збірника, який в цьому випадку може при ньому повстати — чи що. Львівська редакція з радістю заявила свою згоду поміщати все прислане з України. Може бути, що попро-бують також писати до »Русского Слова«, якщо воно не згоди-ться відкрити українського відділу до часу заснування нового українського журналу в столиці. Мені здається, що треба лише (і в цьому вся трудність) зачати газету і зручно«.

На тім цей надзвичайно цікавий лист вривається. На полях другої сторінки зберіглася ще така приписка по українськи: »По-балакайте і з Кулішем про се. Він з Вами дуже хоче бачитця, як писав до Пильчикова«.[1])

Все те кидає багато світла на тодішнє оживлення цілого українського руху і на ті думки, з якими Потебні довелося їхати на свої заграничні студії. Питання національно-культурного роз-витку України — як каже Овсяніко-Куліковський у своїх »Спо-

[1]) М. Халанський; op. cit. стор. 13-16.

http://rcin.org.pl

гадах« — були для Потебні не лише предметом теоретичного зацікавлення, але і живою, палючою проблємою життя. Звідси випливало теж його глибоке обурення проти обрусительної політики на Україні[1]). З другого боку і польській експанзії, як побачимо далі, Потебня присвячував багато уваги. Перебуваючи за границею він старається бодай доброю порадою помагати українській справі.

III.

У вересні 1862. р. Потебня був вже в Берліні. У листі його батька з Ромна до І. Біликова з датою 28. вересня 1862. р. читаємо про це: »Олександер мій в Берліні і задумує поїхати до Гайдельбергу. Поможи йому Боже і пошли сил. Німецьке життя відразу йому сподобалось, а головно дешевість усего і багацтво дзвінкої монети. Кватира в центрі міста, чудове помешкання з меблями, послугою і сніданням (кава) коштує 10 талярів (9 р. 40 к.)«.[2])

В урядовім списку студентів берлінського університету за р. 1862-1863 находимо побіч инших даних також тодішню адресу Потебні: Dorotheenstrasse 76.[3])

В Берліні Потебня уважно приглядається до німецького життя, відвідує театри, музеї, мистецькі вистави, також бібліотеки, яких велика кількість і дешевість звертає на себе його увагу; він порівнює тамошнє життя із життям в Росії та бажає як найкраще використати час свойого перебування в Берліні і як найбільше навчитися. Тут у Німців — як він сам тоді писав — можна було повчитися, як треба шанувати і дорожити своїм і як те своє всесторонно розвивати, не конче у всьому наслідуючи чужинців. Бо »нема нічого дурнішого і дивнішого, як наслідувати чужинців на російську манєру«. Так писав Потебня свойому товаришеві І. Біликову, з яким вони ще в Харкові призадумувалися над потребою самоосвіти в народньому дусі. Вже тоді Потебня вказував на конечність національних підвалин для усіх ділянок освіти і громадського життя на Україні.[4])

На берлінськім університеті Потебня приглядається до життя

---

[1]) Д. Н. Овсянико-Куликовский: Воспоминанія. — Петербург 1923. ст. 179 і д.

[2]) М. Халанскій, op. cit. стор. 16.

[3]) Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden auf der Kön. Fr. Wilhelms Universität zu Berlin. 1862-1863.

[4]) М. Халанський, op. cit. 16 і 20.

http://rcin.org.pl

німецьких студентів, до їх організації, їх відношення до університету і наукової праці, а порівнуючи те все з невідрадними відносинами на харківськім університеті він доходить до висновку, що корінь лиха лежить перш за все у недостачі ясної національної ідеї так серед харківського студенства, як і серед старшого громадянства. І тільки від ідеї української національности він сподівається розбудження наукових інтересів на Україні, відродження культурного життя взагалі і тим самим також повного розцвіту харківського університету.[1])

Свої заграничні студії Потебня мав спрямувати на те, щоби приготовитися на нову катедру порівнуючої граматики індоевропейських мов. Відповідно до того, він вже перед початком зимового семестру на університеті (т. зн. перед 15/27 жовтня) студіює санскритську граматику Боппа і виданий Коссовичем епізод з Магабгарати.[2]) Пізніше зачинає свої студії санскритської мови у визначного орієнталіста проф. Альбрехта Фридриха Вебера і присвячує їм майже всю свою увагу. Інші виклади, такі як н. пр. Мюллєнгофа про старогерманські діялєкти або Штайнталя з порівнуючої граматики, він мусів покинути, бо приготування до вправ зі санскритської мови забирало йому весь час. Проф. Вебер мав тоді сім годин вправ тижнево; з того 2 publice, на яких були 4 слухачі, 3 privatim, на яких було коло 10 слухачів, і 2 privatissime для самого Потебні.[3]) »Характеристично — пише про це сам Потебня — що, сидючи сам-на-сам цілий семестер по 4 або 5 годин тижнево, ми не сказали до себе ані слова, яке не стояло би у звязку з предметом навчання. Це могло би було мати рішаючий вплив на мої дальші студії, якби воно тривало не один семестер, лише 2-3 роки. Та час був тоді мало пригожий для таких студій, туга стала перемагати, і я за рік самовільно вернувся до Росії«.[4])

Про всі причини того передчасного повороту Потебні не маємо ясних відомостей. Чириков писав про те до Гнилосирова, що Потебня хоче вернутися до Харкова ще перед призначеним

---

[1]) ibidem ст. 19.

[2]) Заграничне звідомлення Потебні з 26. жовтня 1862. — Ж. М. Н. Пр. 1863. январь. стор. 49.

[3]) Заграничне звідомлення з 9/21 січня 1863. — Ж. М. Н. Пр. 1863. мартъ, стор. 253.

[4]) Автобіографічний лист Потебні. — Гл. А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, т. III. ст. 423.

http://rcin.org.pl

йому речинцем, але — на його думку — всякі здогади про те, чому він на те рішився, не мають ніякого значіння, бо сам Потебня не дав ніяких вияснень в цій справі. Ігнат Житецький у своїй статті про Потебню дає таке пояснення: »Ми не зробимо, гадаємо, помилки, якщо таємність цю пояснимо злою пригодою з братом Олександра Опанасовича Миколою, який прийняв участь і загинув у польському повстанні 1863. р. У всякому разі, Потебня в серпні цього-ж таки року приїхав уже зза кордону до Петербургу. Чи не випало йому там давати урядові неприємні »тлумачення« з приводу справи його брата?...«[1])

Для підтримки таких здогадів ми не маємо ніяких даних і тому залишаємо їх на боці. Але кореспонденція Потебні з Біликовим дозволяє нам зробити загальний висновок, що якраз польське повстання дуже занепокоїло його і певно не дозволяло йому далі спокійно студіювати.

Підчас свойого побуту у Берліні Потебня уважно слідкує за усім тим, що тоді робилося серед польської суспільности на передодні повстання. Якраз тоді яскраво виявились претенсії Поляків на всі ті українські землі, які колись, ще перед першим розбором Польщі, до неї належали. Потебня прислухується до голосу польської публичної опінії, читає краківські і львівські газети і доходить до висновку, що справді існує небезпека відірвання великих просторів з українським населенням до Польщі, бо сильній пропаганді польській — як каже Потебня — не протиставиться ніяка (крім галицької) пропаганда українська, бо проти національно-сильного громадянства польського стоїть національно невиразне і через те безсиле громадянство українське та короткозора російська влада. Про всі ті думки Потебні довідуємося з його листа з кінця 1862. або з початку 1863. р. »Не знаю — пише в тім листі Потебня — чи Ви знаєте з російських газет про причини заслання Андрея Замойського. На всякий випадок скажу, що причина та лежить у письменній заяві з домаганнями польського народу, яку в домі і під проводом Андрея Замойського зробила шляхта, члени бувшого Агрономічного Товариства. В цій заяві, наскільки памятаю, говориться, що Поляки »люблять свою батьківщину в тих її (географічних) границях, які їй назначені Провидінням і історією, що

---

[1]) Ігн. Житецький: О. О. Потебня і харківська громада в 1861-1863. - »За сто літ« кн. I. 1927. ст. 75.

http://rcin.org.pl

ділити і роздробляти тої своєї любови не можуть, і що тому не заспокояться, доки не будуть відновлені границі Польщі з часів перед першим поділом«. Справа, як бачите, іде головно про прилучення до Корони наших рідних, заселених нашими хліборобами, і білоруських земель. До Познаня ще далеко. Нині читаю в краківському »Часі« і львівській »Народній Газеті«, що подільська шляхта, »користуючись правом, застереженим дворянству законами Імперії«, зібралась в Камянці на вибір (10 чи 12 вересня) і підписала та, не зважаючи на погрози губернатора, передала йому адресу на імя царя, де говориться приблизно те саме, що і в першій, неподаній. »Русь добровільно і урочисто приєдналася на люблинськім соймі до Польщі і на протязі віків розвивалася у формах польської цивілізації; імператорське чиновниче завідування не задовольняє потреб краю; тому адміністративна злука західних губерній з Царством польським необхідна для вільного розвитку як польської, так і русинської (себто нашої) народности. Польська нація (т. зн. шляхта) відцуралась своїх пересудів. Традиційне змагання Поляків до розширення і вирівнання прав станів, з одного боку, і діяльна участь шляхти у вирішенню селянського питання з другого — дає запоруку, що після відновлення границь Польщі її горожанам буде забезпечена як станова, так і народня і релігійна рівність«. Висловів не памятаю, та змисл такий. Ще одна подібна вістка. Варшавський тайний комітет друкує в »Колоколі« заклик такого змісту: »Польща, Литва і Русь, як разом впали, так і до визволення повинні іти попліч себе. Спори за границі треба покищо залишити. Після визволення Польщі їх вирішиться поголовним голосуванням. Відцуратися забраних земель, не спитавши їх власного погляду, означало би діяти проти себе«. Отже, питають нашого погляду тому, що, не відцуравшись своєї народности, ми не можемо забути свого тісного кровного споріднення з простим людом Поділля, Волині, Галича і т. д. і права приймати до серця їх справи. Як ми відповіли би, колиб ми, припустім, мали змогу працювати на користь злуки з Польщею? Я, зрештою, роблю непотрібне припущення. Ми маємо цю можливість. Вона дістається нам легко і не лише не ослаблюється, але скріпляється заходами влади. Вона основується передовсім в ігноруванню, в тупій рівнодушности до своєї народности, у недостаткові тієї громадсько-політичної освіти, котра, звязуючи суспільність, заставляє кожну окрему одиницю відчувати біль від ран завдаваних цілому племени чи народови. Якщо пропаганді

http://rcin.org.pl

польсько-католицькій не буде протиставлена пропаганда українсько-православна, подібна до галицької, що її діяльности самі Поляки зі скреготом зубів признають справедливість, то ранше чи пізніше Польща відірве від нас може і не один міліон українського народу. »Не поможе милий Боже і воскова свічка«, ні влада, яка нігде і ніколи не в силі своїми сурогатами (н. пр. насильним навертанням на православіє) заступити діяльности громадянства. Може хто подумає, що тепер не на часі говорити про православіє; та вистарчить завважити, що віра віками дуже тісно звязується з народністю, що багато зпоміж нас відрікшись від віри на користь »сучасних ідей«, всеж таки поневолі залишаються невіруючими православними., а ніколи н. пр. невіруючими лютеранами, що наш простолюдець, відрікаючись від православія, приймає на його місце п о л ь с ь к и й[1]) католицизм. В очах Українця, а не ліберального космополіта, цілком заслуговують на пошану зусилля Галичан привернути зовнішню подібність унiятського богослуження з православним«.

Про Україну під Росією Потебня завважує, що хоч там може і нема можливости вести українську пропаганду, всеж таки можна »виховувати в собі того духа кріпкої і готової на вчинки народности, що з нього така пропаганда випливає«. А це, на думку Потебні, повинно бути також ліком проти досить поширеної у нас недуги, а цілком незнаної н. пр. Полякові, а саме: проти нудьги, що випливає із самолюбного замкнення в крузі особистих інтересів. »Всестороння (хочби лише в думці) участь в життю свого народу приневолить забувати про себе і про свою неглибоку нудьгу«.

Вертаючи до питання польської експанзії, Потебня єдиний порятунок бачить в ідеї національности, яку треба у себе плекати та якої Українцям на загал бракує, т. зн. у пізнанню і свідомому розгорненню своєї окремішности. Бо ще »наші батьки і діди були сильні у своїй народности мимоволі і самі, не усвідомлюючи собі того, могли ще залишатися Українцями; але ми вже можемо бути сильні лише свідомістю своєї окремішности. Виринає небезпека, — каже далі Потебня — що шукаючи своєї народньої окремішности, будемо находити не те, що є, лише те, чого ми собі бажаємо; але чисте, правдиве змагання все виведе нас на правильний шлях«.

---

[1]) Підкреслення Потебні.

http://rcin.org.pl

З такої сфери думок цілком природно виростає у Потебні його висока оцінка етнографічних та історичних студій, які, на його думку, повинні лягти в основу громадської політики. Бо та суспільна (не державна) політика повинна бути основана »на теперішньому стані усіх клясів нашого народу і на його історії! Під теперішнім станом — каже Потебня — розуміємо: природний (а не владою лише встановлений) поділ народу на кляси, взаїмне відношення клясів, їх права, звичаї, ступінь релігійного, мистецького, наукового, політичного розвитку. Історія повинна представити ті сторінки життя в їх рухові як поступ, що зростає або маліє, а з того буде видно, куди саме іде народ, чого хоче. Не треба знеохочуватися тим, що соціяльна політика, як наука, може бути витворена лише зусиллям багатьох поколінь. А навіть, як лише святі горшки ліплять, то вже безперечно грішні хоч глину возять«.

Але Потебня не обмежується лише такими загальними питаннями, над якими радить своїм землякам призадумуватися і обговорювати їх на сходинах. Він бачить, що такі питання можуть розбудити цілий ряд инших, спеціяльних питань, які можуть служити досить сильним товчком до студій української історії і етнографії. Потебня вичисляє деякі такі питання, що їх повинна українська наука розвязати. »Ось вам — пише Потебня — ряд дрібних і спеціяльних питань, що для їх розвязки треба звернутися до книжок. — Що таке Люблинська унія? Ступінь її згідности з домаганнями українського народу. Змагання, висказані нашим народом в козацьких війнах: у відношенню до Польщі, до Москви, у відношенню до внутрішнього ладу. Оскільки злука з Великою Руссю мала народній характер? Чи та злука була лише злукою з правительством, чисте підданство, чи і злука з народом? Чи є в теперішню хвилю потреба злуки з великоруським народом? Якщо є, то умовини. Що кажуть Москві спроби відділення Малоросії після Хмельницького? Що говорить Полякам коліївщина? Що таке, так названі від Поляків, Святогорці? (Для відповіди читати Галицьке Слово, не знеохочуючись зовнішньою нескладністю мови). Оскільки змагання (а не мова) галицькоруської літератури (Святогорців) має народній характер? Що говорить Полякам теперішнє справді малоруське письменство?«

Всі ті питання дає Потебня українському громадянству і українській науці під розгляд, при чому зазначає, що не треба відразу сподіватися кінцевих результатів при таких дослідах,

http://rcin.org.pl

і що »не в результатах сила, а в розбудженню зацікавлення до таких питань.« Він заохочує також ширші круги своїх земляків до етнографічних дослідів, бо »етнографія повинна стати найбільш популярною наукою,« а »у кожного з нас є в памяти безліч матеріялів для неї, і їх треба лише упорядкувати і вияснити. Ось вам — пише Потебня — знане нам всім політично-соціяльне... і рівночасно етнографічне питання...: якими групами більших і дрібних знаків відріжняється Великоросіянин, як тип, від Малоруса? Ріжниця у панів (вона повинна бути), у міщан, у простих? Що випливає з тієї ріжниці для адміністратора, пана, учителя, поміщика і т. д.?«[1])

Всі ті питання, як бачимо, випливають з самих глибин душі Потебні, що бажав національною ідеєю будити приспані сили України для боротьби і з зовнішньою небезпекою і з внутрішнім безладдям. Національна ідея викликала у нього самого трівогу за дальшу долю України і зроджувала усе те багацтво думок, що ними він ділиться зі своїми земляками, вказуючи на небезпеку та закликаючи до самооборони.

Це були ті думки і ті настрої, серед яких Потебня студіював тоді у Берліні граматику санскритської мови. Час був справді »мало пригожий для таких студій«, і тому не диво, що Потебня рішається вертати на Україну. »Тут у Берліні — писав тоді Потебня до Біликова — туга самітности, про яку я не мав поняття в рідному краю. Хоробливий моральний і фізичний стан, якого ніяк не можна було усунути ні проходами »під липами,« ні театром, ні читанням санскритської граматики.« А при кінці свойого довгого листа він додає: »Я написав цього листа в один присід, не розгинаючись. Такого зі мною дома не бувало. Я не скорий писати листи. Можете бачити, що чужа сторона »навчить коржі з салом їсти«.[2])

Потебня, як бачимо, вірний тій національній ідеї, що від неї сподівався оживлення всього культурного і політичного життя на Україні, приймав живу участь в життю цілого українського народу і не лише добре оцінював все лихо русифікації, але також передбачав усі можливі наслідки тодішньої пропаганди польської великодержавної ідеї. В ті бурхливі часи польського повстання, що поширялося і на українські землі, він не міг далі спокійно студіювати в Берліні і, побувши там, замісць призна-

[1]) М. Халанський, op. cit. [2]) ibidem.

http://rcin.org.pl

чених двох років, не цілий один рік, вертає назад до Харкова. По дорозі він всеж таки хоче ще дещо скористати для своїх студій і тому вступає до Праги, Відня і Львова. Про це читаємо в одному із його звідомлень:

»Місяці травень, червень, липень я використав на подорож по словянських землях. Лєкцій я не слухав за винятком двохтрох викладів проф. Гатталі в Празі і Мікльошіча у Відні. Мови простого народа я не студіював, по части тому, що не уважав це потрібним, а по части, головно в Галичині, з причин від мене незалежних. Всеж таки, та подорож не була без користи для моїх студій. Крім деякого практичного ознайомлення з язиками чеським, по части словінським і літературним хорватським (сербським), я мав нагоду познайомитися у Відні з п. А. Мажуранічем, визначним знавцем чакавського діялєкту, і скористати з його устних вказівок та з його друкованого підручника. Чакавський діялєкт дуже важний для словянського і взагалі для порівнального мовознавства. Досліди над наголосом (акцентуацією) того діялєкту, дуже в тім подібного з руським, повинні привести до вияснення законів акцентуації в руськім язиці і до зясовання відносин між наголосом (змінним і в руськім і в південно-словянських язиках) та передісторичною довготою і короткістю голосівок, що збереглася у сербсько-хорватськім і чеськім«.[1])

З цього звідомлення бачимо, що, хоч тодішні події на Україні відтягали увагу Потебні від фахових студій, всеж таки він не перестає науково приготовлятися на становище професора і всюди старається здобувати собі потрібне для цього знання. В Галичині, як бачимо, він хотів студіювати мову простого народу, але якісь »незалежні від нього причини« йому в тім перешкодили. — Ці перешкоди, як побачимо далі, поклала на шляху наукової подорожі Потебні підзорлива австрійська поліція.

IV.

Про побут в Галичині і його зносини з Галичанами находимо деякі вістки у львівськім »Слові« з тих часів. Звідси довідуємося, що: в половині липня 1863. р. перебував у Львові протягом кількох днів Олександер Потебня, адюнкт харківського університету, молодець літ коло 28, »настоящий Мало-Русин український«. »Досить сказати: Мало-Русин, — читаємо далі —

[1]) Ж. М. Н. Пр. 1863. Октябрь — стор. 9-10.

http://rcin.org.pl

а кождий... увідає, що се человік не дипломації, не політики, а так собі любитель своєї рідної, з тяжкого упадку поднося-щойся малорусчини, которому на умі єдино доля розвива-ющойся нашої словесности та думки о поднесенію просвіти руско-народньої«.[1])

На основі інформацій »Слова« Потебня мав спочатку намір їхати зі Львова до Харкова через Радивилів-Житомір-Київ, та коли довідався, що дорога через Радивилів саме в ту пору через польське повстання була дуже непевна і небезпечна, рішився їхати назад через Прагу до Берліна, а звідти через Петербург до Харкова. В сам день відїзду зацікавилася його особою львівська поліція і, покликавши його до себе, випитувала про ціль його подорожі а також про те, чи він уміє по польськи. Потебня вияснив цілу справу, і тоді поліція дала йому дозвіл вертати через Прагу, лише домагалася, щоби він у Празі довше не затримувався. Тогож таки дня 9. (21.) липня Потебня зі Львова виїхав.[2]). Цілком в иншому світлі представив ці факти якийсь — як писало Слово — ворожий дописувач віденської »Presse«, а за ним також польські газети »Goniec« і »Gazeta narodowa«, кидаючи на Потебню підозріння якоїсь тайної, протидержавної діяльности. Вони впевняли, що Потебня (його імя перекрутили на »Потребія«) »używany był do poufnych misji, znosił się z wielu osobami świeckiemi i duchowneni, należącemi do tak zwanych świętojurców, którzy w wielkiej liczbie do hotelu angielskiego, jego kwartery, pielgrzymowali. A w ruskiem muzeum narodowem i w ruskiem kasynie przyjmowano go z wielkiemi honorami.« — З опису польської преси виходило, що Потебня приїхав до Львова у своїх таємних і небезпечних для австрійської держави справах, хитро прикриваючись якимись науковими дослідами. Ціла стаття кінчилася ось якою злобною увагою: »Pan adjunkt uniwersytetski byłby niezawodnie zebrał we Lwowie obfite materjały do swoich badań uczonych, gdyby c. k. policja nie dała mu była nagle kategorycznego zlecenia, aby wyruszył natychmiast w dalszą podróż do Charkowa«.

»Слово« досить широко відповідає на цю денунціяцію і спростовує всі фальшиві інформації польських дописувачів. А щодо зносин Потебні з галицькими Українцями, то воно не заперечує

---

[1]) »Слово«, Львів 1863, ч. 57. — За ак. К. Студинським: »До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873. — »Україна«, Київ 1928. II. кн.

[2]) К. Студинський, op. cit. стор. 20-21.

http://rcin.org.pl

Warszawskie
Towarzystwo Filozoficzne

їх, а навпаки вважає їх за щось цілком природного. »Яко Мало-Русин г.[1]) Потебня кудаж мал у Львові нашом удатися, где глядіти собі знакомства, єсли не у братей Мало-Русинів?« — читаємо в Слові і довідуємося, що Потебня справді познайомився з деякими молодими людьми у Львові, дістав навіть від них їх »галицько-руські« твори, і що ті Галичани мали тоді нагоду почути при розмові з Потебнею »прекрасний єго говор український, бесіду ісполнену щирою отверстію і неложним для матери-України восторгом«. Вияснення Слова кінчаться висловом обурення з приводу нещирости польських кличів про братерство та взагалі з приводу несправедливого відношення до Українців, що їм Поляки хотіли би перешкодити обєднуватися навіть на культурному полі. »О братя Поляки, читаємо там — тож таке ваше братерство для Малой-Руси, для України, котора ніяк не препятствує вам зноситися дружно во всіх концях світа вже не іно для цілей самих невинних, літературних, але і всякого рода політичних«. І пізніше, коли Потебня вже відїхав, »Слово« брало його в оборону перед ріжними наклепами урядового »Вістника« та змальовувало його як людину науки, вичисляючи цілий ряд його наукових праць.[2]) Але покищо австрійська поліція зацікавилася приїздом такого підозрілого гостя з Харкова і дуже пильно почала слідити за кожним його кроком. Дуже можливо, що у Львові справді сказала Потебні, щоби він в Австрії, а головно між Словянами, довше не затримувався.

Словянська небезпека під проводом могутньої Росії вже здавна непокоїла Австрію і Німеччину, хоч всесловянські пляни перших російських словянофілів не мали великого впливу на офіційну російську політику. Але вже після Кримської війни 1856. р. протиросійська акція Австрії викликає обурення серед російських офіційних і неофіційних кругів, а ізоляція Росії в европейській політиці (внаслідок коаліції Англії, Франції, Австрії і Німеччини) звертає увагу російських кол і на таких союзників, якими могли для неї бути словянські народи. В Москві закладається 1857. р. словянський комітет, в склад якого входили вже не лише представники клясичного словянофільства, (Хомяков, оба Аксакови, Самарін), але також люди, що стояли близько до офіційної політики, такі як бувший міністер шкіль-

[1]) г. треба читати: господин.
[2]) гл. К. Студинський, op. cit.

http://rcin.org.pl

ництва Уваров, Михайло Погодін, Катков і ин. Через те цілий словянський рух набирав виразної політичної закраски і почав приймати форми панславізму, а радше панрусизму. Перші роки панування Александра II. лише скріпляли ті тенденції зближення зі Словянами в инших державах.

Цілий той рух мусів бути предметом пильної уваги австрійського уряду, бо-ж у ньому скривалася небезпека для цілости австрійської держави. Не дивно, що і особою Потебні, що при своїому повороті з Берліна старався блище пізнати якраз австрійських Словян, зацікавилася австрійська тайна поліція. Деякі документи з архівів віденської поліції[1]) кидають досить багато світла на ту спеціяльну опіку, яку австрійські поліційні органи розвели над особою Олександра Потебні, не дозволяючи йому спокійно закінчити його наукову подорож.

У одному рапорті з 9. липня 1863. р. незнаний по імени поліційний агент доносить про те, як досить велике товариство Галичан, що зібралося в каварні Гайнцельмаєра у Відні, приняло саму вістку про приїзд Потебні і як потім витало його між собою. »Вже було після 12-ої години в ночі, — читаємо там — як до того товариства прийшов один урядник від залізниці, дуже небезпечний русофіл, на прізвище Трусевич, і в тайні повідомив свого товариша Шанковського і ще деяких вибраних, що прийшло письмо на російське посольство, правдоподібно до котрогось із урядників, про те, що професор університету Петилло[2]) з Петербурга небаром сюди приїде. Радість з тої вістки була дуже велика. На тій основі я думаю, що ті панове, а також і багато инших, мусять стояти у сталому звязку з персоналом російського посольства. Професор історії з Харкова в Росії, на прізвище Петилло, якраз приїхав 8. ц. м. і в тій самій каварні Трусевич, Шанковський і Лопатинський познайомили його зі згаданим товариством, а головно з редактором рутенського ілюстрованого журналу Ліфчаком, до якого він сказав: »Маю надію, що ми лучше пізнаємося при багато кращих обставинах«.

В иншому рапорті з 17. липня той сам агент вже поправляє перекручене прізвище Потебні і дає дальші інформації: »Згаданий у мойому рапорті з 9. ц. м. російський професор не

---

[1]) Відписи з оригіналів подані на кінці цеї праці. — За поміч при їх відшуканню у Відні складаю щиру подяку пану д-ру І. Навчукові. — К. Ч.

[2]) Це перекручене прізвище Потебні, як видно із дальших рапортів.

http://rcin.org.pl

називається Потилло, лише Потебня. По його вчинках видно, що він мусить бути дуже здібним урядовим органом російської пропаганди. Він хоче познайомитися з усіми русофілами і деяким вже пропонував грошеву допомогу. Таке делікатне поступування з незаможними і інтелігентними одиницями приймає зверхній вигляд допомоги з милосердя і служить йому заслоною для його змагань. Від русофілів дістає він рекомендації до Галичини і Львова, до Дідицького, редактора рутенського журналу »Слово«, а далі, до професора словянських і рутенської літератури Головацького та до каноніка Петрусевича. Як лише зачнуться ферії в рутенській семинарії, поїде він разом з тамошніми Русинами до Галичини, щоби через них познайомитися в краю з духовенством«.

І про грошеві засоби Потебні цей агент роздобув інформації і доносить про те у своїому рапорті: »Потебня дістає від російської влади гажі і дієт понад 3.000. рублів сріблом і висланий тою владою на півтора року до словянських провінцій. Я буду пильно за ним стежити«. Під тим рапортом того самого дня дописана така замітка: »Бачено з завваженням, що Олександер Потебня, адюнкт університету в Харкові, зголошений у місті від 8. ц. м. в готелі »Zum König von Ungarn« і нагляд над ним заведено. — Відень, 17. липня 1863.« Підпис: Штробах.

Три дні потім дирекція віденської поліції, як видно переконана про якусь небезпечну місію Потебні, пише в цій справі звідомлення міністрові поліції:

»Ваша Ексцелєнціє! В додатку до урядових рапортів з 9. і 17. ц. м. слухняно голосимо, що 15. ц. м. вечером адюнкт харківського університету Олександер Потебня відїхав краківським потягом в товаристві двох греко-католицьких семинаристів Антоневича і Лавровського, завзятих панславістів, з якими Потебня цілий час свойого побуту у Відні безнастанно товаришував. Дирекції поліції в Кракові і у Львові повідомлено про це телєграфічно. Відень, 20. липня 1863.« (Підпис нечиткий.) В той спосіб, ще перед приїздом Потебні до Львова, тамошня поліція вже мала про нього такі інформації і, підтримувана польською публичною опінією, очевидно зараз взяла його під свій догляд. Можна здогадуватися, що таки поліція приспішила його виїзд і, як довідуємося з львівського »Слова«, Потебня вже 21. липня відїхав.

В освітленню таких фактів згадувані вже слова з офіційних звідомлень Потебні про ті незалежні від нього причини, що пе-

http://rcin.org.pl

решкодили йому студіювати мову простого народу в Галичині, набирають конкретного змісту.

Ще один рапорт віденського поліційного агента з 5. серпня 1863. р. доносить, що з листа д-ра Щербакова з Праги до Шанковського у Відні виходить, що Потебня вибирається до Дрезна. З того бачимо, що і цензура листів була в тій справі на услугах поліції.

Під впливом усіх тих обставин Потебня вертає з Галичини назад через Берлін і Петербург до Харкова.

22. серпня (ст. ст.) 1863. р. російський міністер народньої освіти повідомляє харківський університет про поворот Потебні зза кордону і про його прохання дозволити йому вернути назад на службу при харківському університеті, щоби дальше приготовлятися до професури на катедру словянського мовознання. Такий дозвіл Потебня отримав, і з початком вересня він вже знова займає місце секретаря історично-фільольогічного факультету в Харкові.

V.

В тім часі Потебня, як доцент харківського університету, видає цілий ряд своїх наукових праць, таких як: »Про звязок деяких зображень в мові« (1864.), — »Про повноголос« (1864.), — »Про звукові своєрідности руських діялєктів« (1865.), — »Про мітичне значіння деяких обрядів і вірувань« (1865.), — »Про купайлові вогні« (1867.), »Про долю і споріднені з нею істоти« (1867.), »Замітки про малоруський діялєкт« (1870.), і ин. Більшість із тих праць відразу здобула собі прихильну оцінку в науковому світі. Відгуки про них появляються і в окремих працях инших дослідників і, трохи згодом, також на сторінках славістичного журналу »Archiv für slavische Philologie«.

На той час припадає також велика зміна у відносинах між Потебнею і проф. Петром Лавровським, яка набрала навіть форм виразної ворожнечі. Сліди такого неприхильного відношення проф. П. Лавровського до Потебні находимо у його незвичайно строгій і безоглядній рецензії на одну із більших праць Потебні з ділянки словянської мітольогії, а саме на працю »Про мітичне значіння деяких обрядів і вірувань«.[1]) Кожну помилку і кожний

[1]) Гл. Чтенія Им. Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Университетѣ, 1866. кн. 2 Отд. 5. стор. 1-102.

http://rcin.org.pl

недостаток Потебні роздуває Лавровський до великих розмірів, уважаючи навіть кожну відхилку від своєї власної мітольогічної теорії за непростимий прогріх Потебні проти науковости. Потебня написав відповідь, але редактор »Чтеній Моск. Общ. ист. и древн. росс.« О. М. Бодянський її не видрукував.[1]) Критика професора П. Лавровського болюче вразила Потебню і мала навіть деякий вплив на дальший напрямок його дослідів. Він покидає непевний ґрунт мітольогії і переносить свою увагу на поле фільольогії у вужчому розумінні цього слова. Здається, що під впливом цеї острої критики Потебня у пізніших своїх працях вже дуже обережно коментує призбираний матеріял, так що це викликає навіть невдоволення у відомого російського історика літератури і етнографії А. Н. Пипіна. »Нові праці ученого автора — каже Пипін — надзвичайно цінні для спеціялістів великою масою зауважень про стиль народньої пісні, її метафоричні і символічні образи, та своїми мітольогічними увагами і психольогічним підходом; але шкода, що автор залишається все лише коментатором, збирає багатий матеріял цікавих зіставлень, а обминає загальний висновок про стиль і мітольогічний зміст досліджених ділянок народньої поезії«.[2])

Потебня справді неначе загальмував свій первісний розмах, але за те чим далі, тим глибше запускається у тайни язикових явищ.

Професори М. С. Дрінов, Н. А. Лавровський і А. І. Кірпічніков пропонували йому ступінь доктора за його попередні наукові праці, але скромність і строгість до себе не дозволяли Потебні обминати загально приняті приписи і відступати від нормального шляху для досягнення цього наукового ступня. Він відмовляється від такої пропозиції, викінчує свою дісертацію під назвою »Изъ записокъ по русской грамматикѣ« і в 1874. р. обороняє її на харківськім університеті.[3]) Цею глибоко фільософічною працею про суть слова, речення і граматичних категорій він відразу здобуває собі визначне місце в науковому світі; та його

---

[1]) Ця відповідь находиться серед рукописної спадщини Потебні. — Гл. Э. А. Волтер: Библіографическіе матеріалы для біографіи А. А. Потебни СПБ. 1892. ст. 29.

[2]) А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, II. стор. 153.

[3]) Опонентами були професори М. С. Дрінов і Н. А. Лавровський. — Гл. А. Ветуховъ: А. А. Потебня. РФВ. 1898. т. 39 стор. 140.

http://rcin.org.pl

наукова слава і тепер не виходить поза вузькі межі фахової фільольогії.

В тім часі (1874.) харківське Історично-фільольогічне Товариство вибирає його своїм членом, а кілька літ пізніше (від 1878. р.) Потебня бере вже його провід в свої руки і на становищі голови цього товариства залишається цілих 12 літ, т. зн. майже до своєї смерти.

В 1875. році його затверджено вже надзвичайним, а в осени того-ж самого року звичайним професором харківського університету. В 1877. році петербурська Академія Наук призначає йому за його докторську дісертацію Ломоносовську премію і вибирає своїм членом кореспондентом, а за розбір праці П. Житецького »Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія« дає йому (1877. р.) золоту Уваровську медалю і два роки пізніше (1879. р.) другу золоту медалю за рецензію на збірник українських пісень Якова Головацького. З початком 1877. р. вибрала його своїм членом також Královská Česká Společnost Nauk в Празі.

На харківськім університеті займає Потебня катедру »історії руського язика і літератури« і на тім становищі розгортає дальше свою наукову і академічну діяльність.

Його наукова праця зосереджується коло явищ мови у звязку з духовим життям людини, при чому українська мова все є для нього найблищим полем його дослідів. Про практичну вартість таких дослідів Потебня ніколи не сумнівався і вважав їх передумовою тривалости українських змагань. Він добре бачив ті невидимі артерії, що звязують науку і життя нації в один організм.

Крім праць з ділянки фонетики, він дає також дуже цінні праці про лєксичний та синтактичний склад української мови, розкриває тайни її семантичних своєрідностий і досліджує недоступні для звичайного ока глибини мистецької творчости народа в окремих словах і в піснях. В усіх тих ділянках, крім фонетики, він не мав на полі української фільольогії ніяких попередників. Очевидно, усі ті досліди над українською мовою він веде в тісному звязку з власними дослідами над анальогічними явищами і в инших східнословянських мовах, обєднуваних тоді спільною назвою »руський язик«, досить часто використовуючи для пояснення матеріял з инших словянських і взагалі індоевропейських мов. Самі назви його творів не зраджують усього того багацтва, яке у них скривається, бо Потебня свідомо уживав старих традиційних назв, хоч добре знав, що вони не відпові-

http://rcin.org.pl

дають новому змістові. Вже у його докторській дісертації »Изъ записокъ по русской грамматикѣ« бачимо, як сама назва майже нічого не каже про дійсний глибоко фільософічний зміст твору. Його праця »Къ исторіи звуковъ русского язика« (1873-1886) теж дає більше, ніж обіцяє сама назва, і обіймає не лише фонетичні' але також лєксичні і етнографічні досліди.

У своїх дослідах над явищами мови Потебня звертає найбільше уваги на психічний бік слова, на відношення між мовою і думанням, на ті душевні процеси, які відбуваються при витворюванню і при уживанню слів, та на ролю слова в індівідуальному і суспільному життю людини. Розглядаючи саму суть первісного слова у звязку з душевним життям людини, Потебня находить у ньому елєменти і функції анальогічні до тих, що їх бачимо в творах мистецтва взагалі і доходить до висновку, що первісне слово це твір мистецтва, це поезія. В той спосіб, від студій над словом взагалі він робить перехід до розгляду таких мистецьких груп слів, що їх находимо в народній поетичній творчости, та до розгляду літературних творів словесного мистецтва.

Його невдоволяє дотеперішній підхід до творів народньої поезії, при якім майже цілком занедбувано їх поетичність, т. зн. їх чисто мистецькі цінности, використовуючи їх лише як матеріял чи-то для студій над мовою чи для етнографічних чи історичних дослідів. Видвигаючи на перше місце поетичні образи і формальні прикмети мельодійно-ритмічної структури народніх пісень, Потебня відкидає старі способи їх клясифікації. Вже у своїй рецензії на збірник українських народніх пісень Головацького він видвигає домагання, щоби їх поділ на групи спірався на їх формальних прикметах,[1]) а у своїй власній великій студії »Объясненія малорусских и сродних народных пѣсень« (у двох томах, 1883. і 1887.) дає нам першу спробу такого нового поділу.

Багато уваги присвячує Потебня також староукраїнській поемі про похід Ігоря на Половців і в окремій праці про неї кидає багато світла на той органічний поетичний звязок сучасної України з Руссю передтатарської доби, що на нього вже ранше вказував М. А. Максимович. Праця Потебні виразно виявляє тісне

---

[1]) Гл. Рецензія на твір »Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ф. Головацкимъ.« М. 1878. — Отчетъ о 22-омъ присужденіи наградъ гр. Уварова. — Зап. Акад. Наук. т. 37. прил. 4. стор. 64-152. СПБ 1880.

http://rcin.org.pl

споріднення цього поетичного памятника XII. століття з українською народньою поетичною творчістю, виказуючи в нім велике багацтво українських народніх елєментів: окремих поетичних образів, виразів і епітетів.

Окрему працю присвячує Потебня українській народній пісні записаній в чеській граматиці Яна Благослава з 1571. р. (»Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?«), де подає також свої поправки її попсованого тексту. Він відразу пізнає, що це пісня українська, і досліджує прикмети її мови і її поетичні засоби. При тім він звертає також увагу на її ритмічну структуру і, маючи на увазі всі українські пісні, виразно зазначує, що »говорити тут про ямби, хореї і т. ин. хочби лише тонічні, нема иншої основи крім школярської рутини«.[1])

Діяльність Потебні проявляється і в ділянці видавничій. Під його редакцією появляється гарне видання творів Григорія Квітки (1887-1890), в якому дуже дбайливо збережені і наголоси і инші місцеві своєрідности харківського говору, що їх цілком не видно у Кулішевім виданню з 1858. р. Крім того він видав твори П. Артемовського-Гулака (1888. р.) з власними завваженнями і передмовою, а також »Степові думи і співи« Івана Манджури (1889.), »Сказки, пословицы и т. п. записанныя И. И. Манджурой,« (1890.) та »Малорусскіе домашніе лѣчебники 18. в.« (1890.[2])

Відповідно до тодішніх умовин наукової праці на Україні писав Потебня усі свої наукові твори по російськи. Але у своїх поетичних спробах він з великою любовю використовує засоби української мови для цілий поетичного виразу. Визбиравши собі наперід багато українського язикового матеріялу, він береться перекладати на українську мову Гомерову »Одисею«. Цілости йому, що правда, не довелося перекласти, та всеж таки у його рукописній спадщині найдено 1208 віршів готового перекладу.[3])

Його велика любов до української мови пробивалася і в його наукових творах і в його університетських викладах, де він кожну

---

[1]) Малорусская народная пѣсня по списку 16. вѣка. Воронеж 1877. стор. 12.

[2]) Спис творів Потебні з їх повними назвами подаємо в »Бібліографічнім показчику« при кінці цеї праці.

[3]) Цей переклад видруковано 1905. р. в книзі Потебні »Изъ записокъ по теоріи словесности«, на стор. 532-583, з передмовою Русова.

http://rcin.org.pl

наукову проблєму ілюстрував рясними прикладами з української мови і з української народньої поетичної творчости. Нічого дивного, що тенденційній російській критиці це не подобалось. »Особливо дивний — каже Н. Н. Соколов про Потебню — є його нахил до малоруського язика. Ним він часто послугується без всякої потреби, а деколи на шкоду самій справі, коли таке чи инше твердження багато краще ілюструється фактами великоруського язика, або взагалі до малоруського діялєкту не відноситься«.[1])

Про університетські виклади Потебні збереглося багато спогадів його слухачів. »Університетські лєкції — пише Сумцов — за моєї памяти (від 1870. р.) були посвячені спеціяльно руській граматиці і читанню старих руських літературних памятників (з хрестоматії Буслаєва); в останні роки Потебня читав ще лєкції з теорії поезії..« Та це не були сухі граматичні виклади з історії східно-словянських мов, не чисто фонетичні досліди звукових змін у слові. Бо, на думку Потебні, »в історії мови заслуговує на загальну увагу не дослідження звукового вигляду слів, яке при усій своїй важности має лише помічне значіння, лише дослідження психічного змісту слів«.[2]) І в чисто граматичних викладах Потебня переходив зі сфери язикових звуків у сферу діяльности людського духа, відкриваючи перед очима слухачів тайни його зусиль на шляху до правди. Тут, в авдіторії, Потебня не був такий ляконічний і неприступний, як у своїх друкованих творах. Він не читав з писаного, лише імпровізував на таку тему, яку вже перед тим науково розробив. Він неначе думав на голос, а слухачі і собі в думці приєднувались до інтензивної духової праці свойого учителя. Підчас його викладу — як пише один з його учнів — стіни маленької авдіторії неначе розсувались..., а »перед схвильованим слухачем ставав безконечний простір царства думки, царства правди«.[3]) Фільософічна глибина і велике багацтво думок характеризували усі виклади Потебні. »Три роки слухаючи його викладів, — пише инший його слухач —

---

[1]) Гл. »Извѣстія Отд. русс. яз. и. слов. Имп. Ак. Наукъ. 1903. кн. 2. стор. 355. (Рецензія Н. Н. Соколова на твір І. Бєлорусова: »Синтаксисъ русского языка въ изслѣдованіяхъ Потебни«).

[2]) Изъ записокъ по русской грамматикѣ т. III. стор. 1.

[3]) А. Горнфельдъ· А. А. Потебня. — Харьк. Вѣдомости. 1891. 335. — Передруковано теж у збірнику »Памяти А. А. Потебни« X. 1892. стор. 13. і д.

http://rcin.org.pl

я на кожній лєкції мав вражіння, неначеб я його слухав перший раз. Це були знамениті імпровізації, повязані в ряд свіжих думок і глибоких завважень, виклади справжнього фільольога і фільософа. Ніде, ані в краю, ані за границею я такого викладу не чув«.[1])

М. Сумцов звернув увагу на дуже плястичну характеристику Потебні, як професора, в оповіданню Д. Єварницького »За чужий гріх« (Катеринослав, 1907.) »Персонажі оповідання — каже Сумцов — більш-менш портрети з живих людий, з котрими автор зустрічався на протязі свого життя, тільки під псевдонімами. Особливо це можна висловити про XXIX. главу, де автор описує свої вражіння від університету і професорів його. Я тут знайшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть і самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання, як колишнього мойого учня і приятеля під назвою Грицька Дурденка«.[2]) Потебня виступає в тім оповіданню як професор Хмара. Сумцов потверджує від себе, що постать Потебні змальована там цілком правдиво: »Хто колись знав Потебню, як людину, як професора, а таких зосталось дуже мало, запевне ствердив би, що малюнок Потебні, зроблений Єварницьким, відповідає дійсности, не вигадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потебня був насправді, і я, як бувший його слухач-студент і потім за довгі роки молодший товариш, уявляю собі постать славного вченого майже в таких-же саме рисах, які знаходимо в оповіданні Єварницького«.[3])

»Хмара страшенно вразив Гриця Дурденка« — читаємо в цім оповіданню. »Він »читав« російський язик[4]), словесність і літературу. Звичайно, в нього було не більш як десяток слу-

---

[1]) L. J. Szepielewicz. Посмертна згадка в журналі »Wisła« 1892. ч. 1. — Передруковано у збірнику »Памяти А. А. Потебни«.

[2]) М. Сумцов: До історії наукового впливу О. Потебні. – Науковий Збірник харк. наук.-дослідчої катедри історії укр. культури ч. 2-3 Харків. 1926. стор. 7. і д.

[3]) Ibidem, стор. 8.

[4]) Думаємо, що Єварницький неправильно ужив тут назви »російський язик« на означення усіх східно-словянських язиків, що їх тоді означувано спільною назвою »русскій язик.« По українськи правильніше було би передавати цей баламутний термін часом як »руський язик«, а часом як »східно-словянські язики«.

http://rcin.org.pl

хачів, а проте це була велика й учена й моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речи, а дійсно страшенною глибиною свого розуму, своїми оригінальними виводами й широкими порівнаннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркіше розвернути свої погляди й думки. Видно було, що він дома ніколи не наводив стиля на лєкції: він приносив цілу купу всякого шпаргалля й потім, розклавши його перед себе, тут же на очах слухачів творив цю лєкцію... Хмара ніколи не повторював студентам двічи, або тричи свого курса лєкцій і читав їм що року новий курс... Думав він якось чисто математично; оце рівнається цьому, а з цього виходить ось що... Як справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лєкції так, що його для певного розуміння треба було слухати з особливою натугою. Недоуми й тяжкодуми або зовсім не розуміли його, або довго не могли зрозуміти й тікали на инший факультет... Не зовсім кебетливі починали розуміти Хмару через рік, або через два... Слава про Хмару, як великого вченого, пройшла скрізь... Із Петербургу присилали до нього на іспит молодих ученых... Кілька разів звали Хмару до столичного університету, але він любив своє рідне й одмовлявся«.

І про український »націоналізм« Потебні довідуємося з цього оповідання: »Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український нарід, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам Українець і зріс на Україні. Але люблячи все українське, він не поревнував про те, щоб робити з цього боку вражіння на студентів; це виходило саме через те, що Хмару поважали геть усі студенти, а поважаючи його персонально, поважали все те, що він любив, хоч і не торкався того на лєкціях... Коли Хмара робив які порівнання в словянських мовах, то він завжди звертав увагу й на мову українську, і тутечки задля своїх постанов брав приклади з української творчости. Як глибокий знавець усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара казав і доводив, що мова люду українського ні во вік не пропаде й не згине, а як не згине мова, то не згине й література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа — все являє нам, що все жило й усе живе в ріжноманітності, а не в одноманітності. Ріжноманітність в природі — це її краса; ріжноманітність людського роду — це багацтво талану чоловіка; ріжноманітність порозуміння й розуму чоловічого — це основа прогресу й культури. І хоча люди пильнують і сил-

http://rcin.org.pl

куються, щоб усе звести до одноманітности, але це задаремна й нерозумна праця: вони виступають супроти всесвітніх законів і в такім разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу вплив вічних законів, але зовсім задержати їх не зможуть...«[1])

»Як зібрати все те, — пише В. Харцієв — що давали виклади О.О. в моральному огляді, то в серцях бувших його слухачів виринали дві великі людські заповіди: про відношення до минулого і теперішнього. Перша повинна основуватися на формулі: »батьки і діти«. Нагота батька не повинна приводити нас до вчинку Хама... А з другого боку, строго обєктивне вивчення минулого у сфері мови і думки вело слухача до пізнання, що все іде вперед, розвивається, міцніє; що неясне відгадування законів проясняється новими зусиллями думки; що ані міт, ані пісня, ані взірцевий художній твір не прийшли даремне; що пересуд і наукове твердження є однаково законні і необхідні етапи думки; що помилки окремих осіб вирівнюються у загальній роботі думки; що хоч люди лихі, то людство велике... Так без моральних повчань в лєкціях Потебні все була ясна струя життєвого прінціпу і це була головна заслуга дорогого вчителя«.[2])

При іспитах Потебня був доволі строгий, але не вимагав, щоби студенти запамятували собі велику кількість примірів, лише щоби добре розуміли головну думку. Взагалі він відносився до студентів дуже приязно і двері його дому все були відчинені для його слухачів. Він все був готовий служити їм порадами і вказівками. Всі справи студентів були йому близькі. Було й таке, що тяжко хорих незаможніх студентів він відвідував в їх помешканню і при тім робив це так, щоби якнайменше людий про це знало. Популярности він ніколи не шукав.[3])

Про завдання студентів при дальшій праці і розбудові університету висказувався Потебня з великими надіями ще в часі свойого побуту в Берліні. В протилежність до поглядів студен-

---

[1]) гл. М. Сумцов: До історії наукового впливу О. Потебні. Op. cit. стор. 7-8.

[2]) В. Харціевъ: Воспоминанія объ А. А. Потебнѣ. »Слав. Обозрѣніе« 1892. кн. 7-8. стор. 274-5.

[3]) М. Е. Халанскій, Памяти Потебни РФВ 1891. т. XXVI. стор. 259.

http://rcin.org.pl

тів казанського університету, що уважали професорів за своїх »покірних слуг«, він остро виступав проти всякого деспотизму. »Я не бажав би нашому університетові — писав тоді Потебня — ніякого, ні студентського, ні професорського деспотизму... Я бажав би, щоби у наших студентів розвинулася думка, що вони більше ніж професори відповідають за будучність університету. Головно з тої причини, що професори у нас набрані міністерством з усіх кінців землі«. А від чужинців, на думку Потебні, невелика користь для розвитку університету. І »зпоміж Росіян — пише Потебня — кращі одиниці почувають, що вони в Харкові чужі; їх місце було би в рідній стороні«.

»Тубольців професорів мало, — каже далі Потебня — але студентів тубольців багато. Якщо вони признають університет своїм, то нехай-же стараються, щоби він з часом дійсно став нашим. Як старатися, — про те треба подумати. Не можна відповідати за результати, що можуть бути не раз знищені складом обставин, але можна відповідати за чистість і сталість своїх замірів; тому перш усього треба бажати університетові добра. Потім треба з себе підготовляти професорів, отже треба студіювати. Чуємо нарікання на те, що професори не відмічають талановитих студентів, не притягають їх до науки (знана річ, що добре треба самому шукати). Нехай студенти відмічають, хто надається на катедру, нехай таких заохочують, рекомендують, нехай самі зобовязують їх шукати місця при університеті і нехай жалуються на професорів тоді, коли всі їх старання будуть без успіху. З другого боку протест товаришів проти того, щоби залишати при університеті людий нездібних, міг би мати значіння і тепер. Форм, в яких це треба робити, відразу не можна визначити. Можна лише сказати, що, якщо студентські вибори будуть кермуватися особистими зглядами і т. и., то будуть побиті. Коли ми ідемо проти закона, то правда повинна давати нам силу. Якщо не буде правди, то краще законом прикривати своє безсилля«.

»Мені говорили, — пише далі Потебня — начеб-то в Харкові найшлись люди, готові дати гроший для утримання того, кого студенти вибрали би, щоби його залишити при університеті. Я цьому не вірю, але бажаю. Ранше, як старатися здобути вплив, треба заслужити право на вплив; ранше, чим перетворювати більшу громаду, треба перетворити себе і свою найближчу маленьку громаду. Студентові найближча справа є стати самому...

http://rcin.org.pl

Українцем, а щойно потім старатися зробити університет українським«.[1])

Тих своїх поглядів Потебня і пізніше не змінив, хоч з болем серця бачив, як події ішли в протилежному напрямі. Він зі смутком завважував тоді, що має таке вражіння, неначе життя в Росії іде не вперед лише назад. Це були часи тяжкої реакції і часи переслідування всього, що українське. Усякі думки про автономію університетського життя відсувала насильна рука російської влади у сферу недосяжних ідеалів.

Заборона українського слова з 1876. р. важким каменем придавила все українське життя, та віри Потебні у живучість української нації вона не зломила. В ті важкі часи він піднімає свій авторітетний голос в обороні української мови і народности (у згаданій вже рецензії на збірник Головацького), а своєю видавничою діяльністю підтримує пошану до творів української літератури і викликає зацікавлення до них у своїх і чужих Він не лякається закиду українського сепаратизму, що його добачували у його науковій праці, і далі витривало веде свої строго наукові студії, все обороняючи наукову правду перед ріжними тенденціями і нападами.

У знаному спорі між українськими і російськими ученими за мову автохтонів старої Київської Руси, Потебня не бере безпосередньої участи, але своїми безсторонніми дослідами причиняється до перемоги наукової правди. З фантастичними теоріями Погодіна і Соболєвського він не запускається у довгу і безнадійну полєміку, вказуючи лише коротко на їх ненауковий характер. Його погляди на ту справу находимо у його критиці докторської дісертації А. Соболєвського, що за нею Потебня дав свій голос лише за пильне призбирання фактичного матеріялу. »Менше задовольняючі — каже Потебня — видаються мені пояснення і висновки, що ідуть за фактичним оглядом памятників... Автор намагається дати нові основи для нерозважної у своїх давніших основах гіпотези Погодіна«. Але і ті нові основи Соболєвського не мають ніякої наукової вартости. У Соболєвського »складна проблєма про племінний характер мешканців київської землі до 15. віку включно вирішується на тій основі, що у нібито київських памятниках нема ѣ в таких випадках як »каменья«, т. зн.

[1]) Гл. М. Халанскій: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. Op. cit. стор. 18-19.

http://rcin.org.pl

на тій основі, що в цих памятниках зберігається етимольогічне загально-руське е. Такий здогад — каже далі Потебня — іде далеко попереду основніших фактичних дослідів і, згідно з загально-людським нахилом обстоювати при своїм, може бути причиною одностороннього пристрастного напрямку будучих праць автора«.[1]) З дальших праць Соболєвського знаємо, що з ним скоїлось якраз те, що предбачав Потебня.

Та при всій своїй науковій строгости і послідовности Потебня ніколи не попадав у догматизм. Він все обороняв думку, що ні зі своїх, ні з чужих наукових поглядів не треба собі робити божків.

»Наука готових правд не знає — говорив бувало Потебня — крім »самоочевидних«, як н. пр. математичні аксіоми. На жаль, у всіх нас глибоко закорінилася привичка, вважати свої погляди за »правду« і видавати їх за щось подібне до догмату. Так звані правди наукові не є догматичні, — вони все умовні і в такій, чи иншій мірі наближаються до типу гіпотез«.[2])

Небуденні прикмети інтелєкту Потебні обєднувались в гармонійну цілість із високо-етичними рисами його чистого характеру. І з того боку Потебня викликав теж подив і пошану у всіх, хто його знав. Це була людина глибоко чесна і щира у своїх думках і вчинках. Його »розум — каже Овсяніко-Куліковський — був глибоко моральний, а мораль високорозумна.«[3]) Всі відчували в ньому небуденну людину. »Потебня — пише М. Халанський — був натурою виїмковою; це була людина »не от міра сего«, такі люди появляються віками... Своїм впливом і авреолею своєї слави він нагадує... »українського Сократа« Сковороду, що його вислови він часто любив приводити«.[4])

Освітня діяльність Потебні не обмежувалась лише на університет. Вечерами вона переносилась до його кабінету і тут він виступав у повному блеску свойого таланту, викликаючи подив не лише своєю небуденною ерудицією, але головно великою

---

[1]) Отзывъ о сочиненіи А. Соболевскаго. »Очерки изъ исторіи русскаго языка«. Кіевъ 1884. — Извѣстія Отд. русс. яз. и слов. Имп. Акад. Наук 1896. кн. IV. стор. 806-807.

[2]) Д. Н. Овсянико-Куликовский: »Воспоминания« Петербург. 1923. стор. 167-168.

[3]) Ibidem, стор. 169.

[4]) М. Е. Халанскій: »Памяти Потебни«. — РФВ 1891. т. XXVI. кн. IV. ст. 257-260.

http://rcin.org.pl

силою та свіжістю свойого ума. У себе дома читав він також лєкції з теорії словесности для невеликого гуртка дам (видані по його смерти окремою книжкою під назвою »Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка«. Харків, 1894 р.). Про ті лєкції зробив хтось (здається проф. П. Безсонов) донос до міністерства, і Потебня мусів їх перервати. Це дуже його схвилювало, бо запит переданий йому в цій справі через окружного попечителя він уважав образою для себе, як професора[1]).

Головним своїм гріхом уважав Потебня те, що в 1877. році, по відїзді М. С. Дрінова з Харкова до Болгарії, він сам виставив кандидатуру бібліотекаря московського університету і доктора honoris causa Петра Безсонова на становище професора словянських мов при харківськім університеті. Пізніше виявилося, що це була людина дуже низької моральної вартости і взагалі нездібна до наукового думання. У своїх викладах про словянську старовину Безсонов всюди бачив Словян. Звукові асоціяції вели його до зближування імени Париса з парнем, назви озера Ван з Іваном, амазонок з »малжонками«, пенатів з українськими панятами і т. д. — Пізніше, коли заведено нові університетські статути (1884. р.) Безсонов відограваб навіть якийсь час ролю довіреної особи і інформатора уряду та приніс немало шкоди Українцям.[2]) Якраз йому приписують також донос до міністерства на Потебню за його домашній курс теорії словесности.[3])

Потебня дав також цілий ряд докладів в Історично-Фільольогічнім Товаристві (м. ин. про Шевченка, про Сковороду) і декілька публичних лєкцій. »Потебня — каже Сумцов — дуже рідко читав публичні лєкції. За 20 літ мойого знайомства з Потебнею я пригадую собі лише пять таких лєкцій. — 18. XI. 1878. р. була прочитана лєкція про Г. Квітку з нагоди століття народин цього письменника. Лєкція дала 200 рублів доходу, які пішли на видання творів Квітки... Далі були ще лєкції про Достоєвського

---

[1]) Гл. »Изъ записокъ по русской грамматикѣ«. III. X. 1899. — Отъ издательницы, стор. II.

[2]) В П. Бузескулъ: Изъ истории Харьковскаго университета. — Наук. Записки науково дослідчої катедри історії української культури. Ч. 6. 1927. ст. 8 10.

[3]) В. Харцієв: Потебня й сучасна поетика. Червоний Шлях. 1927. ч. 12. ст. 121.

http://rcin.org.pl

(по його смерти як поминки) і про Гомера (точної назви не памятаю). Ні одна з тих лєкцій не надрукована і в паперах Потебні не збереглось ніяких записок. Про лекцію Потебні про Квітку була подрібна допись у Київській газеті Труд«.[1])

Заглибляючись у свою наукову працю, Потебня неначе трохи відсунувся від самого виру тодішнього громадського життя на Україні, до якого ще в 60-тих роках з таким запалом приставав. Але і в пізніших роках, на становищі професора університету, він ніколи не ховався від життєвого гамору у затишок свойого кабінету, хоч, щоправда, лише у сфері строгих наукових дослідів находив найвідповідніші умовини для розгорнення своїх духових сил і для найкращого виявлення своєї інтелєктуальної активности.

Але слабке здоровля досить скоро почало класти перепони його науковій праці. Ті, що з ним зустрічалися, завважували, що він дуже скоро постарівся. При кожній легкій простуді у нього відновлявся бронхіт. Та не зважаючи на те, Потебня невтомно працює дальше, викінчуючи третю книгу свого небуденного твору »Изъ записокъ по русской грамматикѣ«.

В осени 1890. року і цілу зиму він почувається так погано, що вже майже не може виходити з хати. Щоби не позбавляти студентів своїх лєкцій, він запрошує їх до себе до хати і там їм викладає, хоч це вже замітно його втомляє. В короткім часі стан його здоровля вже настільки погіршився, що в 1891. році він виїзджає на два літні місяці на лікування до Італії. Після того йому трохи покращало, так що в осени по своїм повороті до Харкова, на велику радість слухачів, він знова оголошує свої виклади на університеті. Але скоро припинив їх, а вже 29. ст. ст. листопаду розійшлася досить несподівана вістка, що Потебні не стало між живими.[2])

На похороні між вінками на його домовині — як писала тоді львівська »Зоря« — »лежав один оригінальний вінок, сплетений зі стиглого жовтого колоса, між якими були ростикані квітки, — блакитні несмертельники і білий ромен. На білій бинді чорними фарбами було надруковано: »Від Українців слухачів О.О. Потебні 1891. г. листопада 29«. Мимоволі він нагадував ниву,

---

[1]) Гл. Кіевская Старина 1892. т. 37. стор. 191.

[2]) Гл. Б. М. Ляпуновъ: Памяти Потебни. — Живая Старина, 1892. I. вып. стор. 26-47.

http://rcin.org.pl

на якій сіяв небіщик. Насіння його рівно і дотепно сипалося з працьовитої руки«.[1])

Всі тоді відчули велику втрату, не тільки науковий світ, але і широкі круги українського громадянства. Бо це помер великий мислитель і учений, добрий учитель і один з найкращих синів України, що у ті тяжкі часи російської неволі не лише не тратив віри у невміручість України, але і сам своєю невсипущою працею ту невміручість свідомо витворював.

---

[1]) »Зоря.« Львів 1892. ч. 2. Напис з вінка наведений там російським правописом. »Видъ украинцивъ слухачивъ О. О. Потебни«...

http://rcin.org.pl

ФІЛЬОСОФІЯ МОВИ.

1. ВВЕДЕННЯ.

Людська мова вже від давних часів була предметом дослідів найвизначніших мислителів. По добі мітичного погляду на мову, коли в поодиноких словах, а пізніше у мові взагалі, добачали якусь надприродну, магічну силу, прийшла доба фільософічних міркувань. Грецькі фільософи звязують питання про суть мови з питанням про її походження, і в цій справі виринають між ними два протилежні табори: одні тримаються погляду, що люди собі мову видумали (отже мова повстала *θέσει*), а другі, що мова повстала з природної конечности (*φύσει*). Перші послідовно доказують, що звязок між назвою і річчю є цілком випадковий, а другі, що назви випливають з самої природи річий. Ця альтернатива (*θέσει-φύσει*) перейшла від давних Греків аж до 18. століття.

Християнська фільософія середновіччя обмежується до ріжної інтерпретації біблійного оповідання про те, що Адам давав назви всім звірятам, а проблєма походження мови формулується в питання, чи мова є даром Божим, чи повстала природним способом. Тепер вже не повстання одної конкретної мови (як це робили Греки), лише мовний хист взагалі треба було виясняти чи то як дар Божий, чи як природний витвір.[1])

В нових віках, крім альтернативи взятої зі старини і середних віків, виринає нова альтернатива: чи мовна здатність є вроджена, — чи людина мусить собі її придбати власним, індивідуальним розвитком. На цьому підкладі повстає спір т. зв. нативістів і емпіристів. До першого табору належить Гумбольдт, Штайнталь, Нуаре, Макс Міллєр і ин., а до емпіристів Гербарт і майже всі представники емпіричної психольогії. В останньому часі у творах Антона Мартіго протиставлення нативізму та емпіризму набрало

---

[1]) Гл. Fr. Krejčí: Psychologie IV. Praha 1910.

http://rcin.org.pl

трохи відмінного значіння. Він називає нативістичними всі теорії, які приймають, що мова і думання від початку нерозривно звязані, і які або покликаються на готові інстинкти, або повстання мови вважають невиясненим чудом. Одною з консеквенцій такої »нативістичної« теорії є ідентичність або повний паралєлізм між мовним виразом і думкою (або значінням), себто погляд, що мова в усіх її виявленнях є точною відбиткою думок. Ще від часів В. Гумбольдта між мовознавцями поширився погляд, що між виразом і вираженим, між граматичним і семантичним боком людської мови є повний паралєлізм, а навіть ще й нині часто приймається, що думання і мова це по суті одно і те саме, це внутрішня і зовнішня сторона одного акту. Такого погляду тримаються Бекер, Гайгер, Гумбольдт, Штайнталь, Вундт і ин. Деякі з них робили навіть такий висновок, що у ріжних народів з цілком відмінними мовами є також і думання цілком відмінне.

Проти цього виступає з острою критикою Антон Марті. Зі свойого емпіристичного становища він відкидає думку про мимовільні мовні рефлєкси, вказує на телєольогічний момент при творенню мови і доказує, що між словом і думкою нема повного паралєлізму.

Взагалі, у розвитку студій над мовою можна завважати в останніх часах деякий перелім. Коли візьмемо за основу це відріжнення, що його находимо у Гумбольдта, а саме, що мова це не так *ἔργον*, щось вже витворене і готове, як радше *ἐνέργεια*, себто невпинна діяльність духа, яка робить артикулований звук пригожим для вияснення думки, то побачимо, що дослідники мови з початку спинилися над мовою як, *ἔργον*, і вже від давна ведуть звуково-формальні студії над зовнішніми явищами мови. Внутрішній бік мови, себто функція і значіння елєментів мови, став предметом дослідів щойно пізніше. В останніх часах ця психічна сторінка мови все більше захоплює увагу дослідників і рівночасно виринає домагання, щоби психольогічно поглибити усе мовознання. Рівночасно виступають на перший плян і культурно-історичні моменти. Такі праці як F. N. Finck-a: »Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung« (1899) або K. Vossler-a: »Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung« (1921) і ин. вказують на змагання вийти поза межі чисто язикових явищ, звязуючи їх з світоглядом чи культурою цілого народу. Усі ті тенденції звязують мовознання з фільософією, але ніть приводять подекуди до шкідливого відокремлення т. зв.

http://rcin.org.pl

фільософії мови від фільольогії. Обі ці ділянки студій над людською мовою надзвичайно гармонійно поєднав Олександер Потебня, що був не лише визначним фільольогом, але і фільософом, і треба лише жалувати, що його доволі тяжкі і неприступні твори не найшли собі ще й досі відповідного розроблення і пояснення. »На Заході — як пише І. Айзеншток — наукова думка, виростаючи з того самого джерела, що живило й Потебню, дала багаті наслідки, дійшла широких узагальнень і цінних висновків (школа В. Вундта, Б. Кроче, К. Фослєра й инших). Висновки ці наочно доводять, як багато втратила наша наука від того, що пройшла повз Потебню, не звернула на нього такої уваги, якої він, безумовно, вартий був«. На нашу думку, Потебня ще й тепер вартий того, щоби українська наука звернула на нього більшу увагу і щоби прийняла від нього всі невикористані ще цінности. І Айзеншток признає, що хоч »західня наука обійшла Потебню: наслідки її дослідів, дбайливих і точних, з багатьох поглядів є тільки ствердження й дальший розвиток того, про що Потебня казав коротко, стисло, часами тільки натяками«. Справді »настав час прямо й отверто заявити, признатися перед собою самими, що Потебню в нас проспали, як проспали багато инших українських національних геніїв. Тепер Потебня для нас є минуле, почесне, славне минуле...« [1]) — Та в цьому минулому є, на наш погляд, цінні і тривалі вартости для майбутнього, і тому було би великим гріхом, якби українська наука ще дальше залишала твори Потебні у поросі забуття.

2. НАУКОВЕ СТАНОВИЩЕ ПОТЕБНІ.

Олескандер Потебня вже в самих початках своєї наукової діяльности зацікавився психічною сторінкою явищ мови. Він дошукується в них шляхів людського духа, що без мови не міг би був піднятися на нинішній ступінь розвитку, та який і тепер мусів би занидіти, якби так втратив мову. Програмовим для цеї ділянки студій Потебні є його твір »Мысль и языкъ«, вперше опублікований у російському Журналі Міністерства Народньої Освіти за рік 1862. І в пізніших його працях, головно в його синтактичнім творі »Изъ записокъ по русской грамматикѣ«, яскраво пробивається його глибоко фільософічне розуміння явищ люд-

[1]) Ієремія Айзеншток: Потебня і ми. — »Життя й революція« 1926, 12. ст. 35.

http://rcin.org.pl

ської мови. Крім звуково-формального боку мови, його все найбільше цікавив її психічний бік. »В історії мови — пише Потебня — заслуговує загальної уваги не дослідження звукового вигляду слів, що при всій своїй важности має лише помічне значіння, а дослідження того психічного змісту слів, що не існує без мови та витворюється разом зі звуковою зовнішністю слів«.[1])

Призадумавшись над відношенням думання і мови, Потебня бачив, що без мови людина не могла би перейти з нижчого ступня душевного життя на вищий. Тому, для зясовання відношення між думкою і словом, треба було вияснити еволюцію душевного життя людини взагалі, відкриваючи рівночасно ту ролю, яка при цьому припала мові. Так Потебня відразу переходить на становище одиноко компетентної в цій справі психольогії І Гумбольдта, що його поодинокі думки стали товчком для його власних викладів, він високо цінив м. ин. і за те, що завдяки його дефініції мови, як безнастанної праці духа, ціла проблєма походження мови перенеслася на поле психольогії.[2]) Але метафізичні спекуляції Гумбольдта він відкидає і стає на становищі емпірії, використовуючи найновіші здобутки психольогічних дослідів західньо-европейської, перш за все німецької, науки. З психольогії Гербарта Потебня приймає все те, що має наукову вартість, головно із праць Штайнталя засвоює собі деякі здобутки Гербартівської школи, а також використовує психольогію Льоце. Взагалі, Потебня був дуже добрим знавцем европейської наукової літератури в цій ділянці і умів з неї приймати все те, що своїм глибоким умом оцінював як тривалий здобуток науки.

Перемога наукової методи у психольогії дала змогу підійти до питання про повстання мови з наукового боку і вияснити її природним способом. І Потебня, стоючи на строго науковому еволюційному становищі, відкидає погляд, що мова це готовий дар Божий, або що мова це людський винахід чисто конвенціонального характеру. Бекерови і Шляйхерови закидає перш за все нерозуміння прогресивного розвитку. »Тому що інтелєктуальний розвиток — каже Потебня — зачинається від змислових сприймань, то подана Бекером система діференціяції понять не має нічого спільного з розвитком людської думки«.[3])

---

[1]) Изъ зап. по русс. грамм. Т. 3. Харків 1899. ст I..
[2]) Мысль и языкъ. 5. вид. Харків 1926. ст. 36.
[3]) М. и яз. ст. 16. замітка 2.

http://rcin.org.pl

Маючи на увазі природну поступову еволюцію душевних явищ, Потебня ніяк не міг погодитися з поглядом Шляйхера і ин, що у передісторичних часах мови розвинулися, а в історичних розкладаються і занепадають. У всіх вище згаданих теоріях — каже Потебня — »помилки можна зредукувати на одну, а саме на цілковите нерозуміння поступу. Всі згадані теорії розглядають мову, як щось готового (ἔργον), і тому не можуть зрозуміти, звідки вона взялася. З тим звязане і їх змагання стотожнювати граматику і мовознання взагалі з льогікою, для якої також чужий прінціп дослідів історичного розвитку думки«.[1]) »З нерозуміння руху мови випливають і инші помилки, як н. пр. погляд, що думка витворює слово, а сама не дістає від нього нічого, і що через те у мові панує випадковість«.[2]) Потебня, разом з Гумбольдтом, бачить у мові перш усього діяльність, рух і поступ, і доказує, що якраз слово формує і робить зовнішнім предметом (»обєктивує«) думку, і що воно є необхідною передумовою усього дальшого розвитку людського думання. Бо, хоч він виступив проти всіх приклонників ідентичности мови і думки (отже і проти Гумбольдта) і приймає погляд Штайнталя і ин., що багато явищ нинішної людської думки не потребують і не можуть мати мовного виразу, т. зн., що царина мови і царина думки не покриваються, все-ж таки він бачить, що первісний розвиток вищих форм людської думки необхідно потребував слова.

Виринає питання: для чого саме було потрібне слово? — »Слово — каже Потебня — потрібне душевній діяльности для того, щоби вона могла стати свідомою, і воно появляється, як доповнення, тоді, коли вже є всі инші умовини для переходу до усвідомлення«.[3]) »Якщо запитаємо, коли і для якої інтелєктуальної діяльности є необхідне слово, то разом з Гумбольдтом можна відповісти: слово потрібне для перетворювання нижчих форм думки в поняття, і через те воно повинно зявлятися тоді, коли в душі є вже матеріял для цього перетворювання.«[4]) В той спосіб ціла проблєма переноситься на поле психольогії. »Питання про походження мови — каже Потебня — стає питанням про такі явища душевного життя, які попереджали мову, про закони її витворювання, її розвитку та про вплив мови на дальшу душевну діяльність, себто стає питанням чисто психольогічним«.[5])

Нова доба у розвитку психольогії звязується з іменем Гер-

---

[1]) ib. ст. 22. [2]) ib. 23. [3]) ib. 36. [4]) ib. 35. [5]) ib. 36.

http://rcin.org.pl

барта, що зробив спробу запровадити емпіричну методу до психольогії, щоби в той спосіб заперечити висказ Канта, ніби психольогія, як наука, неможлива, бо в ній не можна завести математичного рахунку. Але Гербарт пішов при тім так далеко, що все душевне життя людини старався вияснити взаїмним діянням зображень і у своїй математичній психольогії встановляв цілу статику і механіку їх руху. Потебня признає його великі заслуги для пізнання законности душевного життя і для піднесення психольогії на ступінь науки, але рівночасно не може погодитися, щоби самим душевним механізмом можна було вияснити все багацтво душевного життя. Разом з Льоце він завважує, що »механічний хід сприймань служить лише товчком, що лише розбуджує нові фэрми діяльности душі, які ніколи не вийшли би з самого механізму. Душа так само відноситься до кожного зі своїх внутрішніх станів, як відносилася до зовнішніх товчків: на кожний свій стан вона може відповісти такого роду діяльністю, якої ми не всилі вивести з попередніх обставин, діяльністю, яка дійсно випливає не лише з тих обставин«.[1]) Потебня не погоджується з Гербартівською схемою повставання всіх душевних явищ із взаїмного діяння зображень, подібно як і нинішня психольогія цю схему відкидає. »Не лише почування і воля — каже Потебня — не можуть бути вислідом відносин між зображеннями, але і в тіснішому гурті явищ інтелєктуального життя, хто представляє те, що пізніше і вище, прямим наслідком декілька знаних нам попередніх обставин, той мимоволі дурить себе і других... Коли будемо говорити про перехід образу предмету в поняття про предмет, перехід у більше виключно людську форму думки, тоді побачимо, — каже Потебня — що цей перехід може відбуватися тільки через слово, але при цьому будемо памятати, що саме слово цілком не витворює поняття з образу, та що поняття, як і багато иншого в індивідуальному і народньому життю, на все залишиться для нас величиною витвореною помноженням знаних умовин незнаною і правдоподібно непізнавальною силою. Це не заклик до покірного бездїлля, яке випливає з переконання, що розум наш слабий, а глибина премудрости Божої бездонна, — це лише оправданий сумнів щодо близькости кінцевої цїли мислення, т. зн. щодо знання звязку між явищами«.[2])

---

[1]) М. и яз. ст. 48-49; R. H. Lotze: Mikrokosmos.

[2]) Мысль и яз. 49.

http://rcin.org.pl

3. ПОВСТАННЯ СЛОВА.

Поступаючи у своїх дослідах згідно з принципом еволюції від простого до складного, від давнішого до новішого, Потебня завважує, що заки появилося слово, людина мусіла вже мати той матеріял, який увійшов до слова.

»Слово, що на ньому спіраються дальші ступні розвитку думки, ...само основується на змислових сприйманнях і звуках«.[1]) Потебня використовує здобутки психольогічних дослідів Штайнталя і Льоце і подає нам короткий нарис душевного життя людини перед появою слова.

Вертаючись думкою у давні часи первісної людини, можна на основі ріжних анальогій догадуватись, що початки душевного життя зачинаються сприйманням змислових вражінь, які дуже часто спричиняли відрух голосових органів і викликали мимовільні звуки. »Фізіольогічна конечність — каже Потебня — приневолює душу виявляти звуком принайменше загальний характер її внутрішніх станів«.[2]) Ці первісні звуки, що їх треба вважати частиною моторичної реакції психічних станів людини, були зпочатку неартикуловані, подібні до тих звуків, що їх нині зустрічаємо у звірят, у немовлят і в дорослих людий при надзвичайно сильних афектах. Такі неартикуловані звукові рефлєкси душевних переживань людини були тим матеріялом, з якого витворилися артикуловані звуки, цей вже виключно людський звуковий матеріял, використаний пізніше при творенню слів.

Нині людина вживає артикулованих звуків на те, щоби порозумітися з другими людьми, але первісно такі звуки повстали мимохіть, як зовнішня частина душевних переживань. »Артикулований звук, ця зовнішня форма людської мови«, був первісно — як каже Потебня — »також залежний від почування, що хвилювало душу, т. зн. що він первісно також мимовільний, хоч пізніше стає слухняним знаряддям думки.... Умисне і свідоме вживання слова мусіло вийти з мимовільного і несвідомого«.[3])

Те, що звичайно говориться про мову звірят чи про мову немовлят, відноситься до тих звукових або пантомімічних рефлєксів внутрішніх переживань, що мимоволі звязуються з почуваннями, і що ще не відділилися від них та не стали засобом порозуміння. Тим самим, ці звуки не заслуговують на назву слова і від справжньої людської мови стоять дуже далеко. Щойно у

[1]) Ibidem. [2]) Ib. 63. [3]) Ib. 63.

http://rcin.org.pl

дальшому розвитку деякі звуки, органічно звязані з почуваннями, відділилися від них і стали елєментами людської мови.

»Людська діяльність — каже Потебня — застає звук вже готовим: слова повинні були витворитися з інтерєкцій, тому що лише в них могла людина найти артикулований звук... Первісні інтерєкції у дальшому розвитку розпадаються на дві групи. До першої належать оклики фізичного болю і роскоші та більш складних почувань, викликаних не так якостевим змістом думки, як більше її формою (н. пр. оклики здивування, радости, горя). До другої групи звуків, які від непамятних часів затратили свій інтерєкціональний характер, належать, коли взяти на увагу коріні нинішних мов, якщо не виключно, то перш усього, інтерєкції почувань, звязаних з вражіннями зору і слуху«.[1]) Так питання про повстання мови переходить в питання про перетворення звукового інтерєкціонального матетіялу у слова.

Щоби зі звукового рефлєксу, органічно зрослого з почуванням, могло витворитися слово, мусів цей рефлєкс цілком відділитися від почування. До цього треба було, щоби це почування втратило ту свою первісну силу, що з фізіольогічною необхідністю приводила до витворювання відповідного звукового рефлєксу. »Мєнша сила почування — каже Потебня — і виразність спостереження до значної міри дані вже при самім повторенню таких самих спостережень. А в міру того, як зменшається необхідність переходу почування у звук, збільшається инший звязок звука і зображення.«[2]) При повторенню того самого спостереження людина схоплює слухом свій власний звуковий рефлєкс і через те, побіч спостереження предмету, вона має ще друге спостереження, а саме: слухове спостереження свого звука. При частішім повторенню цього душевного процесу, »образ звука, стало наступаючи по образі предмету, асоціюється з ним. При новім спостереженню предмету, або при спогаді про попереднє спостереження, повториться і зображення звука, а щойно за ним (а не безпосередно, як при чисто рефлєктивних рухах) зявиться сам звук.« І тепер до спостереження предмету приєднається звук, але вже не як безпосередній вияв почування. Перед його проголошенням людина має зображення того звука, а щойно потім його виголошує. »Асоціяція спостереження предмету і звука, яка на місце безпосереднього рефлєктивного руху

[1]) ib. 73. [2]) ib. 74.

http://rcin.org.pl

голосових органів дає таке проголошення звука, яке приводиться за посередництвом його образу в душі, це одно з необхідних умовин витворення слова«. Але »така асоціяція не дає ще розуміння, тому що сама людина може її цілком не завважати, так як взагалі не зауважуємо у себе багато рухів, до яких ми привикли. При витворенню слова мусіло повторитися те саме, що діється з нами на вищих ступнях розвитку: не на самоті, а в суспільстві ми привикаєм уважати на себе.... Слово лише в устах другого може стати зрозумілим для того, що говорить. Мова витворюється лише спільними зусиллями більше людий...«[1]) Лише життя людини в громаді і потреба взаїмного порозуміння довела до того, що з артикулованим звуком звязалося відповідне значіння, і так повстало слово.

Для того, щоби звук зрозуміти, мусіли оба вже звязані зображення, а саме зображення предмету і зображення звука, змінити своє часове розміщення у свідомости людини. »В момент розуміння слова — каже Потебня — звук у нашій свідомости попереджає своє значіння, тоді як при асоціяції, що про неї ми вище згадували, цілком навпаки: образ предмету попереджає в свідомости образ звука.«[2]) Цей процес розуміння зясовує Потебня в такий спосіб: друга людина, під впливом такого самого почування від того самого предмету, видасть зі себе анальогічний звук. Цей звук стане предметом спостереження для першої людини і відновить у її свідомости перш усього такий сам звук її власний тому, що це нове спостереження (спостереження чужого звука) має найбільше спільного з образом власного звука. Зображення звука, без сумніву, не мине безслідно, а автоматично потягне за собою своє виконання, т. зн. виголошення звука. В той спосіб той, хто слухає, повторить той звук, що його почув від другого, а звук в свою чергу викличе той образ предмету, що колись був у свідомости, а тепер вже стає поясненням звука. Так відбувається переставлення зображень потрібне для розуміння.[3])

---

[1]) Ibid. 74-75. [2]) Ibidem.

[3]) На наш погляд, анальогічний звук другої людини не мусів спричинити самого виголошення звука у того, хто слухав. Вистарчить сам спогад про власний звук, саме зображення звука без його проголошення, щоби вслід за ним на основі законів асоціяції відновилося зображення предмету і стало поясненням звука. І в цей спосіб могло відбутися переставлення зображень, потрібне для акту розуміння. Це очевидно не виключає тої можливости, про яку говорить Потебня, і не зміняє загальної схеми його викладу.

http://rcin.org.pl

Коли вже зі звуком (власним і чужим) звязалося значіння, тоді слово було готове і почало людині служити як дуже вигідний засіб порозуміння. Рівночасно виринає переконання, що і другі люди при таких самих звуках мають зображення таких самих предметів. Процес витворення слова завершується тим, що »у того, хто говорить, асоціюється тепер зображення предмету зі звуком і з його діланням на слухача (себто, з вказівкою на те, що у слухача є такий сам образ предмету), і творять один ряд, який відновляється, як тільки котрийнебудь з його членів повториться.«[1])

В той спосіб можна психольогічно вияснити повстання мови серед первісної людської громади. »Так отже, витворення слова це дуже складний процес. Перш усього мусить бути звичайне виявлення почування звуком, потім усвідомлення звука, а вкінці усвідомлення змісту думки у звуці, яке не може обійтися без розуміння звука другими.«[2]) Слово зродилося серед людської суспільности і стало для неї знаменитим засобом взаїмного порозуміння, а рівночасно засобом виявлення, усвідомлення і дальшого розвитку індивідуального душевного життя для одиниць.

4. ВАГА СЛОВА ДЛЯ ДУМАННЯ.

По витворенню слова перед людиною розкрилися дальші можливости душевного розвитку. Завдяки слову людина поступила від поодиноких вражінь, спостережень і зображень до вищих форм душевного життя, до звязування цих елєментів в суди і до витворення понять.

Коли вже слово стало знаком для зображення якогось предмету, тоді кожне дальше спостереження такого самого або подібного предмету могла людина означити тим самим словом. І в такому випадку, коли людина називає нове спостереження якогось явища словом, яке було звязане зі спостереженням давнішим, тоді вона в дійсности висказує суд, встановляючи звязок між двома своїми душевними станами, а саме, між спостереженням нового предмету і зображенням давнішого, вже означеного словом. Коли, на приклад, дитина, наново спостерігаючи

---

[2]) Мысль и языкъ. ст. 75-76.
[1]) ib. 76.

http://rcin.org.pl

постать своєї матері, вискаже слово »мама«, яке вже давніше звязалося зі спостереженням тої самої особи, то тут маємо до діла зі судом, який означає: те, що тепер бачу, є те саме, що я вже давніше бачив і означив звуком »мама«. Це є вже усвідомлення відношення між двома станами свідомости, між теперішнім спостереженням постаті матері і зображенням (репродукованим давнішим спостереженням) тої самої постаті. У свідомости було встановлене відношення тотожности між теперішнім і давнішим образом. Встановлення відношення між двома душевними станами вимагає, очевидно, їх порівнання, але для того не конче треба, щоби у свідомости було рівночасно кілька зображень, так як це приймав Льоце. Потебня стоїть на тому становищі, що в один момент у свідомости може бути лише одно зображення, але »хоч свідомість і не вміщає в собі рівночасно не лише багато, але навіть двох членів порівнання, то той член порівнання, який находиться поза свідомістю, замітно впливає на того, що є в свідомости... Кожний член у ряді зображень, разом з собою вносить до свідомости результат всіх попередніх.«[1]) Таке порівнання двох станів свідомости і схоплення їх відношення при помочі слова, це вже початок активности людської думки, початок аперцепції. В той спосіб психольогічна аналіза доходить до початків людського думання, що його суть міститься у видаванню судів.

Первісний суд виявляється на зверха лише одним словом і тим він ріжниться від того елєменту думання, що його подає льогіка, а також і від синтактичного елєменту мови, що його встановляє граматика. Для льогіки суд це відношення двох понять, а тому і на зверха він виявляється двома словами. Граматична аналіза доходить також до двочленного синтактичного елєменту, до речення зложеного з підмету і присудка. Психольогічна аналіза, виясняючи душевний розвиток людини від перших проблисків свідомости, доходить до однословних судів, що виражають відношення двох станів свідомости ще перед витворенням понять. Дальший психольогічний виклад, поступаючи від примітивних до все складніших явищ душевного життя, повинен дійти до тих елєментів людської думки і мови, від яких зачинає льогіка і граматика. Однословний суд дає можливість дальшого розвитку, що веде до творення предікації, т. зн. до двочленности речення,

[1]) Ibid. 98.

http://rcin.org.pl

і до творення загальних зображень і понять, що входять в склад льогічних судів та уможливлюють вищі форми людського думання.

Потебня поясняє цей перехід і вказує на те, що в такім первіснім суді, висказанім одним словом, є вже зародки предікації. Такий суд це акт аперцепції, що основується на участи певних мас зображень при витворюванню нових думок, і його можна розложити на субєкт і предікат. »Те, що аперципується і поясняється, це субєкт, а те, що аперципує і означує, це предікат суду.«[1]) Коли ми нове спостереження якогось явища назвемо вже готовим словом, то це в дійсности двочленний суд, в якому підметом є нове спостереження, а присудком маса давніших спостережень обєднаних словом.[2])

З проблємою предікації вяжеться проблєма розвитку граматичних категорій. Потебня виступає проти ріжних односторонніх теорій (Бекера, Штайнталя, М. Міллєра та ин.), ніби первісне слово було іменником, чи дієсловом, чи прикметником, і зазначує, що не можна нинішних відріжнень, які повстали щойно на вищому ступні розвитку, переносити до давних часів первісної мови. »Не забуваючи на ріжницю між організмом, який існує самостійно, та словом, яке живе лише в устах людини,« Потебня вживає порівнання первісного слова зі зародком, щоби зясувати своє розуміння розвитку граматичних категорій. »Як зерно рослини це ще не лист, ані квіт, ні плід, ані все те разом, — каже Потебня — так і слово зпочатку не має ще ніяких формальних означень і не є ані іменником, ані прикметником, ані дієсловом.«[3]) Щойно з дальшим розвитком предікації, при звязуванню двох слів в одну цілість, могла виринути ріжниця між тим словом, яке означало сам предмет, і другим, яке вжито на означення чи-то прикмети, чи якоїсь зміни на предметі.

Велике значіння слова для розвитку людського думання виявляється тоді, коли людина завдяки слову витворює загальне

---

[1]) ib. 109. — Порівнай: »Изъ записокъ по русской грамматикѣ. Т. 1, — Харків 1888. стор. 75-76.

[2]) Ця внутрішня двочленність легко могла перемінитися у зовнішню і привести до повстання речення, зложеного з двох слів. Це могло статися н. пр. тоді, коли з новим спостереженням звязалися два, давніше витворені, слова і виголошувалися одно побіч другого. Дальший розвиток довів до того, що одно з тих слів перебрало функції предікату. Але і таке одиноке первісне слово це вже речення у змислі психольоґічного (не льоґічного) суду.

[3]) Мысль и языкъ. ст. 111.

http://rcin.org.pl

зображення, себто зображення не для одного конкретного явища, лише для цілої групи явищ. Це було можливе лише при помочі слова, яке у дальшому розвитку звязується з щораз більшою кількістю подібних предметів і тим самим виабстраговує з них те щось спільне, що спричинило їх асоціяцію з одним і тим самим словом. В той спосіб кладуться основи для абстрактного думання і для творення точно означених понять. З приходом слова — як каже Потебня — »нові аперциповані спостереження є ріжноманітними субєктами, яких предікат залишається настільки незмінним, що він виражається все одним і тим самим словом. Це вже початок витворювання категорії субстанції, річи самої в собі, і крок до пізнання правди. Бо дійсне знання це для людини лише знання суті. Ріжноманітні прикмети а, б, в, г, що їх завважуємо на предметі, не творять самого предмету (А), ані взяті окремо, ані всі разом«.[1])

Коли людина висказувала знане їй слово на означення нового подібного спостереження, тоді видавала суд, як вислід порівнання нового спостереження з давними. Процес думки при такім первіснім суді був анальогічний з тим, який і нині можемо завважати при творенню нових слів. »Кожне нове слово, якщо його розглядати з внутрішнього боку, це вияснення нового спостереження (х) за посередництвом ранше пізнаного, знаного (А), при чому між попереднім і теперішнім встановляється спільний знак (а), взятий з комплєксу прикмет »А«. Н. пр. коли кажемо »вороний кінь«, то тут »А«=ворон, як цілий комплєкс знаків, нове спостереження (х) це чорний кінь, а спільний знак (а) це чорна краска. Кожен раз, коли ми виголошуємо слово в живій мові, виконуємо суд. Рух думки... міститься в порівнуванню двох явищ, пізнаваного і давніше пізнаного, при чому основою цього порівнання служить один знак із ранше пізнаного. І тільки шляхом такого процесу ми можемо доходити до абстрактних понять. Якби не було слова, не було би цього процесу відділення »а«, з »А« для означення »х«. Свідомість того спільного »а« (між конем і вороном: чорна краска) завдяки слову веде до відділення річи від її прикмет, веде до витворення прикметника з іменника відділяючи тільки один знак »а«, спільний для »х« і »А«.[2])

---

[1]) Ib. 115.

[2]) В. Харціевъ: Основы поэтики Потебни. (Лєкції Потебні.) — »Вопросы теоріи и психологіи творчества. II/2. ст. 23-24.

http://rcin.org.pl

Подібно і при первісному слові, коли його вживано для означення нового спостереження, відбувалося порівнування нового спостереження з давнішими, а вкінці, через довше уживання такого одного слова на означення щораз більшої кількости спостережених подібних предметів, перестає з цим словом звязуватися зображення якогось одного конкретного явища, а натомісць приходить зображення загальне, що схоплює лише загальні зариси, спільні для більшого числа предметів. Це вже було велике зекономізовання думання, бо для кожного конкретного предмету не треба було окремої назви. Рівночасно вся ріжноманітність явищ природи упорядковувалася у відповідні групи, які, при все докладніших корективах, стали вкінці основою для наукової клясифікації явищ.

Творення загальних зображень, а вслід за тим і понять, це вже виключне майно людини, і цим людина переростає звірят, як це вже здавна завважувало багато фільософів. Потебня підкреслює, що »для людини, у протилежність до звірят, загальні зариси змислових образів є лише основою, вихідною точкою дальшої творчости, у витворах якої, н. пр. в поняттю Бога, судьби, випадку, закона і ин., тільки наукова аналіза може відкрити сліди змислових спостережень. Розуміється, що в людині є сила, яка приневолює окремим, і тільки людині властивим, способом переміняти враження природи. Легко також прийняти, що точка, на якій ця сила дістає виразний людський характер, на якій узагальнювання стає відмінним від звірячого, це поява мови«.[1])

Слово, гуртуючи в єдність більше конкретних явищ, привело людину до загальних зображень, а далі, коли зясовано точний зміст таких загальних зображень, до думання поняттями. Щойно поняття дає ясність думці і »лише поняття — як каже Потебня — а тим самим і слово, як його необхідна умовина, вносить ідею законности, конечности, порядку у цей світ, що ним людина себе окружає, і який її суджено приймати за дійсний«. У слові людина находить ту законність, яку потім переносить на світ, і через слово доходить до визначування усьому його місця в системі. »Шлях науці промощується словом«.[2])

Слово це перший і найважніший засіб поступу як для одиниці, так і для цілого народу. І на нинішному ступні розвитку

---

[1]) М. и. яз. ст. 114.
[2]) Ib. 124.

http://rcin.org.pl

мова це не так засіб виразу вже готової думки, як радше індивідуальний спосіб перетворювання її. Кожний нарід має у своїй мові свою перетворюючу машину.[1])

»Правда, добута трудом багатьох поколінь, легко передається при помочі мови навіть дітям...« »Широке поле діяльности потомків, — каже Потебня — підготовлене предками, це не дідичні фізіольогічні диспозиції тіла і не матеріяльні памятники попереднього життя. Без слова людина була би дикуном і серед найкращих творів мистецтва і техніки«.[2])

5. ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА.

Термін »внутрішня форма мови« (»innere Sprachform«) впровадив до мовознавчої літератури Вільгельм Гумбольдт і розумів під ним інтелєктуальний бік мови взагалі. З пізніших дослідників мови майже кожний розумів під цим терміном що иншого.

Потебня виходить у своїх дослідах від самих початків витворювання слова і завважує, що змисловий образ не з усім багацтвом своїх прикмет зафіксувався у зовнішній формі слова, а лише одною своєю прикметою, і то тою, яка найбільше звертала на себе увагу людини. Ця одна прикмета образу, зафіксована у слові, стала для свідомости заступником, представником (»представленіе«) цілого образу і посередником між звуком і змістом слова.

Спосіб, в який нині повстають нові слова, і етимольогічний розгляд деяких давніше витворених слів, вказують нам на той процес, що відбувався в давні часи при творенню слів. Це було порівнування нового спостереження з давнішим (вже означеним при помочі слова) і віднайдення між ними чогось спільного, що схоплювалося у звукову форму нового слова. То була лише одна прикмета з цілого комплєксу прикмет нового явища і вона, вибиваючись завдяки слову на перше місце, стала для свідомости репрезентантом цілости. Цей представник у слові це його найблище етимольогічне значіння. На пр. у слові »корова« та одна прикмета, що вона рогата, стала представником цілого явища, означеного цим словом; про це довідуємося якраз з етимольогічного розгляду цього слова, що виказує нам його звязок з грецьким κεραός = рогатий (епітет оленя) і з латинським cervus

[1]) Основи поєтики, 24.
[2]) М. и. яз., 169.

http://rcin.org.pl

(олень). В той спосіб етимольогічна аналіза слова »корова« веде нас до давнішого слова, яке означало те, що нині називаємо рогом. До самих початків творення слів такою аналізою дійти не можемо, але вже з того бачимо загальний характер тої душевної творчости, що приводить до витворювання слів. З того робить Потебня цілком оправданий висновок про первісні душевні процеси при творенню мови, а також про поетичний, образовий характер усіх первісних слів.[1])

Цей представник у слові, це центральне зображення, довкола якого гуртуються усі инші часткові зображення, що складаються на повний образ якогось явища, це і єсть та внутрішня форма слова, часто нині призабута, але дуже важна при творенню первісних слів і при пізнішому творенню нових слів. Так отже, у слові відріжняє Потебня крім звукової зовнішньої форми і значіння слова (т. зн. цілого комплєксу прикмет названого явища), ще й внутрішню форму слова (т. зн. найближче етимольогічне значіння, що є представником усього змісту слова).

»Діяльність думки при повстанню слова це порівнання двох спостережних комплєксів: нового »x« і давніше пізнаного »A«, при чому між ними виявляється точка звязку »a«. Це »a« є представник, засіб порівнання, tertium comparationis, знак значіння, символ. В кожнім новім слові означення його значіння знаком є все алєгорією«.[2])

Внутрішня форма слова привела людину від конкретности змислових вражінь до абстрактности думки, а в суспільному життю була засобом розуміння других людий. »Витворення в душі спостережень, які мають перевагу над иншими, і звязане з цим несвідоме обєднання змислового образу, це вислід усунення зі свідомости великого числа вражінь... і первовзір пізнішого процесу абстракції«.[3]) Крім цього слово, як цілість зложена з внутрішньої форми і звука, є для слухача засобом розуміння того, хто говорить, засобом аперцепції змісту його думки. »Артикулований звук, що виходить від того, хто говорить, доходить до того, хто слухає, і розбуджує у нього спо-

---

[1]) Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія. (Лєкції Потебні.) Подав Б. Лезин. — Вопр. теоріи и психологіи творчества. Т. II. 2. ст. 114-118.

[2]) ib. ст. 117-118.

[3]) М. и яз. ст. 113.

http://rcin.org.pl

гад про такі самі його власні звуки, а цей спогад за посередництвом внутрішньої форми викликає у свідомости спогад про сам предмет«.[1]) Отже, внутрішня форма слова це той асоціяційний вузол, що звязує звук слова з його значінням.

Таке саме розуміння цього явища стрічаємо пізніше і у одного з найвизначніших фільософів мови Антона Мартіго. З дескріптивного боку Марті дефінює внутрішню форму мови так: це є »зображення, яке служить асоціяційним вузлом між зовнішнім знаком та його значінням, себто психічним змістом, що його цей знак має розбудити у слухача-співбесідника«. З генетичного боку він поясняє, що внутрішня форма мови повстала через замір передавання і порозуміння, бо якраз це був, на його думку, той єдиний мотив при первісному, і найважніший мотив при пізнішому, творенню мови.[2])

Аналіза цього явища приводить Потебню на думку, що первісне слово з виразним представником це поетичний твір, та що його функція в душевному житті людини така сама, яку виконують твори мистецтва.

Первісне слово це також твір мистецтва, а саме поезія. Душевний процес творення і розуміння слова цілком анальогічний з процесом творення і розуміння поетичного твору.[3]) Мистецтво, подібно як і слово, це не так вираз думки, як радше засіб витворювання її. Це не так *ἔργον*, як радше *ἐνέργεια*.[4]) »Слово — каже Потебня — це вираз думки лише остільки, оскільки воно служить як засіб для її витворення. Вага внутрішньої форми, цього єдиного обєктивного змісту слова, є в тому, що вона перетворює і удосконалює ті агрегати спостережень, які застає в душі«.[5]) Так само »поезія це не є вираз готового змісту, лише, подібно як мова, могутній засіб розвитку думки«.[6]) І кожне мистецтво — »мистецтво — як каже Потебня — це мова художника. Подібно, як словом не можна передати другому своєї думки, лише можна розбудити в ньому його власну, так само не можна передати її у творі мистецтва, а тому зміст такого

---

[1]) ib. ст. 101.

[2]) O. Funke: Innere Sprachform. – Reichenberg, 1924.

[3]) Изь лекцій по теоріи словесности. Басня, пословица, поговорка. — Харків 1894. ст. 136.

[4]) М. и яз. 143. [5]) Ibid. 142.

[6]) Ibidem 160.

http://rcin.org.pl

твору розвивається вже не у мистця, лише у тих, хто цей твір розуміє«.[1])

В поетичнім, і взагалі в мистецькім творі, є такі самі три елєменти, що і в слові: 1. зміст або »ідея« твору (у слові: змисловий образ або розвинене з нього поняття). 2. внутрішня форма або образ, що вказує на цей зміст (у слові: представник, що також має значіння лише як символ, натяк на певну суму змислових спостережень або на поняття), і вкінці 3. зовнішня форма, що в ній обєктивується мистецький образ.[2])

Творчий процес при творенню слова основується на порівнанню двох спостережних комплєксів і приводить до схоплення їх відношення при помочі внутрішньої форми. І доки у слові ще ясно усвідомлюється ця основа порівнання, доти таке слово треба уважати поетичним твором. Представник додає йому мальовничости і заспокоює естетичні потреби людини.

Але рівнобіжно з визволюванням думки зпід впливу безпосередніх змислових спостережень, слово затрачує свою образовість, перестає бути поетичним. Внутрішня форма слова забувається, і тим самим починається проза. В прозі слово є вже лише знаком значіння, а не як в поезії конкретним образом, що розбуджує значіння. Це явище цілком природно випливає з частого уживання слів, з того, що слово прикладається все до нових комплєксів прикмет, через що збільшується зміст слова, так що прикмета, схоплена у представнику, стає серед инших прикмет маловажною, і тим самим це давніше центральне зображення (представник) забувається.[3]) Той процес іде в парі зі загальним розвитком людської думки, що поступає від змислових образів до абстрактних понять. Але хочби до якої абстрактности і глибини дійшла наша думка, вона не позбудеться потреби, неначе для відсвіження, вертати до своєї вихідної точки, до поетичности слова. І хоч давні слова затрачують свою поетичність, на їх місце приходять нові поетичні слова і вислови, бо людина все має змогу порівнувати нові спостереження зі старими і вживати одної прикмети на означення цілого нового комплєксу.[4])

Мистецький бік мови завважували також инші, давніші

---

[1]) Ibidem 140-141. [2]) Ididem 139.
[3]) Псих. поэт. и проз. мышл. ст. 122.
[4]) М. и яз. ст. 157.

http://rcin.org.pl

мислителі, і деякі з них пішли так далеко, що поза естетичними цінностями мови не доцінюють всеї її вартости. Такий односторонній погляд на мову зустрічаємо н. пр. у італійського фільософа Б. Кроче, що у своїй »Естетиці« (1902), яка обіймає і загальну лінгвістику, висказує погляд, що мова це мистецтво, яке виросло з потреби виявляти на зверха внутрішню думку, при чому бажання взаїмного порозуміння не грало ніякої ролі. Так само односторонній є погляд К. Фослєра, заступника т. зв. ідеалістичного напрямку у мовознанню, що через свій виключно естетичний підхід до явищ мови також недобачує усіх її функцій в життю людини. Окреме становище займає Е. Кассірер у своїй спробі вкласти явища людської мови у рами загальної системи символічних форм.[1]) А. Марті, навпаки, підкреслює в першу чергу потребу порозуміння між людьми як головний мотор творення і уживання слова.

Потебня зі свойого еволюційного становища бачив у первісному слові перш за все поетичний твір, який відограє свою ролю так в життю індивідуальному, як і в суспільному. Вже свої перші слова, ці первісні витвори мистецтва і зародки усіх инших галузий мистецтва, витворювала людина не на самоті, а в суспільстві між иншим і для того, щоби впливати на других, щоби розбуджувати у других анальогічну думку, то значить, з метою порозуміння. Але ті слова це також вияв власної душевної активности одиниці. »Мова — каже Потебня — існує не лише для передавання думки, у змислі розбуджування у другого анальогічної праці інтелєкту але і для себе,«[2]) — себто для виявлення на зверха, усвідомлювання і перетворювання свого власного душевного життя.

6. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Генетичний розгляд явищ мови приводить нас до висновку, що відношення слова до думки є на ріжних ступнях розвитку людини ріжне. На найнижчому ступні душевного розвитку первісної людини слово було засобом синтези у вищі форми думання тих елємєнтів душевного життя, які були вже перед витворенням слова. Тоді слово було нерозривно звязане з думанням, уможлив-

[1]) Ernst Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. I. Teil. Die Sprache. 1923.

[2]) Основы поэтики. ст. 19.

http://rcin.org.pl

люючи перехід на вищий ступінь думки. На нинішному високому ступні розвитку це відношення змінилося, і є вже багато ділянок думання, які обходяться без слова. »Правда й те, — каже Потебня — що не вся думка, доступна людині, виражається або може виражатися словом. Є цілі ділянки людського думання, які стоять поза межами мови, чи понад нею, як н. пр. замір, плян, ідея мистця чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним сполученням форм, красок, звуків. Але і ця ділянка, невиразима в мові, підготовляється мовою«.[1]) Мова це діяльність людини, яка є перед усіми иншими специфічно людськими діяльностями.

З психольогічного становища давні і пізніші альтернативи тратять своє значіння. На витворення слова склалися і природна конечність і свідомий замір людини, подібно як це бачимо при творенню мистецьких творів. Протилежність нативізму і емпіризму теж не має більшого значіння для зясовання суті людської мови. Те, що первісна людина здобувала собі власними зусиллями, те для дальших поколінь могло стати вродженим, н. пр. тоді, коли перші поступи при творенню слів спричинили деякі такі зміни тілесного організму (розвиток мовних органів), які могли передаватися дідиченням. Зрештою ніхто не родиться з готовою мовою, лише мусить її учитися від других, хоч, щоправда, та наука стає чим далі, тим легша.[2])

Потебні не можна зачисляти до котрогось із зазначених протилежних таборів, бо його глибоко психольогічний підхід до явищ людської мови дозволяє йому відшукувати глибші основи для поєднання поверховних протилежностий. Погляду про повну ідентичність чи паралєлізм мови і думання Потебня не приймає, але завважує, що і на нинішному ступні розвитку є певна частина думання нерозривно звязана з мовою і лише за посередництвом мови можна його аналізувати. Потебня, подібно як пізніше А. Марті, відкидає погляд про повну адекватність думки і форм мовного виразу і нікопи не забуває, що не всі явища і зміни в мові дають нам право робити висновки про зміни у психічному підкладі цих явищ. Тим самим він забезпечив себе від цілого ряду ще й досі поширених помилок, які основуються на перемішанню категорій граматичного виразу з категоріями

---

[1]) Псих. поэт. и проз. мышл. 101-102.
[2]) Гл. Krejči op. cit.

http://rcin.org.pl

думання, та які у великій кількости відкрив Марті у творах В. Вундта і ин. Під впливом Штайнталя Потебня научився строго відріжняти проблєми льогіки від проблєм граматики. Він добре бачить, що »граматичних категорій багато більше, ніж льогічних« і перестерігає, щоби одних не перемішувати з другими.[1]) У своїх дослідах над реченням Потебня, в протилежність до Буслаєва, підкреслює, що »не звук слова і не його річеве значіння, лише його формальне значіння творить його граматичну функцію.«[2]) Слова, зі звукового боку однакові, можуть мати дуже ріжноманітне формальне значіння, т. зн. ріжну граматичну функцію. Проти погляду, будьто би в нинішних флєксивних мовах вже скінчилася доба творення форм і що тепер їх формальне багацтво зменшається, Потебня доказує, що хоч і можна завважати затирання деяких флєксий як звукових елємептів, але це ще не є зменшенням загальної кількости форм, ані упадком формальности цих мов. Про кількість форм рішають формальні відтінки значінь, а не кількість ріжних звукових закінчень чи инших, чисто звукових, прикмет слів.

З розвитком мови кількість і якість граматичних категорій зміняється, подібно як і в науці, відповідно до все нових вимог думки, затрачуються деякі непотрібні старі категорії, а зявляються нові.[3]) В живих мовах знищення старого це рівночасно творення нового. Витворювання нових граматичних функцій тягнеться, на думку Потебні, і до нині.[4]) Инша річ, що затрата деяких непотрібних категорій в ділянці думання може мати вплив на зміну граматичного виразу. Так, на пр., багато з того, в чім у давні часи люди добачували субстанції, пізніші покоління бачили вже лише явища чи відношення. Через те неодин субєкт став з часом фіктивним та мусів вкінці відпасти, залишаючи речення без субєкту.[5])

Таким процесам розвитку думки, які можна вичитати зі змін граматичного виразу, Потебня присвячував особливу увагу. У своїй автобіографії він сам згадує про це: »На черзі у мене граматична праця, яка має дві назви: для публики »Про зміни значіння і заміни іменників« і для мене »Про усунення з думання

---

[1]) Изъ записокъ по русс. грамм. I. ст. 62.
[2]) Ibidem. ст. 67.
[3]) ibid. ст. 52-55. [4]) ibid. II. ст. 534.
[5]) idid. III. ст. 429.

http://rcin.org.pl

субстанцій, які стали фіктивними«, або »Про боротьбу мітичного думання з відносно науковим на полі граматичних категорій.« В основі лежить думка, — каже Потебня — зрештою не нова, що фільософічні узагальнення таких то по імени вчених основуються на фільософічній праці безіменних мислителів, яка відбувається в мові...«[1])

Але людська мова існує в дійсности лише у своїх національних формах. У кожного народу є своя національна мова, своя — як каже Потебня — перетворююча машина. При її помочі передаються з покоління на покоління готові засоби знання і підвалини для духового розвитку одиниць і цілої нації. Кожне язикове обмеження це удар на основний нерв життя цілої нації. Потебня з наукового боку розкриває усе лихо денаціоналізації і так посередно виступає як оборонець прав української мови і національности перед насильством русифікації.[2])

Українська мова була для Потебні все найблищим полем дослідів при його наукових студіях. Помічаючи своїм бистрим зором ті, звичайно незавважувані звязки, між наукою та усіми иншими ділянками життя нації, а також нерозривний звязок розвитку національної мови з загальною життєздатністю та всесторонньою продуктивністю нації, він був переконаний, що без основних студій над українською мовою, всі українські змагання будуть будовані на піску,[3]) та що без свідомого зусилля самих Українців, щоби у себе самих виплекати »духа сильної і готової на вчинки народности,«[4]) а свою мову зробити як найкращим знаряддям для розвитку усеї духової енергії нації, український нарід залишиться безсилим етнографічним матеріялом, нездатним до повновартного самостійного життя, залишиться відкритим полем для розросту сусідської експанзії.

---

[1]) А. Н. Пыпинъ: Ист. русс. этн. III. ст. 424.

[2]) Н. пр. в рецензії на збірник укр. нар. пісень Я. Головацькопо. »Отчетъ о 22. прис. нагр. гр. Уварова. ст. 64-152.

[3]) Лист. з Берліна до Біликова. »Сборникъ Харьк. Истор. — Филол. Общ« т. 18. ст. 28.

[4]) ibid. ст. 26. Порівнай також Ол. Єфименкової: Лист з хутора. »Позашкільна освіта,« — Харків 1918. ч. 1.

http://rcin.org.pl

ПОЕЗІЯ І ПРОЗА.

1. ПОЕТИЧНІСТЬ БУДЕННИХ СЛІВ.

Досліджуючи явища людської мови у звязку з душевним життям людини, а саме зі сферою думання, Потебня зауважує, що є дві основні форми, у яких розвивається праця людської думки: поезія і проза. Ці два шляхи розвитку людської мисли існують побіч себе, взаїмно себе доповняючи і дуже часто зливаючись у нерозривну цілість. У своїому духовому змаганню людина користає з обох шляхів, з шляху поетичного (або мистецького) думання і з шляху прозаїчного (або наукового) думання. Оба ці шляхи однаково добрі і оба, відповідаючи людській природі, заспокоюють її пізнавчі потреби. »Поезія, — каже Потебня — або скажім точніше: поетичне думання, це одна із двох однаково необхідних форм язикового думання, т. зн. такого думання, яке для свойого виявлення вимагає повстання слова«.[1])

Процес витворювання слова це з психічного боку по своїй суті процес мистецької творчости, такий самий, як його бачимо при витворюванню більших поетичних творів. Бо »не лише первісне, але й всяке слово з живим представником, взяте разом зі своїм значінням, це ембріональна форма поезії«.[2])

Поезія (т. зн. поетичне думання) існує не лише там, де маємо до діла з більшими поетичними творами, подібно як елєктричність не лише там, де бють громи.[3]) »Кожне слово, як далеко сягає наш досвід, необхідно переходить через фазу, в котрій це слово є поетичним твором«.[4]) У звичайній буденній мові »величезна маса слів, що ми їх несвідомо уживаємо, є для нас

---

[1]) Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня, пословица, поговорка. — Харків 1894. стор. 113.

[2]) Изъ черновыхъ замѣтокъ А. А. Потебни о миѳѣ. — Подав Б. Лезин. »Вопросы теоріи и психологіи творчества«. Т. V. — Харків 1914. стор. 500.

[3]) Порівнання Потебні. Гл. »Червоний Шлях« 1923. ч. 1. ст. 209. Стаття І. Айзенштока: »М. Хв. Сумцов.«

[4]) Изъ лекцій по теоріи словесности. — стор. 114.

http://rcin.org.pl

творами поетичними; своїми сутєвими елєментами вони ні трохи не відріжняються від инших більших творів: приказок, байок, драм, епопей, романів. Ріжниця є лише в ступні складности. Якщо воно так, то ми, самі того не знаючи, частинно по традиції, а частинно незалежно від традиції, уживаємо поетичного твору, як щось такого, без чого наша думка взагалі неможлива«.[1])

У звичайній мові ми кажемо н. пр., що стіл має »ноги«, або що у пляшки тоненька »шийка«, кажемо про »головки« капусти чи маку, про перстінь із зеленим »вічком«; улик має теж »вічко«, цебрик має »ухо«, вила мають »зуби«, подібно як і граблі мають »зубці« або »зубки«, і т. д. і т. д. Коли говоримо про сферу наших душевних явищ, уживаємо таких висловів, як »літати« думками, »розвязувати« »замотані« проблєми, »розбуджувати« »приспану« думку і багато инших. Кожне таке слово, вжите не у свойому властивому, лише в переносному значінню, цє вже нове слово і зі старим словом має спільні лише артикуловані звуки, т. зн. »зовнішню форму«, і той образ, який для старого слова є складовою частиною його змісту, а для нового слова є лише натяком на його новий зміст, т. зн. знаком значіння або »внутрішньою формою« цього слова. Внутрішня форма нового слова це є щось спільне, що людина завважала у хвилину витворювання нового слова, називаючи новий комплєкс спостережень старим словом; це є tertium comparationis між змістом старого і змістом нового слова. »Коли ми вживаємо слова в переносному значінню, — каже Потебня — тоді та прикмета, що звязує друге значіння з першим, називається представник (»представленіе«), засіб порівнання, менше точно: образ, символ. Кожний вдатний етимольогічний розгляд неясного слова... веде до відкриття того представника, що звязував значіння цього слова зі значінням попереднього. Попереднє слово так само звязане зі своїм попереднім, а воно знов зі своїм, і так у недосяжну глибину«.[2]) До самих початків науковий дослід не може дійти, але із того, як людська думка працює при творенню нових слів в тих часах, з яких маємо матеріял для дослідів, можна зробити деякі висновки про характер творчости людської думки в мові взагалі.

Доки цей »представник«, ця »внутрішня форма слова« ще

---

[1]) Ibidem, 111.

[2]) Психологія поетическаго и прозаическаго мышленія. Op. cit. стор. 111.

http://rcin.org.pl

не забулася, доти таке слово можна уважати поетичним твором. »В кожнім новім слові означення його значіння знаком є все алєгорією«.[1]) Але з часом слово неначе зуживається, його внутрішня форма забувається, і починається проза. Артикуловані звуки звязуються тоді безпосередно зі значінням такого слова.

»Первісно, — каже Потебня — т. зн. в час свойого повстання, кожне слово без виїмку складається з трьох елєментів: по перше, з артикулованого звука, без якого нема слова; по друге, з образу (»представленія«), і по третє, зі значіння слова. Звук без змислу не є слово і навпаки, значіння без артикулованого звуку також не є слово; але третій елємент слова, те, що ми називаємо представником, з часом щезає. В такім випадку, де його нема, це другий вид існування слова. Цей другий вид без представника, або з загубленим представником, відповідає другій формі словесної мисли, а саме формі прозаїчній«.[2])

»Таким чином, — каже Потебня — в словах взагалі відрізняємо два періоди життя: 1. коли слово складається не менше як з трох елєментів, т. зн. з зовнішньої форми (= єдність звуків), знаку (= представник) і значіння, — та 2. коли представник зникає і значіння безпосередно пристає до звука«.[3]) Цим двом категоріям слів відповідають у царині складної мови твори поезії і прози, а у сфері людського думання дві основні форми творчости думки: поетична або мистецька і прозаїчна або наукова.

2. РУХ ДУМКИ ПРИ ПОЕТИЧНІМ СЛОВІ У АВТОРА.

(x = a з A)

Мова існує не лише на те, щоби у других розбуджувати анальогічну інтелєктуальну працю, т. зн. не лише для цілий порозуміння між людьми, не лише для суспільного життя, але перш за все для кожної людини з окрема, для її індивідуального душевного життя. З того випливає потреба відділяти при дослідах над словом (а так само при дослідах над поетичним твором) його вплив на того, хто говорить (або автора), від його впливу на того, хто слухає (або читача). В першім випадку маємо явище формування думки шляхом оригінального творчого зусилля, в другім

---

[1]) Ibidem, стор. 118. (Гл. також в нашій праці у розділі »Фільософія мови« підрозділ 5. »Внутрішня форма слова«, стор. 61-65).

[2]) Изъ лекцій.... стор. 123-124.

[3]) ibidem, 111.

http://rcin.org.pl

випадку явище розуміння.[1]) »І в поетичній творчости безіменних творців мови, — каже Потебня — і в поетичній праці думки окремих письменників мусимо відріжняти два моменти окремі щодо часу, отже не протирічні«.[2]) Ці два моменти це перетворювання і розвиток власної думки автора та перетворювання і розвиток анальогічної думки слухача.

Слово це засіб, який дозволяє перетворювати змислові сприймання у вищі елєменти душевного життя, засіб витворювання нової думки, засіб виключно людської праці інтелєкту; це той міст, що по ньому людина переходить зі шляху рецептивно-рефлєкторного життя звірини на шлях розумово-пізнавчої творчости, здобуваючи собі поле для багатого і всестороннього розвитку усіх душевних сил. Потебня виразно вказує на те, що змислове сприймання та пізнання це дві окремі річи. Про це легко переконатися з такого прикладу: Сиджу і читаю книжку. В другій кімнаті бє година, але я цього не завважую. Нараз перериваю своє читання і хочу знати, котра тепер година. Пригадую собі, що перед хвилею я чув удари годинника, а далі у спогаді перераховую кількість ударів і доходжу до пізнання, що це пята година. З того бачимо, що самі звукові вражіння, які були і підчас читання книжки, це ще не пізнання. Для пізнання треба ще особистої участи людини у змисловому сприйманню.[3])

Слово потрібне в першу чергу тому, хто його висказує, для обєктивації думки і для свідомої пізнавчої діяльности. Яку ролю грає воно при перетворюванню передсловесних елєментів думки, про це повчає нас психольогічна аналіза еволюції душевного життя людини, яка доходить до теорії ступневого переходу від змислових вражінь до загальних зображень і понять та до вищої абстрактної праці думки, при чому витворення слова з артикулованим звуком, представником і значінням, означає перехід на виключно людський шлях розвитку. Представник, вираженний артикулованим звуком, дає людині свідомість єдности цілого того комплєксу спостережень, який входить у значіння даного слова.

Психольогічна теорія, що обіймає і передісторичні часи розвитку людини, потверджується і дослідами над психічним розвитком дитини, над її душевною творчістю в мові, і інтроспек-

---

[1]) Основы поэтики, op. cit. стор. 19.
[2]) Ibidem, 25. [3]) ibidem, 21.

http://rcin.org.pl

тивними спостереженнями дорослої людини над власним душевними перемінами при творенню або уживанню нових слів. »Що діється в нас самих, — питається Потебня — що вносить нове слово в думку, котра і перед тим вже послугувалася словом?«[1]) »Кожне нове слово, — каже Потебня — коли його розглядати з внутрішнього боку, це вияснення нового спостереження (x) за посередництвом ранше пізнаного, знаного (A), при чому між попереднім і теперішнім встановляється спільний знак (a), взятий з комплєксу прикмет »A«. ...Рух думки у хвилину повстання нового, отже образового слова, основується на порівнанню двох психічних елєментів, пізнаваного і давніше пізнаного; основою цього порівнання (tertium comparationis) є один знак із ранше пізнаного«. Це є рівночасно шлях абстракції. »Якби не було слова, не було би цього процесу відділення »a« з »A« для означення »x«... Анальогічну працю думки бачимо у поета в момент творчости«. Це той сам процес порівнування і абстракції. Можна навіть загально сказати, що »шлях для творення абстракції це поезія«.[2]) »Студії над мовою — каже Потебня — показують, що коли треба виразити якийсь відтінок краски (н. пр. голубий), то при тім не вказуємо на щось абстрактного, лише на цілий конкретний образ, що в нім цю прикмету находимо. З образу »A« беремо один знак »a« (н. пр. голубий, вороний), а всі инші прикмети негуємо. При витворенню прикметника »голубий« бачимо, що для думки не потрібно, не економічно приводити у спогаді увесь зміст того, що означуємо словом »голуб«, т. зн. його величину, фігуру і т. ин. На такій негації основується процес абстракції і без мови, без слова його не було би. На виділення якоїсь одної прикмети при помочі нового слова, треба дивитися як на окремий акт творчости, вирваний з цілої системи таких актів, що складаються на грандіозну працю людської думки«.[3])

Мова, як душевна діяльність, перетворює цілий хаос наших змислових вражінь у матеріял для нашого пізнання, аналізуючи хаотичну єдність та упорядковуючи її елєменти в окремі категорії. Коли кажемо н. пр. »чорна птиця летить«, то при тім відбувається процес аналізи і упорядкування елєментів нашого одноцільного змислового спостереження лету чорної птиці. »У

---

[1]) Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія. Op. cit. ст. 113.
[2]) Основы поэтики. Op. cit. стор. 24.
[3]) ibidem, 25-26.

http://rcin.org.pl

змисловому спостереженню лету чорної птиці — каже Потебня — нема ані дієвої особи (субстанції), ані її якости, ані її діяльности, а все те додано нашою думкою, думкою свідомою. Можна сказати, що все те додано мовою, т. зн. язиковим думанням. Очевидно, що те, що я відділяю птицю, що летить, від того тла, на якім вона мені рисується, основується до деякої міри на змисловім спостереженню, і взагалі можна сказати, що в передсловесній фазі думки деякі групи вражінь могли вже бути обєднані, бо те, що я називаю летючою чорною птицею, це ціла маса вражінь; але сам зміст таких груп не був тоді розложений, розчленований«.[1])

»Кожне слово, — каже Потебня — висказане окремо це вже суд,[2]) т. зн. вияснення нового спостереження через порівнування його з давнішим, що з ним це нове подібне в однім пункті. Той спільний пункт це представник. Якби н. пр. змислове зображення корови вже перед витворенням слова було звязане в одну цілість, то таки щойно представник (т. зн. внутрішня форма слова) дав усвідомлення тої єдности. Мати якесь спостереження, а знати, що ми його маємо, це дві ріжні річи: перше є і у звірят, друге лише у людини. І хоч яка дрібна видається ця ріжниця, але на ній основується уся дальша ріжниця розвитку людини та звірини«.[3])

Коли прийшло слово, тоді щойно міг відбутися той психічний процес, що його можна означити схемою **x = a** з **A**, т. зн. процес порівнання нового спостереження (чи нової проблєми) зі старим запасом думки та процес відділення одного знаку »a« зі старого комплєксу »A« для означування нового »x«.

Внутрішня форма слова служить асоціяційним вузлом між звуком слова та його значінням. В індивідуальному життю людини вона веде її на шлях вищого, свідомого і абстрактного думання, а в суспільному життю стає вигідним засобом взаїмного порозуміння. Представник слова неначе відсуває на бік цілу масу

---

[1]) Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія. 113.

[2]) Відповідно до основного ходу думок самого Потебні ми поправляємо деякі очевидні помилки, які зустрічаються в тексті лєкцій, що їх видав Б. Лєзін. — В цім місці слово »сумма« ми читаємо як »сужденіе« (op. cit. 114.). Трохи вище: »въ дословесномъ состояніи языка« (op. cit. 113) ми поправляємо і не читаємо »языка« лише »мысли«. Через те наш переклад відхиляється в таких місцях від попсованого тексту. — К. Ч.

[3]) Психологія поэт. и проз. мышл. 114.

http://rcin.org.pl

несутєвих прикмет того значіння, що для нього витворено нове слово, а видвигає на перше місце ту прикмету, яка чомусь-то видавалася сутєвою. Уживаючи такого слова з представником, людське думання може в малій хвилині обіймати велику кількість змісту. Коли говоримо, зачіпаємо велику кількість комплєксів думки, хоч у мові вживаємо лише натяків на них. Через те економізується праця думки, яка у дальшому свойому розвитку може послугуватися все більшими і більшими масами досліду.[1])

Але вже сама функція слова веде необхідно до того, що скорше чи пізніше представник, який служив центром значіння, забувається. Життя слова з психічної, внутрішньої сторони виглядає так, що дане слово, витворене зпочатку лише для якогось одного комплєксу прикмет, які складали новий предмет, з часом прикладається і до инших, трохи відмінних комплєксів з новими прикметами, а через те його зміст збільшається так, що та центральна прикмета, схоплена у представнику, стає серед великої маси инших прикмет маловажною. Кінцевий вислід довгого уживання слова є той, що внутрішня форма слова забувається і слово тратить свою поетичність. Але загальний розвиток мови веде до витворювання все нових і нових слів і фраз з ясним представником, т. зн. з усіми основними прикметами поетичного словесного твору.[2])

Обєднуючи новий комплєкс змислових спостережень в одну цілість і доводючи ту єдність до свідомости, а рівночасно стаючи засобом аналізи і засобом нових узагальнень, кожне нове слово творить початок нової фази в душевному розвитку людини. »Назвати щось словом — каже Потебня — це вже створення нової думки у змислі перетворення, у змислі нового упорядкування давнішого запасу думки під натиском нового враження або нового питання«.[3])

3. АКТ РОЗУМІННЯ У СЛУХАЧА.

»Людина, без сумніву, говорить лише в суспільстві, але вона говорить перш за все для себе самої, тому що це є одна із фаз розвитку її власної мисли«.[4]) — Всеж таки мова розвивається лише в суспільстві, і тому другий бік життя слова це його розуміння у слухача.[5])

---

[1]) Ibidem, 115-116. [2]) Ibidem, 122.
[3]) Изъ лекцій по теоріи словесности. 131. [4]) Ibidem, 160.
[5]) Психологія поэт. и проз. мышленія. 125.

http://rcin.org.pl

»Слова — каже Потебня — не можна уважати виразом і засобом передавання готової думки; його потрібно для умової праці кожної людини; воно необхідне перш за все для того, хто думає, бо в нім воно доконує згаданого перетворення. А якщо воно, як нам здається, служить засобом для передавання мисли, то лише тому, що воно у слухача викликає процес творення мисли, анальогічний до того процесу, що перед тим відбувався у того, хто говорив. Иншими словами, нас розуміють лише тому, що слухачі самі можуть зі свого власного запасу мисли робити щось подібне до того, що робили ми при говоренню. Говорити, це не значить передавати свою мисль другому, лише розбуджувати в нім його власні думки. Таким чином, розуміння у змислі передавання мисли неможливе«.[1]) Значіння слова є субєктивне. Група прикмет, означувана словом, складалась у того, хто говорить, і у того, хто слухає, самостійно в межах індивідуального досвіду і тому не однаково. Найбільш обєктивні елєменти слова це звуки і внутрішня форма (представник).[2])

Кожна людина, з психічного боку, це щось цілком відокремлене, замкнене в собі і недоступне для инших. Наше слово, щоправда, впливає на других і встановляє деяку звязь між нами і другими замкненими в собі особами, але воно не зрівнує змісту думок ріжних людий у хвилину порозуміння, лише викликає анальогічний рух серед індивідуальних запасів думки, неначе настроюючи їх гармонійно. Подібно як полумя свічки не передається другим свічкам, лише викликає їх індивідуальне горіння, так само і думка не переноситься при помочі слова з одної людини на другу як щось готового, лише викликає анальогічну працю інтелєкту, подібну до тої, що її виконав той, хто промовляє (=автор).[3]) »Розуміння у змислі тотожности мисли у того, хто говорить, і у того, хто слухає, це ілюзія, — каже Потебня — подібно як і те, що нам здається, що ми приймаємо за зовнішній світ не свої власні зображення про нього«. При розумінню той, хто слухає, витворює свою власну думку; при тім самім слові ніхто не думає того самого, що другий. Через те »кожне розуміння є по своїй суті нерозумінням, а всяка

---

[1]) Изъ лекцій... 131 - 132.
[2]) Психологія поэт. и проз. мышл. 125 - 126.
[3]) Ibidem.

http://rcin.org.pl

згода в думках — незгодою«. »Думати при слові те саме, що думає другий, означало би перестати бути самим собою.« — »В душі нема нічого, крім того, що вона витворила собі своєю творчою самодіяльністю; при розумінню думка не передається, лише той, хто слухає, повторяючи слова, витворює свою думку, і вона займає у нього місце подібне до того, яке відповідна думка займає у того, хто говорить«.[1])

Акт говорення і акт розуміння це лише дві ріжні сторони того самого душевного явища, а саме процесу перетворювання давніших запасів думки у нові інтелєктуальні продукти. »Аналіза процесу розуміння — каже Потебня — виясняє, що мова це засіб або, краще, система засобів переміни або витворювання думки«.[2])

Представник у слові це той обєктивний елємент, який разом з артикулованим звуком дає можливість порозуміння, хоч у кожної людини розбуджує її індивідуальні запаси думки. Цей представник служить слухачеві асоціяційним вузлом між звуком слова та його значінням. »Слово, — каже Потебня — як цілість, зложена з внутрішньої форми і звука, є засобом для розуміння того, хто говорить, засобом аперцепції змісту його думки. Артикулований звук, що виходить від того, хто говорить, — доходить до слухача і розбуджує у нього спогад про такі самі його власні звуки, а цей спогад за посередництвом внутрішньої форми викликає у свідомости спогад про сам предмет«.[3]) Цей предмет це індивідуальний запас думки, який при акті розуміння перетворюється у слухача під впливом слова анальогічно як і у автора при акті творчости.

»Процес творення слова або поетичного образу — каже Потебня — цілком анальогічний до процесу розуміння одного чи другого; т. зн. коли ми розуміємо слово або поетичний твір другої людини, то в нас самих повстають ті самі три елєменти, лише в иншому порядку. При творенню поетичного твору, в той сам момент, коли »х« виясняється при помочі »А«, повстає також »а«. При розумінню, той, хто слухає або читає, має перш усього знак, т. зн. »а«; але той знак ми знов мусимо вияснити при помочі давнішого запасу нашої мисли,

[1]) Основы поэтики... 80.
[2]) Психологія поэт. и проз. мышл. 126.
[3]) Мысль и языкъ. 101.

http://rcin.org.pl

себто при помочі »А«. Для нас »а« повинно служити вказівкою на те, що ми пізнаємо, т. зн. на »х«. З тої анальогічности акту пізнання випливає, що ми можемо розуміти поетичний твір остільки, оскільки ми є учасниками його творення«.[1]) Бо взагалі »розуміння основується не на перенесенню змісту з одної голови до другої, лише на тім, що, завдяки подібному механізмові людської мисли, якийнебудь знак, слово, картина, музикальний звук, служать засобом перетворення другого самостійного змісту, що находиться в мисли того, хто розуміє«.[2])

Так отже »розуміння це є повторення процесу творчости, але в зміненім порядку«, — при чім читач поетичного твору в головнім образі »а« буде розуміти своє власне питання, своє власне »х«.[3]) При всій обєктивности звука і внутрішньої форми сам зміст слова чи поетичного образу залишається субєктивний.

4. ВАГА ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ ДЛЯ АВТОРА.

Роля складніших словесних витворів в душевному життю людини така сама, як роля окремих слів. Бо слово це зародкова форма вищої поезії та прози і елєментарний засіб поетичного та прозаїчного думання. »Поетичний твір — каже Потебня — це таке саме обєктивування думки як слово, і так само перш усього потрібний не для слухачів, не для публики, а для самого поета. Він творить думку у змислі перетворення того запасу думки, який був раньше. Взагалі він приводить значну зміну в тім запасі думок.« Через те »кожний великий, визначний твір поета закінчує означений період його розвитку«.[4])

В кожнім поетичнім творі є такі самі три елєменти, що ми їх бачили і в слові з ясним представником. — 1. Одноцілости артикулованого звука, т. зн. зовнішній формі слова, відповідає зовнішня форма поетичного твору з тою ріжницею, що в складному творі є це не лише звукова, але взагалі словесна форма з усіми елєментами слова. Зовнішня форма це основа сприймання поетичного твору і в ній міститься також своєрідність поетичного твору в порівнанню з творами инших галузий мистецтва. — 2. Представникові у слові відповідає в поетичному творі образ або ряд образів. Цей поетичний образ можна назвати так само, як і образ в слові: представником, знаком, сим-

[1]) Изъ лекцій... 136. [2]) Ibidem, 137.
[3]) Ibidem, 146. [4]) Ibidem, 134.

http://rcin.org.pl

волом, внутрішньою формою, засобом порівнання. — 3. Значінню або змістові слова відповідає значіння поетичного твору, яке непотрібно називають ідеєю.[1])

Поетичний образ служить і тут звязком між зовнішньою формою і значінням. Форма викликає образ, а образ викликає значіння. Життя поетичного твору основується на тім, що його образ прикладається (примірюється) до ріжних випадків. Так що поетичний образ можна би назвати прикладом або притчою.[2])

»Все, що можна сказати про повстання поетичного твору і про його вплив на самого автора і на читача, находиться в тіснім звязку з питанням про відношення головних складових частин або елєментів поетичного твору. І найскладніший поетичний твір можна звести до такої схеми: щось, що ми означуємо як »x«, неясне для автора, і що існує для нього як питання та домагається відповіди. Відповідь автор може знайти лише в попереднім, вже придбанім, або умисне розширюванім, змісті своєї мисли. Той зміст ми означимо як »A«. Висловлюючись образово, в тім »A« відбувається під впливом »x« деякий рух, занепокоєння, хвилювання; »x« неначе відштовхує з »A« все, що з ним не згоджується, а притягає те, що споріднене: це останнє обєднується в образі »a«, і так твориться суд: «x« я представляю собі у виді »a«. Це той сам процес, що ми його завважуємо при повстанню окремого слова; »a« є те, що ми називаємо представником в слові, образом в поетичнім творі або те, що ми називаємо збором образів, якщо поетичний твір складний«.[3])

Розглядаючи ті внутрішні психічні процеси в інтелєктуальній сфері людської душі при поетичній творчости, Потебня приходить до висновку, що »всякий поетичний твір це, хоч і не виключно, але перш за все акт пізнання, і то такий акт, який попереджає пізнання прозаїчне, наукове. Окремі моменти того акту такі: По перше, ми повинні мати означений запас знання, яким вияснюємо. Цей запас ми назвали **A**. По друге, ми маємо перед собою те, що пізнаємо, те, що в даному випадку творить запит. Це — **x**. По третє, ми порівнуємо це **x** з **A** і завважуємо, що між ними є щось подібне, спільне, те, що ми означили як **a** на тій основі, що його беремо з ранше пізнаного **A**«.

---

[1]) Психологія поэт. и проз. мышл. 129 і д.
[2]) Ibidem.
[3]) Изъ лекцій... 145-146.

http://rcin.org.pl

»Иншими словами, кожний поетичний твір можемо звести не під формулу математичного рівнання, де обі части рівнання дійсно рівні між собою, лише під формулу порівнання. Те спільне а, що ми його кожний раз находимо між новопізнаваним і пізнаним, називається засобом порівнання або, инакше, знаком. Знак це для нас те, що вказує на значіння. Те, що ми називаємо в слові представником, а в поетичнім творі образом, можемо назвати знаком значіння«. [1])

Роля вищої поетичної творчости, як окремої і необхідної форми діяльности людської думки, така сама, як роля буденної поетичної творчости при творенню і уживанню слів з живим представником. Бо думання словами з живим представником це в своїй основі думання поетичне. Щодо своєї генези — слово без представника, без внутрішньої форми, це явище пізніше, так що »поетичне думання є prius і без нього прозаїчне думання, як posterius, не може існувати.« [2]) Роля вищих форм поезії не обмежується лише на сферу естетичних почувань людини, але розвивається і залишає тривалі сліди у сфері пізнавчій. Поезія заспокоює пізнавчі потреби людини і приготовляє шлях науці.

»Перед людиною — каже Потебня — находиться світ, з одного боку безконечний в ширину, щодо простору, а з другого боку безконечний в глибину, безконечний щодо кількости спостережень, які можна зробити на дуже обмеженім просторі, заглиблюючись в один і той сам предмет. Тимчасом те, що називається людською свідомістю, те, що ми не можемо собі инакше представити, як у виді маленької сцени, на якій по черзі являються і відходять людські мисли, — дуже обмежене.

Єдиний шлях до того, щоби думкою обняти по можливости як найбільшу кількість явищ і їх відношень, основується на тім, щоби приспішити прихід на сцену і відхід з неї окремих думок, щоби скріпити важність окремих думок, які находяться на тій сцені. Мистецтво взагалі, а зокрема поезія, змагає до того, щоби ріжноманітні явища звести до релятивно невеликої кількости образів або знаків, а тим збільшається важність умовних комплєксів, що входять до нашої свідомости. У кого поетичний образ зосереджує десять, двайцять чи трийцять окремих випадків, для кого ті окремі випадки звязалися між собою

---

[1]) Изъ лекцій... 135-136.

[2]) Психологія поэт и проз. мышл. 135.

http://rcin.org.pl

і витворили абстрактний висновок, для того поетичний образ змістовніший, многозначніший ніж для того, кому він говорить лише те, що міститься в самім образі. Тому, вживаючи того самого переносного висказу, на сцені мисли тої людини, що для неї поетичний образ є многозначний і повний змісту, той поетичний образ є представником тисячі окремих думок; для иншої людини той сам образ є представником лише себе самого«.[1])

Поетичний твір це такий словесний твір, в якому для значіння конче потрібний образ; такий твір перетворює думку за посередництвом конкретного образу. Поезія, як діяльність думки, це витворювання релятивно широкого значіння при помочі конкретного словесного образу. Символічність, алєгоричність в широкому розумінні це основна прикмета поезії в протилежність до прози.[2]) Цей символ, образ або внутрішня форма поетичного твору, служить засобом узагальнювання, засобом абстракції. На прикладі байки і приказки Потебня широко викладає цей процес витворювання узагальнень при помочі конкретних образів. При тім він не погоджується з поглядом Лєссінга, ніби байка є виразом готового загального твердження.[3]) Навпаки, конкретний образ байки, як відповідь на якесь життєве питання, є у відношенню до конкретного дійсного випадку — абстрактний, а узагальнення — це щойно пізніший результат порівнування конкретних випадків. Причиною помилкового розуміння поетичних творів є те, що їх відривається від тих дійсних живих душевних процесів і складових елємментів, які складалися на їх витворення. Те саме відноситься і до поодиноких слів.

»Звичайно — каже Потебня — розглядаємо слово в такім вигляді, як воно зберігається в словниках. Це так само, якби ми розглядали рослину так, як вона зберігається в гербарію, т. зн. не так, як вона дійсно живе, лише як вона штучно приготована для цілий пізнання. Тут і джерело помилкового розуміння багатьох язикових явищ. Те-ж саме робиться і з поетичними творами«.[4])

Щоби пізнати з чого складається байка і яка її роля у розвитку людської думки, треба її розглядати не в тім вигляді, як вона зберігається на папері, у збірнику байок, а навіть і не

---

[1]) Изъ лекцій... 97-99.

[2]) Психологія поэтич. и проз. мышл. 134. — Изъ лекцій... 73 і ин.

[3]) Гл Изъ лекцій... стор. 48-52.

[4]) Ibidem, 3.

http://rcin.org.pl

в тім виді, як вона зі збірника переходить в уста. І твори визначних байкарів (Федра, Ляфонтена, Крилова і ин.) це вже не ті первісні байки, що їх ще бачимо н. пр. у Езопа. »Байка, — каже Потебня — яка колись була могутнім політичним памфлєтом, а в кожнім разі сильною публіцистичною зброєю, яка, не зважаючи на свою ціль, а навіть завдяки своїй ціли, залишилась наскрізь поетичним твором, та байка, що грала таку визначну ролю в думанню, зведена нінащо, на нікчемну забавку«.[1]) Для своїх дослідів Потебня бере первісну незіпсовану форму байки і завважує, що така байка має дві части: 1. якийсь конкретний випадок, незаписаний в байці, і 2. образ змальований словами (= акція). Така »байка служить бистрою відповіддю на питання поставлене нам даним комплєксом явищ, даними подіями, т. зн. що вона є присудком означеного підмету«.[2]) Байка це один із способів пізнання життєвих відносин, характеру людини, одним словом усього того, що відноситься до моральної сторінки життя людий«.[3]) »Поетичний образ в байці (і не в самій лише байці, а взагалі поетичний образ) це сталий присудок для змінних підметів, стале вияснення для змінних пояснюваних фактів«. Життя байки триває цілі тисячеліття, бо вона все находить для себе нові пристосування, вона все може бути відповіддю на нові питання.[4])

»Конкретний образ, — каже Потебня — що міститься в байці, у відношенню до конкретного випадку в дійсности — є абстрактний... Вияснення досягається в той спосіб, що з конкретного випадку, при його порівнанню з байкою, видвигаються на перше місце лише деякі його части, а саме ті, що находять собі паралєлі в самій байці«.[5]) В той спосіб у байці при помочі образу відбувається процес абстрагування, узагальнення і свідомого пізнання. При тім Потебня не має на думці лише саму байку, але всякий поетичний твір і таке слово, що в нім ще живе його внутрішня форма. »Кожний поетичний твір, а навіть кожне слово в означений момент свойого існування, складається з частий, які відповідають тим, що ми їх бачимо в байці«,[6]) т. зн. з образу, як сталого вияснення чи предікату, і з проблєми чи події взятої з досвіду. »Поетичний твір — каже Потебня — це... алєгорія в широкому розумінні цього слова, не у розумінні

---

[1]) Ibidem, 26. [2]) Ibidem, 21-22. [3]) Ibidem, 11.
[4]) Ibidem, 34-35. [5]) Ibidem, 51-52. [6]) Ibidem, 73.

http://rcin.org.pl

тільки метафоричности образу, як звичайно алєгорію розуміють. Кожний поетичний образ є свого роду притчею, прикладом, що примірюється до чогось... ...Всякий акт творення поетичного образу і користування ним необхідно приймає форму порівнання і являється чимсь в роді звязування субєкту і предікату«.[1])

Алєгорія (образ) поетичного твору служить для думки неначе центром, довкола якого гуртуються окремі випадки, що з них пізніше витворюється узагальнення чи моральна наука. »З того виходить, — каже Потебня про байку — що байка це засіб пізнання, узагальнення, морального повчання, і як засіб не може іти за тим, що нею досягається, лише мусить його попереджувати, т. зн. що... буває не так, що наперід беруть абстрактне твердження, а потім придумують для нього образи, лише навпаки, байка попереджає загальну правду... Тому байка це елєментарніший, простіший, більше поширений,... популярніший спосіб пізнання, ніж науковий.[2])

Відношення байки до узагальнення це відношення поезії до прози. »Образ (або цілий ряд дій, образів) змальований в байці це поезія; а узагальнення, що його подає байкар, — це проза«.[3])

Психічний процес при творенню і уживанню поетичного твору основується на тім, що поетичний твір стає для свідомости людини представником більшої кількости ріжноманітних явищ, а рівночасно зводить велику масу їх дійсних рисів до невеликої кількости найбільш характеристичних. Але та ріжноманітність, заступлена на сцені свідомости поетичним образом, не щезає з нашої памяти. »Поетичний образ — каже Потебня — дає нам лише можливість заступати масу ріжноманітних думок релятивно невеликими умовими величинами. Ті релятивно невеликі умові величини кожен раз являються заступниками тих мас думок, що з них вони повстали і які довкола них гуртувалися. Та людина, котра свідомо користується великою кількістю поетичних образів, і то користується ними так, що вони свобідно приходять на думку, тим самим буде мати в своїм запасі величезні маси думок. Це можна порівнати з тим, що робить альґебра у відношенню до конкретних величин. Хто має альґебраїчне вирішення завдання, або може його видобути, коли захоче, той підставить під

---

[1]) Основы поэтики... 89.
[2]) Изъ лекцій.... 80.
[3]) Ibidem, 58.

http://rcin.org.pl

альгебраїчні знаки дані величини і дістане потрібне аритметичне вирішення. Той процес можна назвати процесом згущення мисли; він відбувається не лише при помочі поетичних творів, не виключно через них, але між иншим і через них. Тому можна позитивно сказати, що поетична діяльність думки це одна з головних підойм в ускладненню людської думки і у прискоренню її руху«.[1])

»Поетичний твір — каже Потебня — це засіб обєктивувати, робити зовнішнім предметом свою думку. Він появляється, витворюється в певні моменти напруження думки і потрібний перш за все для самого автора; бо тільки таким способом він може перетворити зміст своєї думки. Иншими словами, поетичний твір витворюється перш за все для себе, для внутрішніх цілий (самопізнання, самовихування, і в тім основується згадане перетворення), для заспокоєння потреби самого автора, а щойно потім для других людий, для инших зовнішніх цілий«.[2])

Але поетичний твір це є спосіб обєктивації не якоїсь відірваної від життя думки поета, але і того, що з нею звязане, а саме явищ з життя середовища і тих настроїв, які панують в суспільстві. Таким чином, той поетичний твір, який заспокоює дійсну внутрішню особисту потребу автора, відповідає також потребам, настроям і проблємам суспільства.[3])

5. РОЗУМІННЯ І КРИТИКА ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ.

Між словом з живою внутрішньою формою та поетичним твором є повна анальогія. Тим самим і акт розуміння поетичного твору виявляє ті самі психічні процеси, що їх виказує аналіза акту розуміння окремого слова. В процесі р о з у м і н н я поетичного твору відкриває Потебня ті самі складові частини, що їх бачимо у процесі т в о р ч о с т и, лише у зміненому порядку. Коли образ в процесі творчости стоїть на другім місци і є неначе відповіддю на питання, що виринає в душі мистця, то у хвилину розуміння слухач (читач, критик) дістає наперід готовий поетичний образ, а його пристосування, його значіння знаходить у запасі своїх давніших спостережень.[4])

Життя готового поетичного твору основується на пристосовуванню його до ріжних індивідуальних запасів думки у читачів.

---

[1]) Ibidem, 97. [2]) Основы поэтики. 26.
[3]) Ibidem, 78. [4]) Ibidem, 78.

http://rcin.org.pl

Звідси випливає субєктивний характер змісту чи значіння поетичного твору. Цей зміст може бути для читача цілком відмінний від того, що його мав на думці сам автор в момент творчости. І сам автор, коли стане пізніше читачем свойого твору, може під його впливом переживати инший зміст, ніж той, що був підкладом його поетичної творчости. »Сам творець образу — каже Потебня — кожен раз, коли ним наново користується, може його розуміти инакше, ніж в момент творчости. Кожного разу образ наново оживає при його пристосовуванню. З того не тяжко бачити, що при кожнім новім пристосовуванню образу зміняється спільна риса між ним і його пристосованням, зміняється між ними tertium comparationis. А дальше, з того вже легко завважати усю помилковість тих висловів, котрих звичайно уживають при аналізі мистецьких творів, н. пр. »ідея«, »основна ідея« і т. ин. Слово »ідея« витерлось, зносилось і багато ріжних значінь, вложених до нього через довге уживання, робить його непридатним, непотрібним а навіть безглуздим...«[1]) Коли даний поетичний образ наново пристосовується, зміняється підмет, що до нього цей образ прикладається як присудок, зміняється і спільна точка між образом і його новим значінням, т. зн. »зміняється те, що між иншим творить зміст славетної ідеї«. З того треба зробити висновок і для літературної критики і для методики шкільних викладів. »Школяр не може відшукати, »яка ідея лежить в основі твору«, тому що вона основується на умовности: до чого я перед тим даний образ пристосую. Якщо таке пристосовання зроблено, тоді легко вирине в голові і та спільна риса між образом і його пристосованням, його ідея, якщо хочете. Звідси випливає ще й те, що теоретичне переконання, неначеб-то у справжнім мистецькім творі існувала якась повна відповідність між образом і ідеєю, це міт, казка«.[2]) »Поетичний образ (а це відноситься однаково і до слова і до поетичного твору), оживаючи у того, хто його розуміє, каже йому кожного разу щось иншого і при тім нераз більше ніж те, що в той образ безпосередно вложено«.[3]) З того випливає загальна педагогічна засада, щоби виясняючи поетичний твір, виясняти його зовнішню і внутрішню форму і приготовляти читача до створення його власного значіння. Бо »кожне прикладання поетичного твору це творчість у змислі кристалізації вже даних

[1]) Ibidem, 85-86. [2]) Ibidem, 86-87.
[3]) Ibidem, 88.

http://rcin.org.pl

у свідомости елєментів, — це приведення тих елєментів у якийсь порядок«.[1])

При розумінню поетичного твору, так само як і при розумінню окремого слова, неможлива тотожність думки між автором і читачем. І тут також кожне розуміння це по своїй суті нерозуміння. Бо поетичний твір це не засіб передавання готової думки, лише засіб перетворювання індивідуального запасу думки у кожної людини зокрема. Обєктивно існують лише зовнішня форма твору і його внутрішня форма (образ, чи ряд образів або акція). Його зміст (»ідея«) розвивається у кожного, хто користується твором цілком самостійно. »Те, що ми називаємо розумінням, це акт окремого роду повставання думки в нас самих з приводу думки висказаної другим«.[2])

Розуміння поетичного твору це теж акт поетичної творчости, який відбувається в душі кожного, хто твором поета користується, і його роля у перетворюванню запасів думки та у витворюванню нових думок у читачів така сама, як у самого поета. При всій субєктивности змісту, добре розуміння поетичного твору до деякої міри зрівнує нас з поетом. »Du gleichst dem Geist, den du begreifst, — каже Мефістофель Фавстові, то значить: — поясняє Потебня — якщо ти здібний розуміти другого, то ти до якоїсь міри з ним рівний. Якщо слово, звук розбуджує у тебе думку, то та думка вже була у тебе в иншім виді, неорганізована, нескристалізована, і ніхто тобі її не дав«.

Пристосовуючи це до поетичного твору, робить Потебня висновок, »що особистість поета, т. зн. ті процеси, які відбуваються в його душі, наскільки вони можуть бути для нас знані, мають велике значіння для нас тому, що вони є по суті процесами нашої душі, душі тих, що розуміють і користуються поетичним твором. Особистість поета виїмкова лише тому, що в ній у більшій концентрованости находяться ті елєменти, які находяться і в того, хто його твори розуміє«.[3]) Так що літературна критика і історія літератури взагалі повинні по змозі звертати свою увагу не лише на ті обєктивні елєменти, що їх читач дістає від автора в його поетичнім творі, але і на усі ті думки і процеси в душі поета, які на витворення цього твору склада-

---

[1]) Психологія поэт. и проз. мышл. 133-134.
[2]) Изъ лекцій... 160.
[3]) Ibidem, 137.

http://rcin.org.pl

лися. Таке пізнання особистости автора приведе не лише до кращого розуміння самого твору, але і до творчого самопізнання і самовиховання читачів. З того боку поетичний твір має своє велике значіння не лише у сфері естетичних почувань та в ділянці інтелєктуального розвитку окремої людини, але також у сфері соціяльної етики. »Муза — каже Потебня — посилає вітхнення поетові, а твір поета критикові і тим, хто його розуміє, витворюючи щось в роді ланцюха. В той спосіб поетичний твір встановляє між людьми тісний моральний звязок, якщо виходимо з такого розуміння моральности, що моральне є те, що звязує людий в широкі суспільні групи (розбишацтво може обєднати малий гурт людий, але суспільства така ідея не обєднає)... З такого становища поезія, як і мова взагалі, це така річ, що звязує людий у громаду далеко сильніше.., ніж єдність релігії, єдність політична і всяка тенденція, що змагає до зближення людий між собою. Тому... аморальність поезії це contradictio in adjecto«.[1])

З такого становища ясно виринає перед нами також велике національне значіння спільної національної мови, а з окрема усіх вищих словесних витворів поезії (і творів мистецтва взагалі) та тих витворів, що їх Потебня називає прозою, т. зн. витворів науки.

6. НАУКА.

Побіч думання поетичного людина уживає ще другої форми думання, що його можна назвати прозаїчним або науковим. У звичайному життю ми навіть не завважуємо, що ми послугуємося цими двома формами словесного думання. »З поезією і прозою — каже Потебня — це те саме, що і з очима. Ми уживаємо цих двох форм цілком несвідомо, а завважуємо ріжницю між ними тоді, коли хтось відчуває в собі здібність переважно до одної або другої форми«.[2]) »Поезія (мистецтво) і проза (наука, абстрактне думання) — це два рівноправні і рівновічні способи думання. Не можна рішити, котрий з них більше поширений«.[3])

Елєментарна форма поезії, а тим самим елєментарний засіб поетичного думання, це первісне слово і взагалі кожне слово з живим представником. Його роля і взагалі роля поезії в люд-

---

[1]) Основы поэтики 54.

[2]) Изъ лекцій... 39.

[3]) Черновыя замѣтки А. А. Потебни о Л. Н. Толстомъ и Достоевскомъ.— Вопросы теоріи и психологіи творчества V. Харків 1914. ст. 279.

http://rcin.org.pl

ському життю це роля синтетична, яка веде людську думку до узагальнень. Алєгоричний образ (чи ціле оповідання) служить осередком концентрації багатьох конкретних випадків, до яких він пристосовується. »Пристосування до одної і тої самої точки установляє рівнання між окремими випадками і приводить їх до абстракції«. [1])

Елємептарна форма наукового думання це слово без представника, т. зн. з забутим представником. Бо генетично слова без представника повстали зі слів з представником, так що взагалі можна сказати, що наукове думання підготовляється думанням поетичним. Але це не значить, що наукове думання робить поезію непотрібною. Якщо думка в межах даної мови активна і продуктивна, то вона все буде послугуватися поетичними засобами, витворюючи все нові і нові образові слова і фрази навіть в межах наукової творчости. Вже у звичайній буденній мові бачимо, побіч слів прозаїчних, цілу масу нових і старих слів поетичних. »Причина переміни поетичного слова в прозаїчне — каже Потебня — або слова з представником (в котрім є порівнання) в слово без представника, міститься в розширенню значіння слова; а саме розширення значіння відбувається при помочі поетичної форми. Така постійна зміна поетичного і прозаїчного думання іде без кінця і назад і вперед«.[2])

Вже з аналізи основних елємептів поезії випливає її ріжниця в порівнанню з прозою. »Категорії поезії це образ і значіння; категорії науки і її словесної форми — прози є: окремий випадок (факт) і загальне твердження (закон)...[3]) »Ідеал наукового узагальнення є рівнання, і його зміст можна висловити так: такий-то даний випадок стверджує такий-то загальний закон«.[4]) Взагалі наука змагає до стотожнення закону з фактом, т. зн. змагає до того, що називається математичним рівнанням. Так що ріжницю між поезією і прозою можна би коротко зазначити в той спосіб, що »поезія це алєгорія, а проза це тавтольогія«.[5])

Так як прозаїчне слово виростає органічно з поетичного, так само наукове думання органічно звязане з поетичним. »Поезія це діяльність споріднена з науковою, паралєльна з нею«.

---

[1]) Изъ лекцій... 75. [2]) Ibidem, 124.
[3]) Психологія поэт. и проз. мышл. 134.
[4]) Основы поэтики... 93.
[5]) Психологія поэт. и проз. мышл. 135.

http://rcin.org.pl

І коли наука старається зводити рівне з рівним, однородні факти з однородними, то засобом для схоплення цеї однородности є між иншим алєгорія.[1]) »Прозаїчне думання — каже Потебня — це думання словами, (а можна думати і не словами, н. пр. музикальними звуками, красками, рисунками), при якому значіння (поодинокий факт або загальний закон) виражається безпосередно, без помочі образу«.[2]) Вказуючи на ріжницю цих двох основних форм людської думки, Потебня вказує рівночасно і на те, що це не якісь переходові форми думки, що їх людство могло би у свойому розвитку покинути, лише форми тривалі.[3]) »Для твореня наукової думки необхідна поезія«. У сфері наукового думання всюди, де нема наукового поняття, там появляється образ,[4]) заспокоюючи потребу заокругленої системи пізнаня та помагаючи дальшому розвиткові думки. Науковий дослід часто уживає образів. Сам Потебня, викладаючи н. пр. про людську свідомість, послугується образовим способом пояснювання. »Психольогія — каже Потебня у свойому викладі про процес згущення думки — це ще наука надто молода і слаба, щоби вона могла сказати щонебудь означеного. Ми обмежуємося термінами, словами, що заступають самі досліди. Ми кажемо: поле людської свідомости дуже вузьке. То значить, що треба собі уявити, що у нас, висловлюючись образово, в голові існує вузенька сцена, на якій всі дієві особи не можуть поміститися, так що вони лише увійдуть, перейдуть і відійдуть. І ось цю малесеньку сцену, що її точніше не можна означити, називають свідомістю, а про все те, що не доходить до свідомости лише до деякої міри наближається до неї, кажуть, що воно находиться за порогом свідомости. Коли ми кажемо: сцена, поріг і т. д., тоді уживаємо поетичної форми думання. І ми вдоволяємося цими переносними виразами, бо инших не можемо найти для вирішення питання, яке має для нас практичну вагу«.[5])

Про практичну вагу мистецтва і науки Потебня ніколи не сумнівався і все виступав проти дуже популярних в Росії думок Толстого та проти всякого недоцінювання ролі розуму і теорії в життю людини. Погорда до науки і мистецтва, погорда до розуму

---

[1]) Изъ лекцій... 75.
[2]) Психологія поэт. и проз, мышл. 135.
[3]) Изъ лекцій... 39. [4]) Ibidem, 125.
[5]) Изъ лекцій .. 91-92.

http://rcin.org.pl

і теорії нищить сутєву ріжницю між людиною і звіриною і консеквентно веде людину кудись назад на рівень звірини.

»Вся фільософія автора »Войны и Мира« — каже Потебня — основується на безперечній правді, що явище не вичерпується пізнанням і що тому вияснення явища ніколи не може рівнятися самому явищу. Але з того для автора випливає несправедлива погорда для розумування, для теорії і для практичної діяльности кермованої теорією; ця погорда несправедлива тому, що вона збудована на формулі:

На время не стоитъ труда,
А вѣчно любить невозможно«.

Ціла фільософія Толстого редукується на формулу, що повне пізнання неможливе, а неповне нікчемне і непотрібне. Толстой, як відомо, протиставить розумові і науці ірраціональні чи інстинктові сили людини і лише їм приписує природність та лише їм дає право кермувати людськими вчинками. Все инше, на його думку, штучне, безплодне, шкідливе і не веде до ціли. У його романі »Война и Мир« змальована повна перемога чинників ірраціонально-інтуітивних, перемога того, що він називає »російською істотою« над розумом і наукою, що їх репрезентує постать Наполєона. »Народное чувство« у Кутузова є джерелом його перемоги над Наполєоном. Бо вплив розуму на хід подій, на погляд Толстого, такий сам, як н. пр. вплив диму, що відлітає з вітром, на рух паротягу. »Якщо приняти, — каже Толстой — що життя людини може бути кермоване розумом, то знищиться можливість життя«. На ті слова Потебня відповідає: »Якщо приймати, що розум, теорія, свідоме змагання до ціли не грають в життю ніякої ролі, то руйнується можливість відріжнення людського життя від несвідомого«.[1])

Вартість мистецтва і науки, як засобів душевного розвитку людини і як продуцентів вищих елєментів думки, подібна до вартости вищих споживчих продуктів для відживлення людського організму. »Все те, — каже Потебня — що ми називаємо світом, природою, те, що ми кладемо поза собою, як суму річий, як дійсність, і саме наше я, це плетінка наших душевних процесів, хоч і не довільна, лише вимушена чимсь, що находиться поза нами. В тім змислі увесь зміст душі можна назвати ідеальним.

---

[1]) Черновыя замѣтки... о. Л. Н. Толстомъ... Op. cit. 263. і д.

http://rcin.org.pl

Але в цій всеобіймаючій ідеальности ми відріжняємо вищі і нижчі струї: сирі матеріяли і продукти ріжного ступня концентрації. В вужчім змислі, лише ті сирі матеріяли, найбільш субєктивні і найменше виразимі, називаємо реальними, а думку ідеальною«.[1])

Ті сирі матеріяли, це все те, що нам дають наші змисли; це змислові сприймання. Той змисловий матеріял безнастанно перетворюється нашою пізнавчою силою у вищі елєменти думання на основі загальнолюдських і повсякчасних законів душевної діяльности. »Думка, однаково чи мистецька чи наукова, не може бути тотожна з дійсністю, подібно як спірт і цукор не може бути тотожний з зерном, бараболею і буряком. Домагання, щоби мистецтво було наслідуванням природи, подібне до домагання, щоби вищі організми відживлялися не зосередженою стравою і не хемічними продуктами, а так, як земні червяки, а навіть ще більше, щоби при відживлюванню не було перетворювання річовин у ніжніші і потрібніші продукти, т. зн. щоби самого відживлювання не було. Якби таке домагання сповнити, тоді мистецтво не мало би ніякої ціли, бо нащо-ж наслідування, коли є сама природа? Балачки про обєктивно прекрасне, а також про те, що і життя зі своїми дрібними явищами це такий мистецький факт, що невміла художність не концентрує, а радше ослаблює його вражіння,... основані на qui pro quo. Якщо життя (природа, дійсність) це мистецький факт, то воно також факт науковий. Таким способом дійдемо до того, що і наука непотрібна. Але дійсність, — додає Потебня — у змислі нижчих сфер душевної діяльности людини, що відповідають душевній діяльности звірят, не є ані мистецька, ані наукова«.[2])

Мистецтво і наука це виключно людський скарб, це дві основні форми виключно людського язикового думання. Відношення між ними щодо генези таке, що поетичне думання є prius і без нього прозаїчне, наукове думання, як posterius, не може існувати. Але обі ці форми розвиваються паралєльно побіч себе і для праці людської думки однаково важні. »Обі форми думання (поетичне і наукове) — каже Потебня — стало є в такому взаїмному відношенню, що перша помагає витворенню другої, а друга, як вже витвориться, стає основою ускладнення

[1]) Изъ записокъ по теоріи словесности, стор. 65.
[2]) Ibidem, стор. 65-66.

http://rcin.org.pl

і удосконалення нових поетичних образів«. Звідси випливає уся вага національної язикової форми для успішного розвитку цих обох форм думання, для вільного всестороннього розвитку душевних сил нації і тимсамим, для удосконалювання її мистецької і наукової продукції. Бо поетичне і прозаїчне думання це форми думання язикового і лише у сфері одної національної мови можуть себе органічно у своїому розвитку підтримувати. Якщо поезія це така форма людської думки, що і проза з неї виростає і без неї не може бути, »то ясно, — каже Потебня — що перекладаючи наукову роботу у сферу чужої мови, ми тим ослабимо свою поетичну діяльність і позбавимо плодючости також дальшу наукову діяльність«.[1])

* * *

У світлі таких наукових спостережень перед нашими очима виринає яскрава картина усього того духового каліцтва української нації, каліцтва викликаного натиском систематичної денаціоналізації, через що і такий геніяльний мислитель як Потебня не міг органічно підтримати природнього розвитку українських національних сил і всі свої наукові твори і виклади складав чужою, російською мовою.

---

[1]) Психологія поэт. и проз. мышл. стор. 135.

http://rcin.org.pl

ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТИ.

1. ВСТУПНІ УВАГИ.

Слово »нація«, »національний«, »національність« не все і не всюди вживається в однаковому значінню. В країнах на захід від Німеччини ще й нині під словом »національність« розуміється звичайно державну приналежність, і в такому розумінню »нація« це нічого иншого, як збірна назва для всіх горожан даної держави. Цілком инше значіння має слово »нація« в Німеччині і далі на схід.

В тому другому розумінню межі нації не покриваються з межами держави. Нація це така група людий, яку обєднує свідомість язикової, культурної, подекуди і історичної, єдности і власної ріжниці від усіх сусідів та, більше або менше свідоме, спільне хотіння таку єдність і окремішність зберігати і далі свобідно розвивати.

При такому розумінню, найважнішим елєментом і зовнішнім знаком національности є мова, спільна для цілої групи. Та це лише один з елєментів національности, на яку складається цілий ряд прикмет психофізичної структури нації, при чому мова, неначе шерсть на звірині або піря на птиці, найкраще виявляє на зверха внутрішню своєрідність тієї структури.

Але і в тому другому розумінні під словом »нація« скривається часом ріжний зміст. Звичайно нацією означається таку етнографічно окрему групу людий, яка у свойому розвитку дійшла вже до високого ступня національної самосвідомости і витворила значні культурні вартости, хоч часом говориться про національну окремішність і там, де ходить про нерозвинену етнографічну масу. Всі ці відтінки значіння слова »нація«, »національний«, »національність«, можемо знайти і в українській літературі. Про Українців найдемо часом з одного боку висказ, що це не нація лише етнографічний матеріял, а з другого боку, що це окрема самостійна нація. Так н. пр. Михайло Грушевський писав колись, що від співпраці української інтелігенції

http://rcin.org.pl

залежить розвязка »питання життя й смерти для українського національного діла, для українського народу — чи стане він справжньою »нацією,« чи завмре в ролі пів-етнографічної »народности«. Без енергійних зусиль інтелігенції неможливий перехід української народности до свідомого національного життя«.[1])

Подібно і Володимир Тимошевський у своїй книжці »Мова і національність« (Чернівці 1912) говорить про піднесення темних некультурних мас »зневолених народів до рівня культурних націй«, хоч далі, коли говорить про Українців і про инші недержавні народи, вживає на їх означення на переміну слів »нарід« і »нація« (стор. 6. і д.).

І у инших сучасних теоретиків українського відродження, н. пр. у Вячеслава Липинського, слово »нація« теж вживається не все в однаковому значінню. Часом воно означає лише найвищий ступінь розвитку такої групи людий, яку звичайно називаємо народом чи нацією, а деколи також всякий инший, хочби і дуже низький, ступінь нерозвиненої ще нації. »Наша нація, — каже В. Липинський — якщо вона має стати нацією,[2]) мусить перейти через стадію персоніфікації свого містичного, ірраціонального, стихійного почуття національної індивідуальности в особі репрезентуючого цю національну індивідуальність Голови своєї національної Держави. Ми досі не розвинулись в націю через те, що підчас Руїни знищили свою козацьку монархію. Весь час від смерти Великого Богдана був для нашого національного розвитку, як слушно каже Драгоманов, »пропащим часом«. Без надолуження того »пропащого часу«, ...ми на віки останемось нацією недорозвиненою, нацією в літературі, нацією-калікою, одною з тих, яких багато було і єсть ще й тепер в Европі«.[3])

Потебня не звязував з поняттям »нація« поняття державної приналежности чи державної незалежности, але звязував з ним поняття певного вищого ступня самостійного національно-культурного життя і, під вражінням сумного стану на Україні, мав навіть один раз висловитися, що українська »нація обернулася в етнографічний матеріял придатний хиба для наукових дослідів«.[4]) Зрештою він теж вживав слів »народність« і »національність«

---

[1]) »Про українську мову й українську справу«. Київ 1907. стор. 11. і 18.
[2]) З того місця найкраще видно подвійне розуміння слова »нація«. К. Ч.
[3]) Листи до Братів-Хліборобів. Стор. 86-87.
[4]) Д. Н. Овсянико-Куликовський: Воспоминанія. Пб. 1923, стор. 179 і д.

http://rcin.org.pl

на переміну і не робив між ними ніякої ріжниці. Тим самим слово »національний« означає у нього тільки, що властивий для якоїсь нації.

Зрештою слово »нація« має вже цілу свою історію і досить велику літературу. Лише коротко згадаємо, що н. пр. у давних Римлян довший час назва »natio« вживалася лише на означення примітивних і нічим незамітних народів. Історично і культурно визначні народи означувалися словом »gens«, а нарід, який стояв на найвищому ступні розвитку культури і політичної організації називався »populus«.[1]) Пізніші віки внесли до поняття »нація« примішку політичної активности в протилежність до пасивної маси, так, що н. пр. у Поляків довгі часи »нацією« була лише шляхта.

Найновіша субєктивна теорія нації приймає волю одиниці за рішаючий крітерій для зарахування її в склад якоїсь нації і всякі обєктивні елєменти національности усуває на другий плян. На наш погляд в такий спосіб можна вияснити лише деякі виїмкові явища з ділянки національної патольогії, але робити з того загально важну теорію національности ніяким чином не можна. Ядро нації це щось обєктивно дане, а його розвиток це вже завдання свідомих зусиль одиниць. Ті, що від того ядра відпадають, і ті, що з иншої національної сфери до нього пристають, творять лише побічне і другорядне явище в життю нації, спиняючи або прискорюючи її розквіт.

Цих кілька вступних уваг про значіння самих термінів кидає вже трохи світла на саму суть тих частих спорів, що в них цих термінів уживається. Розяснення значіння термінів »нація«, »національний«, »національність« і »націоналізм«, які все ще викликають дуже ріжноманітні асоціяції, виказує, що дуже часто спір ведеться лише за слова, а не за думки.

На нашому ґрунті сама проблєма української національности затемнювалася під впливом великої сугестивної сили многозначного терміну »Русь«, а ще більше під впливом політичних бажань наших сусідів, що їм свідомо чи несвідомо служила їх наука, підтримуючи ці тенденції своїми гіпотезами. Ще й нині в науці панує н. пр. гіпотеза про давну добу праруської національної єдности, себто перш за все єдности мови, хоч на по-

---

[1]) Dr Friedrich Hertz: Wesen unb Werden der Nation. (Jahrb. für Soziologie. 1. Erg Bd. Karlsruhe 1927. Nation und Nationalität).

http://rcin.org.pl

твердження такої гіпотези нема ніяких, ні історичних, ні фільольогічних, ні якихнебудь инших доказів. Ясно, що така теорія, завоювавши також поле української науки, тільки підривала національну силу Українців, а підтримувала відомі обрусительні тенденції на Україні, відбираючи перш усього українській мові, як »провінціяльному жаргонові«, право на окреме існування. Та теорія про єдину »руську« народність, що мала обіймати усе східне Словянство, часом виступала навіть з претенсіями обєднати усіх Словян в одну націю з одною літературною мовою. Так словянофільські ідеали виродилися вкінці на російському грунті в імперіялістичні пляни панрусизму.

До елєментів офіціяльної »руської« народности, проповідуваної вже в 40-их рр. підчас спорів між російськими Словянофілами і Западниками, належала також вірність царю і православній вірі. В розумінню тодішніх апольогетів російського самодержавія »народність« зводилася на оборону основних принципів російської імперії.

Ту теорію про єдину »руську« народність після невеликої перерви відновлено знову при кінці 70-их і у 80-их рр. Українська мова, а тимсамим і українська нація, опинилася тоді під важким тягарем смертного присуду з 1876 р.

В таких часах доводилось Потебні висказувати і обороняти свої строго наукові погляди про українську мову і народність. Те, що він в тій справі говорив і писав, мусимо нині цінити як знамениту і смілу оборону української нації в найтяжчому періоді нашого невольницького життя.

2. ЯДРО НАЦІЇ.

Наукова аналіза поняття »нація« доходить звичайно лише до зясовання декількох його складових елєментів, до зясовання декількох атрібутів нації, таких як спільнота мови, спільнота історично-культурних переживань і бажань і т. ин. Але досвід показує, що все те ще не вичерпує усього змісту поняття нації, не розгадує самої суті національної своєрідности даної групи людий, не зясовує факту самих народин і основ дальшого розвитку нації, як цілости. Ті невідомі сили, ті невідомі підвалини, з яких виростають ріжні зовнішні прояви національного життя, звичайно називаються ядром нації. Тому, що неможливо схопити його раціональними засобами, говорять звичайно лише загально

http://rcin.org.pl

про »містичне ядро нації,« як про щось обєктивно даного, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси, та що може видобутися на поверхню свідомости і стати керманичем усіх національних змагань в усіх ділянках життя. Обєктивна національність може вийти із темних глибин підсвідомого хотіння на ясний шлях свідомих зусиль волі. На ґрунті даної нації можна і треба плекати ідею власної національности не лише у формі чуттєвого наставлення думки, але перш за все у формі пізнавання власної національної своєрідности та у формі ясної культурної і політичної програми, основаної на такім пізнанню. І лише ідея національности, координуючи свідому волю одиниць, забезпечує в нинішні часи дальше існування і розвиток нації як цілости. Національність лише тоді стане підкладом модерної нації, коли, випливаючи з незнаних глибин людської природи, при помочі усвідомлення і витривалої праці інтелєкту, перетворить своєрідність ірраціонального чуттєвого наставлення на послідовний ряд актів свідомої волі. В такому розумінні сильну національну волю даної людської громади можна вважати крітерієм її життєздатности як нації.

Такі були у загальних зарисах погляди Олександра Потебні про суть національности.

Про сам процес повстання нації находимо у Потебні лише короткі натяки. На його думку рішаючим чинником н. пр. при діференціяції словянської сімї на окремі народи, при розвитку національних своєрідностий поодиноких словянських народів, були не зовнішні впливи, лише внутрішні зародки. В протилежність до викладів Куліша і Головацького, що зводили витворювання ріжниць між словянськими народами до часів історичних і до причин відносно знаних, головно до посторонніх впливів чужих династій, Потебня схиляється до погляду, що »не Рюриковичі витворили певний ступінь єдности передмосковської Руси, лише руські племена, між иншим через Рюриковичів«. Цим не заперечується впливу особистостий і впливу меншости, але все те »підпорядковується впливові сил на вигляд більше пасивних, але витриваліших«.

І про процес витворення польської нації Потебня каже те саме. Головним мотором цього процесу були не посторонні впливи, лише сама народня стихія. »Чужі впливи не можуть вияснити особливостий північно-західньої групи словянських племен, до якої належить як польське простолюддя, так і шляхта. Причини

http://rcin.org.pl

витворення як цієї групи, так і складаючих її одиниць, незнані. Не чужі впливи і зліплена ними із спільно-словянського тіста шляхта витворили етнографічні особливости польського простолюддя, лише маса польського населення видала зі себе шляхту і собою означила нормальні межі польської держави«.[1])

Потебня відкидає також погляди Головацького про шкідливий вплив західньо-европейської цивілізації та його неясне стотожнювання народности зі стариною. Як примір знищення народности під впливом західньої цивілізації приводить Головацький постать жовняра-Українця, так знімченого на австрійській військовій службі, що рідна мати не розуміє його і оплакує як на віки втраченого сина. Потебня, маючи на думці анальогічні відносини на Великій Україні, відповідає, що »цей жовняр типічний і нам знайомий, не дивлячись на иншу закраску«. Бо на Україні, »волею судьби приміщеній, як горох при дорозі, і засудженій на безнастанне витоптування і колотнечу, появляються і щезають на протязі віків цілі товпи вольних і невольних відступників.«[2]) Тут Потебня, певно натякаючи на відступництво самого Головацького, що перейшов до московського табору, додає ще завваження, що в широкому розумінні всі відступники невольні, лише не всі однаково самовдоволені. А появи такого виродка, як цей знімчений жовняр, не можна поясняти шкідливим впливом західньої цивілізації. Це припущення — каже Потебня — могло би підорвати довіря до націоналізму[3]) у тих, для кого націоналізм не має ще трівких підвалин і не звязаний нерозривно із самим предметом їх занять. »Хиба-ж при зударенню з иншою, не західньою цивілізацією, н. пр. візантійською, неможлива поява таких самих виродків, і хиба таких явищ справді не було. Тут, якщо хто і винен, то не окуляри, а малпа, що накладає їх на хвіст. Якби посторонній вплив на народність був сам собою шкідливий, тоді нові народности взагалі не повставали би. Якщо

---

[1]) Рецензія на збірник Я. Головацького: »Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси«. — Отчетъ о 22-омъ присужденіи наградъ гр. Уварова 1880. стор. 68.

[2]) Ibidem, стор. 92.

[3]) Слова »націоналізм« уживає Потебня у свойому розумінню на означення такого світогляду, який національну ріжноманітність людства вважає за щось цілком природнє і для розвитку загально-людської культури корисне, та для якого нація є єдиною здоровою основою для розвитку одиниць і загалу.

http://rcin.org.pl

здібність народу »не піддаватися« т. зн. зберігати можливість дальшого життя вичерпується самим зберіганням старини, тоді вона неможлива, як і неможливе те, щоби вода не замерзала на холоді, а лід не таяв в теплі.« »Я думаю, — каже Потебня — що недуга народности залежить не так від того, що етнографічні впливи на неї самі собою шкідливі, як радше від того, що народність буває поставлена в таке становище, що їй неможливо з вистарчаючою енергією діяти на ці впливи, відновляти свій зміст та удосконалювати свої засоби сприймання.«[1]) Зясовуючи своє власне розуміння життєздатности народу, Потебня вказує на те, що »помилка лежить у представлюванню народности як змісту. Справді-ж народність р е а л ь н а у відношенню до свойого минулого; але, як витворена цим минулим сума способів діяння на нові впливи, вона ф о р м а л ь н а до такого ступня, що її збереженню не протирічить навіть повне, але ступневе, відкидання попереднього змісту. Згідно з тим, мова це не лише один із елєментів народности, але і її найбільш досконала подоба.«[2])

Таким чином погляди Потебні про національність нерозривно звязані з його поглядами про людську мову. Його широкі наукові інтереси гуртувалися якраз довкола проблємів звязаних з явищами людської мови. Потебня — як каже Халанський — »це був мислитель, що переходив від явищ мови до вищих питань фільософії, поезії, мистецтва, історії і громадського життя.«[3]) Нічого дивного, що і серед його думок про національність найбільше місця присвячено явищам мови, як таким, що тісно звязані з усіми ділянками життя нації. При тім Потебня найбільше уваги звертає на незвичайно багату на сумний досвід українську дійсність.

3. МОВА І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ.

Головна функція мови, як системи слів, це зміна мисли. Мова це не просто засіб виражати готову думку, а індивідуальний спосіб перетворювати її. Кожний нарід має свою мову, свою, так би мовити, перетворюючу машину.[4])

---

[1]) Рецензія на збірник Головацького. Op. cit. стор. 97.

[2]) Ibidem, 92-93. [3]) М. Халанський. Р. Ф. В. IV. кн. 1891.

[4]) В. Харціев: Основы поэтики Потебни. (Лєкції Потебні) — Вопросы теоріи и психологіи творчества. II. 2. стор. 22. і 24.

http://rcin.org.pl

Душевний розвиток людини нерозривно звязаний з розвитком її мовних здібностий, і кожний вік має свої вимоги, що їх занедбування означає прогріх проти гігієни духа і тіла. Коли-ж це діється в ширших розмірах, тоді приходить повільна дегенерація цілої нації. Нічого дивного, що заходи переможців, які намагаються зломити відпорність підбитої нації, звертаються перш усього проти мови поневолених, стараючись ріжними способами здавити або бодай припинити її природний розвиток.

»Мова — каже Потебня — це не лише дана система засобів пізнання, так само як і пізнання не відокремлене від инших сторін людського життя. Те, що пізнаємо, впливає на нас естетично і морально. Мова це рівночасно шлях витворювання естетичних і моральних ідеалів«.[1]) Нормальний розвиток мови, як одного із найголовніших елєментів національности, це одна із основних передумов здорового розвитку цілої нації.

Ті нації, котрі втрачають свою рідну мову і приймають чужу, »ці нації — як каже Володимир Тимошевський — не мають духової самостійности, завжди ідуть »на помочах«, через те не проявляють ініціятиви, цієї необхідної умовини духового і матеріяльного поступу взагалі. Такі нації не мають душевної бадьорости, проявляють апатію і млявість, вони не спроможні підпирати своє право на життя між иншими націями і через те самим процесом життя засуджені на смерть«.[2])

Те саме бачив і Потебня, а виходючи все від української дійсности, він мусів обурюватися і виступати проти обрусительної політики російського уряду. Він все обороняв »право національних культур, т. зн. право народів на самостійне існування і самостійний розвиток«,[3]) а в першу чергу видвигав таке право для Українців. Його студії над людською мовою привели його до переконання, що необхідно розвивати національні своєрідности не тільки для добра поодиноких націй, але і для добра усього людства. В такому розумінні він говорив, що »послідовний націоналізм є інтернаціоналізм«.

Тісний звязок мови з душевним життям людини приневолював його призадумуватись над значінням рідної мови для розвитку

---

[1]) Языкъ народность. — В. 5. вид. »Мысль и язик«. Харків, 1926. стор 181 - 182.

[2]) В. Тимошевський. »Мова і національність«. Чернівці, 1912. стор. 8.

[3]) Языкъ и народностъ. стор. 199.

http://rcin.org.pl

одиниці і цілої нації, а далі над значінням багатомовности та над впливом чужомовної школи. Всі ці міркування привели його до розгляду самої суті денаціоналізації з усіми її деморалізаційними наслідками та до витворення власного ідеалу і програми національно-культурного оживлення України.

Згідно з основною думкою, що всякій людині потрібно розвивати свої душевні здібности, Потебня вказує на своєрідну духову вартість рідної мови для такого розвитку. Тут в першу чергу приходить на увагу діточий вік людини, в якому є свої окремі закони розвитку. Дитина скорше і легче учиться, ніж доросла людина, і тут родичі повинні дбати про те, щоби цей надзвичайно цінний і для всього дальшого життя дуже важний вік якнайкраще використати і розбудити та підтримати у дитини розвиток тих духових сил, які їй в дальшому життю будуть найбільш потрібні.

Розглядаючи питання, чи добре учити дітий вже змалку чужої мови, Потебня приходить до висновку, що це для загального розвитку дуже шкідливо. В дальшому життю більше, ніж знання багатьох мов, потрібні людині »ум«, (себто те, що складає теорію) і характер, (себто те, що потрібне для практики, т. зн. для зміни даних обставин згідно з нашою теорією, згідно з нашим найкращим розумінням). Для розвитку ума (взагалі, т. зн. включно з уявою і ин.) потрібно загострювати здібність спостерігати, здібність памятати, комбінувати, узагальнювати, розділяти спостереження і перевіряти цю діяльність. Все те неможливо без мови. Ступінь опанування мови це, хоч і не єдиний, але найважніший показчик умового розвитку і дитини і дорослих людий... Чим швидше ми думаємо, (себто говоримо зі собою), тим ширші круги можемо обіймати думкою. Така зручність це щось незмірно вартісніше, ніж зручність пальців для гри на інструменті. А тепер подумаймо: який нерозумний буде той, хто, бажаючи з дитини зробити віртуоза, буде її вчити грати на пяти інструментах рівночасно. Знана річ, що не можна без шкоди переміняти навіть одної скрипки чи віольончелі на другу... Зручність гри на інструменті вимагає привички і тому неможливо, незвичайно тяжко бути добрим скрипаком і добрим віольончелістом рівночасно. Ріжні мови це ріжні інструменти«.[1])

---

[1]) Лист до Олени Францовни Штейн, сестри Марії Фр. Потебні (дружини Ол. Потебні) з 5. VII. 1887. р. Гл. »Україна« 1927. кн. 1-2. ст. 177.

http://rcin.org.pl

Цього порівнання вживає Потебня для дальшого розвинення своєї думки. Подібно як музики (в розумінню змісту, а не техніки гри), треба учити вибравши для цього один інструмент (найкраще зпочатку — голос), так і для умового розвитку дитини найкращим інструментом є мова матері. Багатомовність в ранньому діточому віці, на думку Потебні, дуже шкідлива і залишає сліди на ціле життя. »Знання двох мов в ранньому віці це не є опанування двох систем виявлювання і передавання одного і того самого круга думок, лише роздвоєння цього круга, через що утруднюється досягнення одноцілого світогляду та перешкоджається науковій абстракції«.[1]) Приклад Пушкіна, Тютчева і инших, котрі вже в діточому віці говорили кількома мовами не суперечить загальному правилу. Велика талановитість може перемогти шкідливий вплив багатомовности, але справжня геніяльність виявляється лише в одній мові. У таких визначних одиниць, як Тютчев, діяльність мисли при помочі чужої мови без сумніву відбувалася не лише зі шкодою для мисли в рідній мові, але також зі шкодою для загальної продуктивности. У самого Тютчева — каже Потебня — можна завважати »вузькість сфери здобутої його російською мовою. Він зробив би більше, як би при такім самім таланті і при такій самій праці опанував лише одну мову, а инші знав лише по вченому в такій мірі, наскільки це потрібно для розбудження мисли, що іде по колії рідної мови«.[2]) Тютчев, що складав вірші лише по російськи, а листи і статті писав лише по французьки, був для Потебні »найкращим прикладом того, як уживання такої чи иншої мови дає самій думці такий чи инший напрямок, або навпаки, як прочуваючи, що надходить даний напрямок думки, людина переходить до такої чи иншої знаної їй мови«.[3])

Як на підтвердження загального правила про шкідливість багатомовности в діточому віці, вказує Потебня на велику кількість тупоумних серед дворянських дітий, що їх вже змалку приневолювали вчитися кількох мов. Через таке нерозумне накидування дитині вже в ранньому віці чужої мови, дуже часто »робляться з дітий з великими здібностями півідіоти, живі памятники безглуздя і душевного рабства родичів«.[4])

---

[1]) Яз. и нар. стор. 184. [2]) Ibidem, стор. 188.
[3]) Ibidem, стор. 183-184.
[4]) Ibidem, стор. 188.

http://rcin.org.pl

Питання багатомовности це питання гігієни думки і воно, на погляд Потебні, мусить колись дочекатися наукового вияснення. »Я думаю, — каже Потебня — що коли психольогія доживе до кращих часів, то в ній буде окремий розділ про »недуги мисли в діточому і зрілому віці як наслідок (нерозумної) багатомовности«.

Нині треба подивляти правдивість цих наукових передбачень Потебні. Недавно, на міжнародньому конгресі в справі двомовности, скликаному в квітні 1928 р. в Люксембурзі заходами женевського міжнароднього бюра для справ виховання, де предметом нарад були психольогічні і педагогічні проблєми, звязані з тим, що дитина змалку вчиться в чужій, не матірній мові, і де розглядано, який вплив має двомовність на духовий розвиток дитини, всі дослідники (др. Декролі з Брюсселя, др. Геннс, Сакр, проф. Франк Сміт і ин.), на основі зібраних спостережень дійшли до однакового висновку, що матірна мова має своєрідну духову вартість і найкраще надається для умового розвитку дитини, та що школа не повинна про це значіння рідної мови забувати; а далі, що двомовність, залежно від ступня мовних здібностий дитини, більше або менше шкідлива і часом спричинює у дітий поважні психічні забурення. На основі дослідів виказано, що двомовність відбирає також фантазію і полет та може бути причиною таких забурень моторичної діяльности організму дитини, як загальна неповоротність, ліворучність, загикування, зиз очий і т. ин. Взагалі стверджено експериментально, що двомовність впливає гальмуючо на поступ дітий у шкільній науці і завважено далеко вищий інтелєктуальний розвиток у тих дітий, котрі вживають лише одної мови.[1])

Сам Потебня дійшов до таких самих висновків. На його думку »здорове засвоювання чужих мов повинно випливати або з потреб практичних (як торговельні зносини і т. и.), або з потреби поширення границь думки. Таких цілий в ранньому діточому віці нема і тоді чуже слово, що здобуває собі місце побіч рідного, не додає нічого до знання, лише, як чуже мертве тіло в організмі, спиняє і псує діяльність цього організму.«

У звязку з цим, Потебня спиняється також на визначній ролі матери при підготовці людини для дальшого життя. Подібно як музична освіта, так і умовий розвиток дитини повинен від-

[1]) Порівн. статтю Вол. Целевича в »Ділі« з 19. VIII. 1928. стор. 2.

http://rcin.org.pl

буватися при помочі одного інструменту, а саме материнської мови. Обовязком матері є багато з дитиною говорити рідною мовою і таким способом давати їй нагоду багато оповідати і розмовляти. »Це — каже Потебня — буде найліпша підготовка до життя, найбільш раціональна підготовка мислителя, вченого чи практичного діяча.«

Бистрість думки, подібно як і добра музична гра, вимагає довгої привички до інструменту і без неї неможлива поява справжніх віртуозів чи то в царині музики, чи в царині думки. А найкращим інструментом для думки є рідна мова. Але мова це не механічний інструмент, що стоїть поза нами. Мова це щось більше, щось дуже тісно зросле з нашим психофізичним організмом. »Кожен здобуток дитини в царині (рідної) мови відповідає здобуткові в царині думки і (з деякими виїмками) навпаки. І навіть ми дорослі — каже Потебня — свідомо думаємо словами навіть тоді, коли їх не проголошуємо.«[1]) »Правда й те, що не вся думка, доступна людині, виражається або може виражатися словом. Є цілі ділянки людського думання, які стоять поза межами мови, чи понад нею, як н. пр. замір, плян, ідея мистця чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним полученням форм, красок, звуків.« Але ця ділянка мисли, що її мовою не можна виразити, підготовляється якраз мовою, вона неначе виростає із ґрунту обробленого мовою.[2]) Бо »без слова — каже Потебня — неможливий ніякий ступінь людського знання.«[3])

Про шкідливий вплив багатомовности у малих дітий на витворювання характеру Потебня не сумнівається, але сам не обговорює ширше цього складного питання. За те докладніше розглядає шкідливі наслідки чужомовної школи для розвитку умових здібностий школярів і цілої нації, маючи на увазі перш усього найбільш для нього болючі відносини на українських землях, де українські діти не мали змоги розвивати своїх здібностий на природній основі рідної мови і мусіли у більшости жити життям слабо розвинених духових калік. »Бо чужомовна школа, — каже Потебня — чи це буде школа в тісному розумінні, чи солдатчина, чи школа життя взагалі, має приготовити зі свідо-

---

[1]) Лист до О. Ф. Штейн.

[2]) »Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія. З лєкцій Потебні склав Б. Лезинъ — Вопросы теоріи и псих. творч. Т. II. вип. 2. ст. 101-102.

[3]) Ibidem, 99.

http://rcin.org.pl

мости учнів рід палімпсеста, при чому її учні і при однакових инших умовинах будуть залишатися позаду тих, котрим в школі можна було не забувати попереднє, лише учитися, себто прикладати шкільні додатки знання до поза- і передшкільних його запасів.« Такий стан приводить до безнадійности, яка родиться зі свідомости, хочби лише мнимої, неможливости вибитися з останніх рядів, і в свою чергу шкідливо впливає на дальші успіхи. Це звичайна доля денаціоналізованого народу, для якого вже сама умова і моральна підлеглість витворює цілий ряд непригожих умовин існування.[1])

Чужомовна школа веде вкінці до розриву між простим народом і освіченими верствами і так приготовляє смерть нації. »Звязок, що його найбільш очевидним виразом є єдність мови... систематично розривається. Країни, в яких цей звязок єдности мови між станами розірваний, як Малоросія, самі до деякої міри засуджені на загибіль і принесуть загибіль другим. Це велике море горя.« Навязуючи до теми про шкідливість двомовности у малих дітий, Потебня кінчить закликом: »ми не будемо по можности штучно витворювати і пародувати несправедливостий історії« [2]), т. зн. не будемо помагати переможцям в їх ділі денаціоналізації Украіни.

4. ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.

Розуміючи, яке велике значіння має плекання рідної мови для нормального розвитку людини і для розгорнення сил цілої нації, Потебня тим болючіше відчував увесь тягар обруситель-ної політики на Україні. В деяких його наукових працях, як н. пр. в рецензії на збірник народніх пісень Я. Головацького, не можна не бачити протесту проти указу з 1876 р. та проти усіх тих теоретиків на полі науки, що в ріжний спосіб це насильство оправдували і підтримували. В тій рецензії, а також у його праці про »Мову і національність«, находимо цілий ряд незвичайно влучних завважень про саму суть і наслідки денаціоналізації.

»Є два роди націоналістів« — каже Потебня, розуміючи під назвою »націоналісти« свідомих провідників, теоретиків і організаторів життя цілої нації. «Одні (А) стоять на становищі проков-

---

[1]) Рецензія на збірник пісень Я. Головацького. Op. cit. стор. 96.
[2]) Лист до О. Ф. Штейн.

http://rcin.org.pl

туючих, а другі (Б) на становищі проковтуваних. Моральности, правди більше на боці останніх.« Про групу »А«, себто про групу гнобителів, — додає Потебня — »можна у більшости сказати: може ти Москалю і добрий чоловік, та шенелія (resp. теорія) твоя злодій.« »Вони носяться з свідомістю своєї вищости: їх шлях до ідеалу людського розвитку ліпший; хто не хоче іти туди, куди вони гонять, цей грішить проти Провидіння, проти розуму історії. Їм бажано вважати сам успіх крітерієм вартости; та проти того можна зі становища »Б« завважати, що бурян заглушує траву і пшеницю і т. п.« [1])

Хоч ці завваження Потебні виросли на грунті сучасних йому відносин на Україні в межах російської держави, коли національність російська, використовуючи свій державний апарат, »проковтувала« національність українську, то вони ще й нині цілком актуальні і мають своє загальне значіння. Їх можемо так само добре віднести і до деяких сучасних теорій, які мають на цілі не пускати на поверхню повноправного життя поневолені народи.

Проти такої теорії групи »А« Потебня завважує, що подібно як сам успіх буряну ще не може бути мірою вартости його перемоги, так і з другого боку з самого факту перемоги не можна робити висновку про безвартність переможених. Бо ж у світі дуже часто неправда панує, як це оспівується і в українських народніх піснях. А самим переможцям треба пригадати, що і »найвищому деревоньку вершок усихає.« Можливо, що і їм самим вже не довго судилося пишатись. Бо не кожна народність проходить повний круг свойого можливого розвитку. І те, що буйно розвивається, може теж завмерти, а те, що здавалося би завмирає, може ще пробудитися до життя і виявити навіть кращий розцвіт, ніж те попереднє. Ця думка у загальних рисах схоплена вже і українською народньою мудрістю: »Не всі тоті сади родять, котрі зацвітають.« Це є рівночасно і відповідь Потебні обрусителям України, а передовсім тим їх помічникам на полі науки, котрі виставляли теорію, що в »боротьбі за існування« між поодинокими східнословянськими говорами вийшов переможцем один, а саме російський (»великоруський«) і йому судилося стати літературною мовою, спільною для переможців і для всіх переможених, так що н. пр. українська літературна мова побіч російської ціл-

[1]) Рецензія на збірник Головацького. Op. cit. стор. 94.

http://rcin.org.pl

ком непотрібна. Думка про інші можливости дальшого розвитку, це, як сам Потебня каже, »memento mori для переможців і заохота для переможених, доки вони ще дихають.« [1])

Група »А« звичайно з виглядом зичливости дорікає групі »Б« за те, що вона дає першенство »провінціяльному жаргонові« перед мовою освічених пануючих кляс і через те добровільно звужує круговид своєї думки, а свої умові продукти позбавляє всесвітнього ринку. »Догана — як каже Потебня — звернена тут перш за все до тих, що їх відношення до мови дуже інтимне, а судією в цій душевній справі стає особа постороння, якій можна сказати: не турбуйтесь, кому справді треба щось сказати (»wenn einem ernst ist was zu sagen.« — Goethe.), той сам краще, ніж інші, вибере собі слово, яке йому підручніше, коби лише йому не перешкоджали... Можна позитивно сказати, покликуючись на свідоцтво самих мислителів і мистців, що між ними, якраз тому, що вони зацікавлені народинами своєї думки, нема охотників з примхи говорити »по херам« або по офенськи; що багато думок і багато образів, не позбавлених загального значіння, цілком не родились би без »провінціяльних жаргонів.« [2])

І проти инших закидів теоретиків з групи переможців Потебня видвигав свої аргументи, неначе подаючи зброю українському громадянству для боротьби за свою національність та підтримуючи науковими даними змагання до повноправности української мови в першу чергу для заспокоєння внутрішніх потреб нації.

»Щодо вивозу на всесвітній ринок, — каже Потебня — то ми знаємо, що при ньому можуть свої пухнути з голоду і що усунення цього голоду це найкращий шлях до наладнання нормальної зовнішньої торговлі.« [3])

Групі »Б«, як провідникам нижчих клясів, роблять також закид, що вона намагається відсунути простий нарід від джерел освіти через те, що відсуває його від мови пануючих кляс; та це їй, мовляв, не вдається завдяки попереджуючим заходам влади і завдяки »розважности самого народу«, який нібито не любить »провінціяльного жаргону в школі і книжці.« Це — каже Потебня — з хорої голови на здорову, бо послідовний націоналізм не хоче влади підтримуваної насильством і тому не має на меті зберігати дану темноту і вбожество, він не зацікавлений у тім,

---

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem, стор. 95. [3]) Ibidem.

http://rcin.org.pl

щоби людий не допускати до джерел знання. Він хоче лише зберігати основну педагогічну засаду: не ігнорувати даних засобів учнів, а уживати та розвивати їх.«[1]) Проти тої основної засади якраз і грішать переможці та їх теоретики.

Приглядаючись денаціоналізації як процесови, що тягнеться довший час, Потебня вказує на те, що передумовою винародовлення цілого народу є »ослаблення традиції між дорослим і підростаючим поколінням, себто відтягнення цього останнього з під впливу родини.«[2]) Шляхом до цього є виховування молодого покоління на основах иншої, не матірної мови і припинення розвитку мови цілого народу, призначеного переможцями на загладу. Різні обмеження прав мови ведуть до того, що вона завмирає, зісовується на нищий ступінь і стає тим самим непридатною для вищих культурних цілий. »Денаціоналізація — каже Потебня — це така переміна народнього життя, при якій традиція народу, зложена перш за все в мові, переривається або ослабляється до до такого ступня, що вона являється лише другорядним фактором перетворювання.«[3]) Не використовуючи вповні своєї мови, тої національної перетворюючої машини, цілий народ слабішає і поволи дегенерує на всіх ділянках життя. Денаціоналізація зводиться: »на неповне користування готовими засобами сприймання, засвоювання та впливу; на ослаблення енергії думки; на гидоту пустки, яка витворюється на місці вирваних, але нічим незаступлених, форм свідомости; на ослаблення звязку підростаючих поколінь з дорослими, що заступається лише слабим звязком з чужими; на дезорганізацію громадянства; неморальність, спідлення.«[4]) Головну ролю в цьому процесі денаціоналізації грає чужомовна школа у ріжних її видах. Очевидно, що вихованці такої школи, при однакових инших умовинах, будуть в кожному огляді стояти нижче від тих, що в цій школі не мусіли забувати, лише вчилися, звязуючи шкільні додатки з величезною масою передшкільних запасів думки. Таким чином для денаціоналізованого народу цілком природно витворюються погані умовини існування, як наслідок умової підлеглости... При такому переломлюванню, на місці викорінюваних форм свідомости необхідно запанує гидота

---

[1]) Ibidem.
[2]) »Языкъ и народность«. Op. cit. стор. 189.
[3]) Ibidem.
[4]) Рецензія на збірник Головацького. Op. cit. стор. 96.

http://rcin.org.pl

пустки і буде займати це місце так довго, доки та мова, що напірає, не стане своєю, та доки вона сама не пристосується до нового народу.«[1])

Маючи все перед очима відносини на Україні, Потебня переходить від тих своїх загальних уваг про суть денаціоналізації до її конкретних форм, а саме до русифікації. Він був того погляду, що неможливо витворити одну спільну мову для Українців і Росіян, так само, як неможливо зробити це для всіх Словян. Ріжниця між відношенням серед народів далеких від себе та відношенням в нутрі словянської семї є, на думку Потебні, не принципіяльна, лише квантитативна. При спробах завести одну мову сповнилабся засада висказана ще Вільгельмом Гумбольдтом, що »ніякий нарід не міг би оживити і запліднити своїм духом чужої мови, не перетворюючи її одночасно на иншу«. »Народність, проковтувана другою, після безмірної затрати своїх сил всеж таки вкінці кінців приводить цю другу до розпаду. Нинішня російська літературна мова — каже Потебня — може зберігати свою релятивну єдність лише так довго, доки вона є органом незначної меншости. Стаючи справді »общерусскою«, а тим більше спільнословянською, вона рівночасно розпадалася би на діялєкти.«[2])

І колишня єдність церковнословянської мови була для тих Словян, що її вживали, в дійсности єдністю хиба лише для ока, але не для слуху. Графічно однакові знаки читалися у ріжних словянських народів ріжно. Так, що справжнього обєднання щодо мови і тоді не вдалося перевести. Хоч і вживалося тих самих церковних книг, але звукова вартість однакових на вигляд букв і їх комбінацій не була однакова. »До недавна — каже Потебня — »и въ вѣкы вѣковъ‹ читалося в південноруських церквах як »и во віки вікоу«, а инакше у великоруських, ще инакше у сербських і болгарських.« Значить, спільна церковнословянська мова в устах ріжних народів приймала ріжні національні форми. Отже, при такому стані річий, — каже Потебня — нема виходу із замкненого кола взаїмного діяння, і »ціле питання зводиться на те, чи будуть при тім народні сили зберігатися, чи будуть розтрачувані ради недосяжних цілий.«[3])

---

[1]) »Языкъ и народность.« Op. cit. стор. 189-190.

[2]) Рецензія на збірник Головацького. Op. cit. стор. 96-97.

[3]) Нині вже цілком ясно видно, що це були недосяжні цілі. Російській

http://rcin.org.pl

Якраз тоді виступав зі своїми теоріями і плянами про зєднання усіх Словян на основі російської літературної мови відомий славіст Антін С. Будилович. У своїй праці »Про літературну єдність Словян«, що вийшла також окремою книжкою в німецькім перекладі під назвою »Ueber die litterarische Einheit der Slawen.« (Петербург 1879), він доказував, що російська мова, через те, що вона стоїть найближче до старославянської, це єдина мова, яка може і повинна стати мовою всіх Словян. Потебня згадує про нього, як про одного з теоретиків групи переможців, і цитує його слова: »Говорів в народі тисячі; всі не можуть бути літературними мовами. Один вийшов переможцем з »боротьби за існування«, другі його підтримують і збогачують, вживаючи його для цілий своєї освіти. Так було всюди, так було і у нас до недавних часів.«[1])

Як людина глибоко етична, Потебня все виступав проти тенденційности на полі науки. Не диво, що і в тому випадку він обурювався на таке цинічне виправдування грубого насильства над українською нацією з усіми переслідуваннями українського слова. »Коли говорити про боротьбу за саме існування — пише Потебня — і про перемогу одної сторони, тоді треба сказати і про поразку другої сторони і про те, що переможеним — горе, і що їх трактують лише як етнографічний матеріял. А якщо оправдувати це тим, що так бувало, то можна оправдати і людоїдство.«[2])

І проти зусиль закривати національні язикові ріжниці при помочі правопису, чого м. ин. вживав Я. Головацький, Потебня рішуче виступає, як проти одного із засобів насильного »обєднування Руси«. »Нехай би вже був і етимольогічний правопис, — каже Потебня — аби лише ми знали, як його читати.«[3]) Для пізнання звуків (чи історії звуків) правопис Головацького цілком непридатний і в цьому відношенню вже краща латинка, що її вжито в деяких збірниках пісень[4]). Правопис повинен відповідати

літературній мові не вдалося стати ан' спільнословянською, ані »общеруською«, т. зн. спільною для всіх східних Словян. В 1905. р. російська Академія Наук в Петербурзі у своїому відомому рішенню в справі української мови висказала ясно свій погляд, що російська літературна мова не є »общеруська«, лише »великоруська« і для Українців цілком чужа.

[1]) А. С. Будилович Ж. М. Н. Пр. 1879. IV. стор. 286.

[2]) Рецензія на збірник Головацького. Op. cit. стор. 97.

[3]) Ibidem, стор. 98. [4]) Ididem, стор. 101.

http://rcin.org.pl

вимогам науки, а мовознання вимагає, щоби те, що окреме, записувати окремо, не обєднуючи і не змагаючи до инших крім наукових цілий.[1])

Потебня дуже добре бачив, як у ріжних формах проявляються обєднуючі тенденції русифікаторів. Він бачив, як і в науці не все змагають до чисто наукових цілий, як і там часом кується зброя для цілий денаціоналізації. І він безоглядно розкривав всю цю шкідливу систему практичних і теоретичних русифікаторів, що всю свою енергію звертали тоді на знищення української нації; а для Українців він шукав шляхів національної самооборони.

5. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ.

»Національна ідея — каже Т. Г. Масарик — це для свідомої людини ціла культурна програма. Коли я скажу »я Чех«, мушу мати культурну програму.«[2]) Таке саме розуміння національної ідеї бачимо у Потебні. Це не лише всесторонне усвідомлення своєї власної національної своєрідности, але і свідоме змагання у всіх ділянках життя — в політиці, господарстві, науці, фільософії, мистецтві і т. д., виявити, організувати і розвивати свої власні національні сили. Брак національної ідеї у самих Українців, брак свідомої концентричної праці одиниць, що себе називають Українцями, це та внутрішня недуга української нації, на яку вказує Потебня, це та внутрішня причина безсилости і непродуктивности цілої нації, неменше небезпечна для її дальшого існування, як зовнішний натиск денаціоналізації. І лише в ідеї національности бачить Потебня ту силу, що може піднести Україну з її упадку і вивести її на шлях нового життя.

Ясно, що плекати у себе національну ідею можна лише на ґрунті національної свідомости. Бо »наші батьки і діди — каже Потебня — були сильні у своїй народности мимоволі« і, »самі собі того не усвідомлюючи, вони могли ще залишатися Українцями«; але »ми вже можемо бути сильні л и ш е свідомостю своєї окремішности«. Це вимога нових часів.

Приглядаючись невідрадним відносинам в Харкові, Потебня вказує на те, що повне розбиття сил та перевага егоїстично-матеріялістичних тенденцій так серед університетської молоді,

---

[1]) ibidem, стор. 99.

[2]) T. G. Masaryk: Národnostní filosofie doby novější. Praha 1919. стор. 8.

http://rcin.org.pl

як і серед українського громадянства взагалі, це лише »наслідок того, що ми несвідомі нашої племінної окремішности, а рівночасно не признаємо своєї тотожности з Москвою, яка нас окружає.«[1]) Так, що перш за все треба собі усвідомити свою національну окремішність, т. зн. пізнати дані прикмети свойого народу, щоби на тій основі наладнати звязок з надіями народу, як цілости, і щоби в собі самім відчувати його прийдешнє.

Ту свою національну окремішність треба шукати в тих підсвідомих основах, які додавали сили нашим батькам і дідам, при чому дуже важно, щоби найти правду, а не свою власну фікцію. »Виринає небезпека, — перестерігає Потебня що, шукаючи своєї народньої окремішности, будемо находити не те, що є, лише те чого ми собі бажаємо; але чисте, правдиве змагання все виведе нас на правильний шлях.« Тільки на правдивій, обєктивно даній, національній основі може вирости ідея національности, від якої Потебня, цілком оправдано, сподівався розбудження усього життя і обєднання сил на Україні.

Для усвідомлення собі підсвідомих підвалин української національности треба перш усього самому добре пізнати і засвоїти собі українську мову, що без її вивчення, як казав Потебня, всі українські змагання будуть збудовані на піску. Це відноситься і до теоретичних студій над явищами української мови і до практичного використовування українських мовних засобів.

Наукові студії над українською мовою, відкриваючи її своєрідности, її відмінности від инших мов, мають в цьому процесі усвідомлювання своєї національности і в процесі витворювання ідеї національности величезне значіння. Вони очищають цю ідею від ріжних субєктивних фікцій та ставлять її на тверді основи обєктивної національности. Практичне використовування і удосконалювання української мови[2]) приведе до повного розвитку усіх сил нації і до найбільш продуктивного їх виявлення. Це перший крок до оздоровлення і скріплення національного організму.

---

[1]) гл. М. Халанскій: Матеріялы для біографіи А. А Потебни — Сборникъ Харк. Ист.-фил. Общ. Т. XVIII. Харків 1909. стор 19.

[2]) Під »українською мовою« треба тут розуміти не, як це часто у нас роблять, суму українських слів, якими цілком механічно можна заступати чужинецькі слова при зясовуванню готової думки, лише цілу систему виразових і творчих засобів думки, як своєрідну національну »перетворюючу машину.« Тої ріжниці не узгляднюють усі ті, хто в мові бачить лише засіб порозуміння; не узгляднює її також у великій мірі ціла т. зв. »українізаційна«, але не українська по дусі, система освіти на Радянській Україні.

http://rcin.org.pl

Далі треба пізнавати усі духові скарби і історичні переживання нації, які теж повинні стати складовими елєментами національної свідомости і основою для розбудови національної ідеї. Такі науки, як етнографія і історія, мають через те своє особливе національне значіння. Їх здобутки мусять стати загальним духовим майном найширших верств української суспільности.

З тим вяжеться вимога загальної освіти в національному дусі, такої, яка використовувала би усі витвори народньої психіки та все стояла би у звязку зі скарбами національної традиції. Вже в молодім віці, підчас своїх університетських студій в Харкові, Потебня роздумує зі своїми товаришами над потребою організації виховання і шкільництва на національних основах. Пізніше підчас свойого побуту в Німеччині, він з вдоволенням завважує, що і там такі питання є предметом наукових дискусій і у своїй кореспонденції не забуває дальше розбуджувати зацікавлення до них серед українського громадянства.

Бистрим зором глибокого мислителя він бачить ті невидні нитки, що звязують поодинокі ділянки життя нації, бачить, як шкоди чи занедбання на одному боці, ведуть до поганих наслідків на другому боці. Разом з німецьким ученим Рільом[1]) він вказує, як н. пр. музична освіта в народньому дусі причиняється до загального духового здоровля, та як промахи і занедбання на цьому полі викликають недужий стан свідомости взагалі разом з відємними явищами на полі загальної моралі. Аналіза культурного життя німецького народу, яку він найшов у творах Ріля, викликає у нього цілий ряд думок про культурний розвиток українського народу, про потребу і вартість музичної освіти в народньому дусі, про тісний звязок між долею музики з одного боку і всіх инших явищ громадського життя з другого боку і т. ин. »Неправильний музичний розвиток, — пише Потебня — або повний брак музики в життю одиниці або частини народу, (бо цілий народ без музики немислимий), це недуга свідомости, котра необхідно виявиться і в багато дечому иншому. Ріль завважав моральне зіпсуття сільського німецького населення якраз в таких околицях, де вже зовсім не співають, або де модна мійська музика виперла народню пісню. Не треба вам вказувати

---

[1]) Підчас свойого побуту в Берліні Потебня читав м. ин. твори W. H. Riehl-a: »Kulturstudien aus drei Jahrhunderten« та його-ж »Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik«.

http://rcin.org.pl

на анальогічні явища в життю українського народу. (До речі: важно було би зібрати більшу кількість фактів, які виясняли би звязок музичного зледачіння з моральним упадком, замітним подекуди у нашого народу, і участь в цьому жовнярської та мійської музики).«[1])

І инші ділянки життя нації треба розбудовувати на здоровій національній основі. Усе шкільництво мусить бути органічно звязане з національністю того населення, якому воно служить. Це відноситься не лише до мови навчання, якою очевидно повинна бути матірна мова школярів, але і до всього змісту, способу і напрямку навчання. Це можна буде досягти лише тоді, коли учителів чужинців заступлять свої власні сили. Про харківський університет Потебня виразно каже, що заграничних і російських професорів повинні заступити Українці. Шляхом до цього є, на його думку, внутрішнє переродження самих студентів, що повинні би перш усього самі стати свідомими Українцями, а потім подбати про те, щоби мати вплив на добір кандидатів на професорів, яких влада висилала би на дальші студії.

Ще й нині треба признати не лише правдивість, але велику актуальність тих думок Потебні. Ми певні, що лише така основна, внутрішня і самобутня »українізація« (якщо годиться вжити тут того дивоглядного слова) може привести до оздоровлення відносин на Україні, до усунення апатії і нездарности, до творчого обєднання національних сил у всіх ділянках життя, до оживлення наукових і мистецьких інтересів та до витворення здорових громадських змагань.

»Передумовою розбиття — каже Потебня — є перевага егоїстичних змагань у осіб, що складають громаду. Нема чого доказувати, що дійсно є такі змагання у масі наших студентів.« Для ілюстрації цього Потебня вказує на слабий розвиток таких організацій чи підприємств, які вимагають звичайно невеликих, але сталих жертв праці чи часу. »Треба признати звязок — каже Потебня — між тою недугою університеської молоді і багатьома иншими явищами громадського життя, (н. пр. кращі краєві сили відпливають на службу до столиць чи міст тому, що там більше вигод життя). Свідомість національности, навпаки, є передумовою жертви особистих інтересів в користь народу. Отже, від нашої ненаціональности наше розбиття, егоїзм і громадська слабість.

---

[1]) М. Халанскій: Матеріялы... Op. cit. стор. 20-22.

http://rcin.org.pl

Змагання до усвідомлення собі національности це рівночасно змагання до звязку, до визволення себе від влади грубих особистих інтересів і до громадської сили, як наслідку сили одиниці. Єдиний тривалий поступ це той, що зачинається від одиниць і від них поширяється кругами, той, що іде з нутра громади.« »Якщо хочемо звязку університету, громадянства, цілого народу, — кінчить свої уваги Потебня — то перш усього очистім свої серця і замисли. Влада, вплив, матеріяльна сила приложаться самі собою.«[1])

6. НАЦІОНАЛЬНЕ ХОТІННЯ.

Ціле питання національного відродження зводиться вкінці на розбудження у членів даної нації тих психічних сил, що їх можна назвати свідомим національним хотінням. Це вже не ті підсвідомі чинники, що ще нашим дідам вистарчали на збереження власної національности, ані не ті неясні мрії і несмілі бажання, що ніколи не можуть бути тривалим мотором нашої активности і продуктивности у якійнебудь ділянці життя. Це ясне, свідоме своєї цілі і непохитне хотіння, що виростає з всесторонньої і глибокої свідомости своєї національної окремішности та зі звязаної з тим сильної віри у власну, хочби лише потенціяльну, рівновартність.[2])

Національна ідея приводить цілу націю не лише в ділянці науки чи мистецтва, але і в громадсько-політичному житті до обєднання, до більшої життєздатности, до творчої консолідації своїх внутрішніх сил і до смілої та витривалої відпорности на всі зовнішні удари і шкідливі впливи. Національна ідея збільшує особисті здібности людини, визволяє її з обіймів нудьги і его-їстичного матеріялізму та витворює почуття національної солідарности, що не дозволяє байдуже відноситися до болів, хочби і найменшої частини, нації.

Звідси випливають окремі виховні обовязки для інтелігенції і у відношенню до себе і у відношенню до широких народніх мас. Освічені верхи нації повинні поглибляти свою освіту в напрямі обєднання з »містичним ядром« чи »душею« нації, щоби в той спосіб самим доходити до усвідомлення підсвідомого хо-

---

[1]) Ibidem.

[2]) Віра у вищість власної нації над другими веде до месіяністичних тенденцій, яких не признає націоналізм Потебні.

http://rcin.org.pl

тіння нації, а рівночасно повинні і у других його розбуджувати. Така освіта забезпечує також проти натиску денаціоналізації. »Освічена людина — каже Потебня — більш витривала у своїй народности ніж простолюдець... Літературно освічена людина свого народу має цей плюс перед простолюдцем, що на нього впливає багатовікова струя народнього життя, а на простолюдця лише незначна частина народньої традиції, звичайно майже виключно устна традиція одної місцевости.«[1])

Сила цілої нації може зявитися лише як наслідок сили одиниць. Згідно з тим кожний мусить зачинати розбудову нації від себе самого, від власного нутра, плекаючи наперед у себе ідею національности та перетворюючи підсвідоме національне змагання у свідому активну волю. Від такої волі одиниць залежить дальший розвиток їх нації.

Потебня добре бачив, у якій сфері людської душі лежить та сила, що веде до розвязки таких питань як самостійність нації. Збереглося кілька його незвичайно цінних слів, з яких бачимо, що це якраз сфера волі, сфера хотіння, звідки і він сподівався вирішення української справи. У »Листі з хутора« Олександри Єфименкової, писаному в 1918. році, тоді коли українське стихійне бажання виявилося новою спробою державного будівництва, читаємо ось що:

»Декілька років тому, коли ще був живий професор Потебня, наш славетний харківський земляк, я чула від нього таке. Хтось спитав його, чи можливо визнавати українську мову за самостійну і, значить, вкупі з тим і нарід український, як самостійний, і на диво я почула: »Вістимо, коли самі Українці того забажають.« Чудними в той час здались мені ці слова, але вважаючи на глибину їх джерела, ми уважливо захопили їх в скринці нашої памяти. І ось... стало диво дивне: Українці забажали.«[2])

* * *

---

[1]) Языкъ и народность. Op. cit. стор. 193.

[2]) Олександра Єфименкова: »Лист з хутора« в журналі »Позашкільна освіта«, Харків, 1918. р. ч. І. Передруковано у Н. Збірнику Харк. н.-дослідчої кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926. стор. 9. у статті акад. М. Сумцова.

Слова »забажати« ужила Єфименкова у тому розумінню, яке ми вкладаємо у термін »свідоме хотіння.« Поняття »хотіння« відріжняється у нас від поняття мрії і бажання елєментом свідомости, пляновости і витривалої активности. — Слово »вістимо« це москалізм і значить »звісно.«

http://rcin.org.pl

Такі були погляди Потебні про саму суть нації і про можливість перетворення української етнографічної маси на повновартну і повноправну українську націю. І, лише маючи на увазі сучасний йому сумний стан української нації, він міг висловитися так, як про це згадує Овсяніко-Куліковський у своїх спогадах. Про будучність української нації він цілком певно думав не так скептично, як про це інформує Куліковський. На це вказує ціла система думок Потебні. Він вірив у можливість дальшого розвитку української літератури і у життєздатність української нації взагалі. Самі думки Потебні не дозволяють нам ставити його в один гурт з тими його сучасниками (Метлинським, Костомаровим і иншими), котрі думали, що українська мова і українська нація завмирає і з поширенням вищої культури і цивілізації мусить цілком зникнути.

Можна би зробити Потебні закид, що він при своїх теоретичних міркуваннях про націю, звертав всю увагу лише на культурно-національний бік справи, неначе забуваючи про велику вагу політично-державної сили для розвитку нації. Можна би зробити йому закид, що він до державної незалежности України взагалі не додумався. Можна би також оправдати його тими конкретними історичними обставинами другої половини 19. століття, коли наше українство все ще не виходило з пелюшок »южнорусизму« і »україножільства«. Та ми не робимо цього, бо не маємо доказів на те, що Потебня справді про державну незалежність України не думав. І про це він не забував, але виразно писати і говорити про це він, очевидно, серед тодішних обставин не міг. В одному місці його статті про »Мову і національність« ми бачимо досить виразний слід таких думок. — Потебня все дуже критично відносився до офіціяльного розуміння єдиної »руської народности«, яке тодішня російська думка видвигала побіч православія і самодержавія, як один із основних стовпів російської державности. А у згаданій статті він пише про це ось що:

»Якби хто сказав, що поняття про єдиний народ (такий-то) містить у собі такі протиріччя, яких обєднати не можна, і тому воно розбивається, то хтось инший міг би думати, що від цього заваляться стовпи державної і народньої будови. Але для заспокоєння таких побоювань можна вказати на те, що ідеї зачинають кермувати життям щойно згодом, по довгих періодах часу, яких треба, щоби ті ідеї перетворилися, так би мовити,

http://rcin.org.pl

в чорнозем думки, т. зн. у щось таке, про що більше не говорять«.[1])

Для нас нема ніякого сумніву, що в тих словах криється думка і про майбутній розпад російської імперії і про витворення на її руїнах окремих національних держав, між иншим і про витворення самостійної української держави, тої єдиної природної підвалини для повного здійснення української національної ідеї.

---

[1]) »Языкъ и народность«. Op. cit. стор. 203.

http://rcin.org.pl

Warszawskie
Towarzystwo Filozoficzne

ВИСНОВКИ.

І. ФІЛЬОСОФІЯ МОВИ.[1])

Традиційної назви »фільософія мови« уживаємо на означення тої частини язикознавства, яка розглядає найзагальніші проблєми людської мови у звязку з душевним життям людини взагалі. Існування якоїсь окремої »фільософії мови« уважаємо аномалією, а поясняємо її молодим віком язикознавства, як науки. Ця наука релятивно недавно почала розвиватися і через те досліди над явищами людської мови ще не цілком визволилися із залежности від колишнього звязку з релігійною і фільософічною спекуляцією.

І це не лише в тій ділянці, але в історії кожної окремої науки бачимо, що вона жила колись в ембріональній єдности з релігією і фільософією. Щойно дальший розвиток привів до діференціяції цих трьох основних елєментів людської культури. Вже в античнім світі відділяється сфера ясного пізнання (т. зн. фільософія в нерозривнім звязку з наукою) від сфери релігійних вірувань. Нові потрясення людської думки, що їх принесло зі собою християнство, привело до відокремлення науки від фільософії і до того, що фільософію запряжено на якийсь час до триюмфального возу християнської релігійної спекуляції. В нових віках бачимо вже менше-більше закінчений процес діференціяції цих трьох складників людської культури, хоч у ріжних ділянках вони ще довго доживають фазу своєї колишньої єдности. Ще й нині не всюди відріжняють фільософію від науки і уживають цих назв на переміну.

На тлі такої загальної картини еволюції наукових дослідів бачимо, що і проблєми, звязані з явищами людської мови, виринали у свідомости людини у ріжній формі, заки стали предметом окремої науки. Старозавітні оповідання про те, що Адам

---

[1]) Збираючи історичні дані з ділянки »фільософії мови«, найбільше користаю з дальше цитованих праць Е. Кассірера та О. Функа.

http://rcin.org.pl

давав назви усім звірятам або про помішання язиків при будові вежі Бабель, а також новозавітній висказ: »На початку було Слово,« або чудо обдарования апостолів спроможністю говорити ріжними мовами, все те своєрідні розвязки окремих загальних питань язикознавства.

Вже у найдавнішій релігійній спекуляції, н. пр. в староіндийських книгах Вед, визначне місце займає погляд про всемогучість вічної небесної мови, яка творить також основу проминаючої людської мови. З подібним поглядом зустрічаємося і в поняттю льогосу у грецькій спекуляції. Та поволи відношення людини до явищ мови зміняється.[1]) Такі фільософи, як Сократ чи Плятон, бачать вже у мові засіб людського пізнання і находять у слові вираз самої суті річий.

Побіч великої користи, яку принесла мова для розвитку душевного життя людини, вона скриває у собі також небезпеку цілого ряду помилок. Найбільші фільософи дуже часто не завважували самого процесу витворювання слів, а маючи на увазі готові слова з абстрактним змістом, думали, що цей зміст мусить також реально, поза нашим думанням, денебудь існувати. На такім гіпостазованню понять, взятих з готової мови, основується ціла Плятонова наука про світ ідей. Приймаючи за Елєатами сталість, незмінність, як передумову дійсного буття, він находив її лише у поняттях. Але він бачив, що поняття у змисловім світі не існують, отже зробив висновок про дійсне існування иншого світа, світа ідей, що його недосконалим відблиском є цілий цей світ, в якім ми живемо. У Арістотеля починається перемішування форм думки з формами мовного виразу, перемішування льогічних категорій з граматичними. Його слідами іде і ціле середновіччя, а також і в нових віках багато фільософів не усвідомлює собі ріжниці між одним і другим. Цілий середньовічний спір реалізму і номіналізму, це спір за реальне існування змісту слів, що виражали загальні поняття. Реалісти доказують, що поняттям відповідає щось реально існуючого, номіналісти заперечують це і уважають поняття за слова (nomina). Раціоналістичний напрямок новітньої фільософії виходить зі заложення, що є означене число готових, гієрархічно упорядкованих понять, і якби їх ад-

---

[1]) Останки мітичного способу думання з його вірою в магічну силу слова зберігаються ще й нині у ріжних народніх віруваннях, побажаннях і проклонах.

http://rcin.org.pl

екватно виразити, тоді людство дістало би одну ідеальну мову. Так вже у Декарта, побіч домагання єдности знання (mathesis universalis), виринає також домагання одної загальної мови (lingua universalis). І у Ляйбніца бачимо подібне домагання загальної азбуки думок. Все те є випливом переконання, що існують готові думки, та що мова це лише засіб їх виявлення і передавання. В тім скривається також переконання про кореляцію між мовою і думанням.

Иншими шляхами іде емпіризм, який старається вияснити еволюцію людського думання, еволюцію понять у звязку з явищами людської мови. Головний представник цього напрямку John Locke у своїм творі про людський розум[1]) цілу трету книгу присвячує дослідови явищ людської мови, бо він завважав »такий тісний звязок між словами і зображеннями, таке близьке відношення між абстрактними поняттями і загальними словами, що не можна ясно і означено говорити про пізнання, яке в цілости складається зі судів, поки перед тим не розглянемо природи, вживання і значіння мовних знаків.«[2]) Він завважує також, що слова відносяться не до самих річий, лише до психічних зображень того, хто говорить. »Слова — каже Лок — відносяться у їх першому безпосередному значінню лише до зображень того, хто їх вживає. І чужі зображення означуємо словами остільки, оскільки маємо їх самі.«[3]) Він вказує також на те, що »слова не все означають те саме зображення у того, хто говорить і у того, хто слухає«, та що в тім є джерело частих непорозумінь між людьми.[4]) Аналіза слів підтримує його головну засаду емпіризму, що нічого нема в умі, чого ранше не було у змислах. Ніяких вроджених ідей нема. Слів уживає людина для пригадки і для передавання думок. Порозуміння між людьми при помочі слів стає можливим через те, що слово звязується не з конкретним явищем, не з конкретною річию нашого індивідуального досвіду, лише з загальним зображенням. Абстрактні поняття, що їх виражаємо словами, це лише засоби для облегчення виміни думок; вони повстали з порівнання більшої кіль-

---

[1]) John Locke: An Essay Concerning Humane Understanding. 1690.

[2]) Ibidem Book II Chap. XXXIII. §. 11.

[3]) Ibidem, Book III. Chap. II. §. 2.

[4]) Ibidem, Book III. Chap. IX. §. 6 8. і ин — Також: Book III. Chap. II. §. 8.

http://rcin.org.pl

кости індивідуальних предметів і тому поза нашою думкою не мають ніякого реального існування.[1])

Цей психольогічний епіризм приймає і нинішня емпірична психольогія, яка у свойому викладі душевного розвитку людини старається вияснити і факт повстання слова і його ролю у дальшому розвитку думки. Людська мова це щось таке, чим людина не лише відріжняється від звірят, але і те, чим вона понад них виростає, найшовши собі в мові знаряддя ступневого побільшування і розросту усіх своїх душевних сил. Подібно як знаряддя і машини побільшили фізичні сили людини і дали їй владу над цілим світом, так і мова, основана на артикулованих звуках, підняла людину на найвищий ступінь духового розвитку і стала фундаментом не лише її духової, але і усеї матеріяльної культури. Не диво, що найвизначніші фільософи багато уваги присвячують людській мові, спиняючись не тільки над проблємою її повстання, але і над проблємою її функції в життю цілого людства, в життю народів та в життю кожної окремої людини, відкриваючи в мові перш за все шлях до пізнання правди, але також і джерело цілого ряду помилок. Дехто з них (н. пр. Berkeley) вказують на те, що реформа фільософії мусить спіратися перш усього на критиці мови. На їх думку треба лише уміти здерти заслону слів, щоби ясно побачити дерево пізнання. Вже перший основник модерної фільософії емпіричного напрямку Francis Bacon (1561-1626) вказує на потребу усунення ріжних перешкод зі шляху до правди, між якими idola fori т. зн. пересуди, що повстають під впливом мови, займають одно із визначних місць. Крім того, у свойому творі »De dignitate et augmentis scientiarum« він каже, що побіч звичайного емпіричного язикознавства треба ще плекати загальну »фільософічну граматику«, яка помагала би нам пізнавати не лише добрі і відємні сторінки ріжних мов, але також духа і звичаї поодиноких націй.

Побіч чисто фільософічних міркувань про людську мову ведуться з давен давна і строго наукові досліди над конкретним язиковим матеріялом, а вкінці і ті проблєми, які були предметом т. зв. фільософії мови, переходять поволи через посередництво психольогії у сферу науки про мову. Вже у давній старині починаються у Індийців і Греків граматичні студії своїх конкретних

---

[1]) »Те, що загальне, не має нічого спільного з дійсним існуванням річий. Воно є винаходом і продуктом розуму«. (Ibidem. III кн. III кап. §. 11.)

http://rcin.org.pl

мов і доходять до досить високого ступня наукової досконалости. Більшість тих термінів граматичної аналізи, що ми їх нині уживаємо, завдячуємо індийським і грецьким ученим. Пізніше, у середніх віках, християнство стало тою силою, яка дуже сприяла язиковим студіям. Сама пропаганда нової релігії вимагала знання мови тих народів, куди християнство поширялося, а заведення християнства означало дуже часто початок письменства даної країни, а тим самим і початок зацікавлення до явищ рідної і чужої мови.

В добі ренесансу на перший плян висувається проблєма прамови, спільної для всього людства. Це питання вирішувалося звичайно в користь єврейської мови, якою і Адам з Євою в раю мали говорити. Щойно з початком XIX. століття бачимо повну перемогу наукового підходу до таких питань. Вже Фридрих Шлєгель у своїм творі »Über die Sprache und Weisheit der Indier« (1808) вказує на санскрит як на найстаршу прамову між такими спорідненими мовами як грецька, латинська, німецька і перська та висказує думку про їх спільне походження. Систематично і подрібно доказує те саме Франц Бопп у своїй студії »Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache« (1816), і від тоді щойно зачинається модерне язикознавство, як наука. Від 1833. р. починає сшитками виходити Боппова порівнальна граматика індоевропейських мов, до якої, починаючи другим сшитком, притягнено також церковно-словянську мову (1835). Крім Боппа вславилися, як основники порівнального язикознавства, також Яков Грімм і Вільгельм Гумбольдт. Твори цього останнього стали вихідною точкою для ріжних напрямків новітніх фільософічних праць про людську мову. І наш Потебня свідомо розбудовує свої думки про мову на тих підвалинах, що їх поклав В. Гумбольдт.

Приймаючи ту схему поділу, що її подає О. Функе[1]), ділимо праці новітніх дослідників з ділянки »фільософії мови« на три головні групи.

1. Романтична група. Сюди належить в першу чергу сам В. Гумбольдт зі своєю містичною розвязкою проблєми повстання мови та з поглядом про адекватність думки і мови.

---

[1]) O. Funke: Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie. — Bern 1927. стор. 51-125.

http://rcin.org.pl

Штайнталь, щоправда покидає метафізичне становище Гумбольдта, доповняючи прогалини його дослідів здобутками психольогії, але по суті він лише обєднує психольогію Гербарта з поглядами Гумбольдта. Повстання мови він виясняє з психофізичного, мимовільного язикового рефлєксу і, подібно як усі паралєлісти, думає, що кожна подробиця структури мови стоїть у звязку з формами думання. Його безперечна заслуга в тім, що він завершив відділення дослідів над мовою від льогіки, звязуючи їх з психольогією; але його психольогія не стоїть ще на висоті нинішніх наукових вимог і основується звичайно на дуже часто неоправданих висновках, зроблених на основі структури мови. Те саме відноситься і до В. Вундта, що його погляди ще й нині досить поширені в язикознавчій літературі, хоч А. Марті вже давно виказав їх помилковість.

З новіших представників романтичного напрямку широко використовує фільософічно-спекулятивні основи Гумбольдта Е. Кассірер[1]), розбудовуючи їх в дусі неокантіянської системи. Він бачить у мові розвиток до все більшої і більшої символічности, як виразу природної символіки нашої свідомости. Ця символіка полягає, на його думку, в тім, що даний зміст може представляти не лише себе самого, але може також бути посередником для зображення чогось такого, що не є безпосередно дане. (Ця символіка нашої свідомости це, на наш погляд, те саме, що у Потебні називається поетичною формою думання). Віра Кассірера у паралєльність думки і мови звязує його в один гурт з такими паралєлістами як Гумбольдт, Штайнталь і Вундт.

До групи романтиків належать також такі представники сучасної індогерманістики як В. Порціг і Л. Вайсгербер, що приняли фільософічні погляди Гуссерля і разом з ним вірять в існування »ідеальних, позачасових значінь«, подібно як колись Платон вірив у світ ідей або середньовічні реалісти у те, що існують universalia ante rem. Ця наймолодша група »фільософів мови« з великим натиском вказує на потребу відділювання »мови«, як актуальної діяльности, від »язика«, як її результату, так само, як це вже давніше робив основник женевської лінгвістичної школи Соссір (Saussure), відділяючи »parole« від »langue« (»Sprechen« і »Sprache«). Звідси випливають їх погляди про язик, як

[1]) E Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. I. Teil: Die Sprache. — Berlin 1923.

http://rcin.org.pl

своєрідну систему знаків чи символів, та про існування надіндивідуального язика. З того, що всі розуміють якесь слово, робиться висновок, що воно мусить бути знаком чогось обєктивного, чогось надіндивідуального. Помилковість цих поглядів Гусерля полягає в тім самім, що і помилковість науки про ідеї у Платона, — а саме у гіпостазованню родових понять, які в дійсности своє існування у сфері наших думок завдячують якраз повстанню слова. З цими поглядами про обєктивне царство значінь цілком природно звязується думка про паралєльність думки і слова, характеристична для цілої цеї групи.

2. Другу групу »фільософів мови« називає Функе естетично-ідеалістичною. Цей напрямок звязаний органічно з опозицією проти позитивістичної науки і фільософії, яка всевладно панувала ще в половині 19. століття. Владу позитивізму і матеріялізму неначе підтримував тодішній буйний розцвіт природничих наук. І на полі язикознавства переважає тоді нахил до природничото способу досліджування явищ мови, при чім предметом дослідів стає той язиковий матеріял, який стояв найближче до природознання, а саме зовнішня, звукова форма мови. Фізіольогія звуків і фонетика це були ті ділянки язикознавства, котрі найбільше тоді притягали увагу дослідників. Побіч того досліди над духовою сторінкою мови н. пр. у творах H. Paul a, Delbrück-a, Schuchardt-a Jespersen-a і ин. майже не звертали на себе уваги. Та досить скоро зміняється саме поняття науки, а на полі фільософії виступають такі постаті, як Ніцше і Бергзон, і стають на чолі нової хвилі ідеалізму. Ця досить загальна зміна поглядів проявилася і на полі язикознавства. В ділянці »фільософії мови« до представників естетично-ідеалістичного напрямку можна зачислити італійського фільософа Б. Кроче з його твором »Естетика, як наука виразу і як загальна лінгвістика«, де він старається доказати, що проблєми загальної лінгвістики це по своїй суті проблєми естетичні. Його поняття мови обмежується до сфери індивідуальної творчости людини, що розвивається під натиском власної внутрішньої потреби, при чому майже цілком не узгляднює соціяльних мотивів витворювання і розвитку язикових засобів. Мова, на його думку, це мистецький вияв власної душі, що має на меті заспокоєння естетичної потреби людини.

Під виразним впливом цього фільософа веде свою опозицію проти »позитивізму« К. Фосслєр (Vossler), звертаючи всю свою увагу лише на індивідуальну мистецьку мову поета. Для нього

http://rcin.org.pl

мова це індивідуальна творчість, а все конвенціональне, граматичне це лише malum necessarium, неварте більшої уваги. Через те мистецькі моменти висовуються на перший плян, а спільні риси між звичайною буденною мовою і поезією стають предметом особливої уваги. Під історією мов розуміє Фосслєр, так само як і Кроче, історію конкретних літературних витворів. При тім в основі його поглядів лежить віра в паралєльність мови і думки. Коло особи цього німецького романіста витворилася в останніх часах вже ціла школа молодих дослідників. Сюди належить н. пр. Е. Лєрх і инші.

Те, що найбільше обнижує вартість язикових дослідів цеї групи, це повне ігнорування прав психольогії у сфері дослідів над мовою. Відкидаючи психольогію, ці дослідники приневолені психольогізувати по свойому, бо таки ніяким чином не можна оминути факту, що язикові явища це в першу чергу явища психічного життя людини. До додатніх рисів цеї групи треба зарахувати зближування проблємів язикознавства з проблємами культури взагалі, належну оцінку мови поетів та звязування історії мови з історією літератури. Їх одностороннє переціновання естетичних моментів в мові має свої добрі наслідки через те, що звертає увагу на досі ще мало досліджену і звичайно недоцінювану сторінку життя мови.

3. Третий напрямок у фільософії мови називає Функе емпірично-психольогічним, і сам також до нього прихиляється. Вже сама назва вказує, що цю групу, у протилежність до романтично-ідеалістичного замилування до спекуляції, до інтуіції і дедукцій, з їх погордою до наукової аналізи явищ свідомости, характеризує тісний звязок з психольогічною аналізою мови та з її індуктивною методою. Сюди належить H. Paul, що його твір »Prinzipien der Sprachgeschichte (1880) означає тривалий вклад до язикознавчої літератури і вказує нам той шлях дальшого розвитку »фільософії мови«, що ним цілком незалежно від Павля пішов був вже раніше Потебня, випереджуючи його не лише усвідомленням собі тих самих проблємів, але і деякими спробами їх розвязки. Згідно із досвідом Павль підкреслює, що носіями язикової діяльности є одиниці, але що та діяльність розвивається лише у суспільстві, та що розгляд явища мови вимагає, щоби узгляднити бодай дві людські одиниці, т. зн. того, хто говорить, і того, хто слухає. Головною проблємою його дослідів є якраз справа взаїмних язикових зносин і їх вплив на зміну

http://rcin.org.pl

і функцію язикових засобів. І його дефініція речення, не лише як словесного виразу для якоїсь групи наших зображень, але і як засобу, що такі групи зображень викликає у других, бере на увагу язикові зносини між двома або більше людськими одиницями. Як його особливу заслугу видвигається також те, що він строго відділив язикову форму від значіння і заперечив романтично-ідеалістичному поглядові про адекватність категорій мови і думки. На загал, праця Павля принесла багато цінних здобутків на полі генетичної »фільософії мови« і здобуває собі чим далі тим більше значіння в тій ділянці, дарма що в її основі лежить подекуди вже застаріла психольогія Гербарта. Чисто описовому дослідові мови Павль не признавав самостійної вартости.

До цеї групи належить також один із найвизначніших »фільософів мови«, ученик Фр. Брентана, Антін Марті (Marty). Його перший твір »Über den Ursprung der Sprache« вийшов в 1875 році, отже 13 літ після появи твору Потебні »Мысль и языкъ« (1862) та один рік після появи двох перших томів його головного твору »Изъ записокъ по русской грамматикѣ« (1874). Ці хронольогічні подробиці набирають деякої ваги для оцінки цих поглядів Потебні, котрі цілком покриваються з поглядами Мартіго, та які звичайно оцінюється як нові здобутки, що ними Марті виростає понад Штайталя, Вундта і ин.

В справі повстання мови Марті, в протилежність до загально поширених поглядів Штайнталя і Вундта, заперечує існування якихнебудь мимовільних мовних рефлєксів. Звуковий рефлєкс це лише той матеріял, що з нього людина витворила собі слово, як умисний засіб означування якогось явища та як засіб порозуміння. Такий погляд находимо і у Потебні, і нема ніякого сумніву, що звуковий рефлєкс, стаючи засобом мови, мусів перестати бути мимовільним рефлєксом. Доки звук (хочби і артикулований) є органічною частиною моторичної реакції душевних переживань людини, доти він не є словом, лише рефлєксом. В тім розумінню Потебня виразно зазначує, що »в мові первісної людини початок ряду слів не був словом« та що такі передязикові звуки первісної людини були »лише відбиткою вражіння і були в такій залежности від того вражіння, якої вимагав психофізичний механізм«.[1]) Такі мимовільні вияви психофізичного механізму людини, як н. пр. крик при вражінню болю і т. п., є і для Мартіго лише

[1]) Изъ записокъ по русской грамматикѣ. I. стор. 12. (2-е вид.).

http://rcin.org.pl

природною основою повстання і розвинення людської мови. Коли людина перетворювала такі звуки у знаки якихсь психічних змістів, у знаки того, що називаємо значінням слів, тоді ці звуки тратили свій рефлєксивний характер. Очевидно, що і погляду про адекватність мови і думки ані Потебня, ані Марті не приймають. Одна і та сама думка може цілком добре бути виражена ріжними мовними засобами (н. пр. в синонімах) і, навпаки, одній звуковій формі (як наслідку еквівокації) можуть відповідати ріжні думки.

Усі телєольогічні моменти, що їх в мові розкриває Марті, такі як змагання до порозуміння, до виразности, економічности та до краси, бачимо і у Потебні, але Потебня свою головну увагу звертає на ролю мови в еволюції душевного життя перш за все кожної окремої людини, (тої, що говорить, і тої, що слухає), так, що побіч проблєм суспільного язикового думання у нього на перше місце висуваються проблєми індивідуального (поетичного і прозаїчного) язикового думання і виразніше виринають питання звязані з національними формами цього думання.

У своїй опозиції проти романтично-містичного означення мови, як »творчого органу думки«, Марті забігає трохи за далеко і немов не добачає того, що відношення між мовою і думкою є на ріжних ступнях розвитку душевного життя людини ріжне. Хто приймає, що слово стало для людини засобом витворювання вищих форм думання і засобом витворювання нових думок, той ще не мусить приймати помилкового погляду про паралєльність думки і мови. Твердження Мартіго, що в душевному розвитку первісної людини »перші кроки у творенню понять мусять бути і є можливі без помочі слів, а навіть без помочі знаків взагалі[1]), можемо приняти хиба в тім розумінню, що ті »перші кроки« передязикової доби були лише стадією дуже недосконалого упорядковування змислових спостережень, стадією витворювання дуже неясних загальних зображень, що їх і у звірят не можна заперечити. Але шлях спеціфічно людського думання зачинається щойно з хвилиною витворення слова, і без нього не було би ані абстрактних понять, ані тих форм позаязикового думання, що їх бачимо на нинішному ступні. До таких висновків дійшли не лише великі мислителі-фільософи (н. пр. Лок, Ляйбніц, Шо-

[1]) A. Marty Ges. Schriften. I. стор. 175.

http://rcin.org.pl

пенгавер), але і нинішна психольогічна аналіза еволюції людського психічного життя. Такого погляду тримається і Потебня і більшість новітніх дослідників мови.

»Без слова — каже н. пр. Г. Гінтерт — не було би ніякого ясного поняття, без поняття не було би думання, без мови не було би вищого духового життя«.[1])

»Без слова не було би можливе ані ясне міркування, ані зріла розвага; лише сліпий гін, лише інстинкт кермував би нашими вчинками.«[2])

»Людина перемагає мовою природу, що її окружає, і при помочі слів витворює собі творчим актом власний субєктивний світ в протилежність до приступних для змислів явищ, — це світ духа, його духа. І коли кажуть, що людина це щось посереднє між Богом і звіриною, то слова є щаблями тої небесної драбини, що по ній людина старається піднятися понад сферу чисто звірячого у ясне царство духа. З того рівночасно випливає, що мова це підвалина і праоснова всякої культури.«[3])

Такі самі думки бачимо і у Потебні. »Людина — каже Потебня — перевищає звірину з одного боку словом, т. зн. знаряддям, яке вона витворила собі для досконалення думки, а з другого боку машиною...«[4]) Але він не заперечував існування нижчих форм думання в часах перед появою слова, а також добре бачив, що на нинішньому ступні розвитку є ще инші форми людського, позаязикового думання, яке розвинулося при помочі думання язикового і існує тепер побіч нього. »Крім думання звязаного зі словом — каже Потебня — є ще инше думання. Хиба ж те, що виражається в музикальних тонах, в графічних формах, в барвах, не є думка? Якби людська думка обмежалася лише тим, шо звязане зі словом, то можна було би припустити, що глухонімі стоять поза межами людської мисли. На всякий випадок думка існує і поза словом і перед появою слова; слово означає лише певний напрям в розвитку мисли«.[5])

Дескриптивний розгляд явищ людської мови приводить Мартіго до висновку, що мова це не лише виявлення (Kundgabe) власного психічного життя, але перш за все засіб впливу

---

[1]) H. Güntert: Grundfragen der Sprachwissenschaft. Leipzig 1925. стор. 1.
[2]) Ibidem. 133.
[3]) Ibidem. 1.
[4]) Изъ лекцій... стор. 133.
[5]) Изъ лекцій... стор. 127.

http://rcin.org.pl

(Beeinflussungsmittel). Відповідно до того він дає таку дефініцію значіння: »Значіння язикових засобів це такі психічні феномени, які розбуджуються або повинні розбуджуватися у слухача (зображення,, суди, почування).« Ці дві функції мови, функція вияву і функція значіння, складають душевний бік мови зі становища того, хто говорить і зі становища того, хто слухає.[1]) Потебня у своїх дослідах над душевними функціями мови так само завважує, що кожне слово, а також і складніші словесні твори, треба розглядати з двох боків: по перше, як творчу духову діяльність того, хто говорить (автора) і по друге, як акт розуміння, т. зн. як анальогічну творчу духову діяльність того, хто слухає (читача, критика).

Вкінці, поняття фігуральної внутрішньої форми мови, яке стоїть в центрі цілої системи думок Мартіго, на загал відповідає поняттю внутрішньої форми мови у Потебні, яке теж займає центральне місце у його »фільософії мови« та у його теорії словесности.

Уся та згідність у поглядах Потебні і Мартіго витворилася без якихнебудь взаїмних впливів, подібно як і згідність деяких думок Потебні з думками Германа Павля. Всі вони дійшли до своїх висновків незалежно один від другого, а те, що їх обєднувало, були спільні джерела німецької »фільософії мови«, цей результат довговікових зусиль західньо-европейської фільософічної думки, та спільний методичний шлях емпіричної психольогії.[2]) Психольогічний підхід до явищ мови це єдиний шлях, що ним можна дійти до тривалих здобутків в ділянці т. зв. фільософії мови, бо язикові явища це, з внутрішнього боку, явища психічного життя людини, і їх наукове досліджування може відбуватися лише при помочі психольогічних засобів досліду. Ті, що намагаються викинути психольогію зі сфери »фільософії мови«, як н. пр. Кассірер або Фосслєр, мусять на кожнім кроці самі по ділєтантськи психольогізувати і в той спосіб заповняють прогалини, викликані таким становищем.

Потебня використовує у своїх дослідах здобутки німецьких психольогів (Гербарта, Штайнталя, Льотце) і, тримаючись

---

[1]) Гл. Dr. O. Funke: Anton Martys Sprachphilosophie und die neuere Forschung. — »Hochschulwissen« 1924 Aug. 1. Jahrg. H. 8. стор 354. Також: O, Funke: Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie. Bern 1927. стор. 136-137.

[2]) До цеї емпірично-психольогічної ґрупи належить також: de Saussure, Bally, Delacroix, Noreen, Jespersen та ин.

http://rcin.org.pl

конкретної фільольогічної основи, ніколи не попадає у помилки романтично-ідеалістичного напрямку. У нього незвичайно гармонійно обєднались прикмети глибокого мислителя-фільософа з прикметами ученого дослідника на полі словянської фільольогії. І тоді, як н. пр. Марті досліджує в мові лише те, що загальнолюдське, і не запускається у студії конкретних мов, то Потебня іде в саму гущавину конкретних язикових фактів і на них провірює і доповняє свої загальні твердження, не забуваючи і про національний бік язикового думання. »Фільософ — каже О. Функе — буде звертатися більше до того, що загальне, а язикознавець більше до того, що індивідуальне. Оба способи досліду є оправдані, але індивідуальний не повинен бути ізольований; він вимагає знання більших, загальніших проблємів, а головно пізнання психічного життя і його загально-людських рисів. Універсалізм і індивідуалізм в дослідах мови не розходяться, лише ведуть до вищої цілости, до гармонійного обєднання«.[1]) Високий ступінь такого гармонійного обєднання ми находимо в творах нашого великого мислителя-лінгвіста Олександра Потебні.

2. ТЕОРІЯ СЛОВЕСНОСТИ.

Теорія словесности виростає у Потебні органічно із його погляду про мову взагалі. Вже у первісному слові і в кожному новому слові він бачив усі основні елєменти складніших витворів словесного мистецтва і через те таке слово уважав за елєментарну форму поезії. Душевна праця при творенню слова і при його розумінню виказує ті самі процеси і продукти, що їх бачимо у душевній праці авторів і читачів більших поетичних творів.

Потебня заглянув глибоко у суть кожного справжнього мистецтва, перш усього у суть поетичного мистецтва, відкриваючи його функцію у розвитку людської думки. І коли деякі сучасні дослідники поетичного слова, обмежуючи сферу своїх дослідів лише на формальний і естетичний бік поетичних творів (н. пр. група т. зв. »Опоязу«), закидають поетиці Потебні односторонній, інтелєктуалістичний підхід до явищ мистецтва, то це одно велике непорозуміння. Потебня також добре бачив усі формально-естетичні елєменти творів мистецтва і, очевидно, уважав їх цілком самозрозумілою, хоч і не все обовязковою, складовою частиною

[1]) O. Funke: Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie. — Bern 1927. стор. 140.

http://rcin.org.pl

мистецтва слова. Але у словесному мистецтві, у поезії він бачив ще щось більше, а саме один із шляхів розвитку людської думки, одну із форм пізнання при помочі слова. І коли маємо на увазі справжній мистецький твір, як цілість, то ніколи не зможемо погодитися з тими теоретиками поетичного слова, які самі задивлені на інші елєменти поезії думають собі, що справді треба відкидати поетику Потебні. Нас цілком не переконує твердження В. Шкловського, який думає, що »система Потебні показалася доброю лише в дуже вузкій ділянці поезії: в байці і в приказці« та який доходить до неоправданого висновку, що теорію Потебні треба відкинути, бо, мовляв, — »поняття байки і приказки дуже мало покриваються з поняттям поезії«. І те, що Шкловський додає, ніби як доповнення до Потебні, ані трохи не захитує становища Потебні. »Образовість, символічність — каже Шкловський — не є те, чим поетична мова відріжняться від прозаїчної... При зясованню суті поезії Потебня залишив на боці питання ритму і звука. Про них згадано у Потебні лише кількома рядками«... Шкловський вказує, немов на щось дуже важне і у Потебні занедбане, що »носіями поетичности можуть бути і ритм, і звуки«... З того робить він вкінці цілком неоправданий висновок, що ціла поетика Потебні нездібна до життя. »Система — каже Шкловський — виявилась нездібна до життя, і тому книжка залишилась ненаписана. Потебня не взяв на себе відповідальности за свою теорію.«[1])

Все тут перекручене і натягнене до власного становища Шкловського і инших »опоязівців«. Не видно у тих балачках глибшого пізнання справжніх думок Потебні, ані хоч трохи справедливого відношення до тих скарбів його поетики, що він їх щойно в останніх роках свойого життя почав був ширше розробляти, — і то не лише на прикладах байки і приказки, — та яких не встиг вже зібрати в один завершений твір. І його популярні лєкції теорії словесности, що їх Потебня читав у себе дома для невеличкого гуртка дам і в яких викладав свою теорію на прикладах байки і приказки, вийшли окремою книжкою щойно по його смерти (1894 р.). Так, що ми не бачимо ніякого наукового оправдання для тверджень тих, хто із факту, що »книжка залишилась ненаписана« роблять висновок, що і для самого

---

[1]) Виктор Шкловский: Потебня. — Поэтика. »Сборник по теории поэтического язика«. — Петроград 1919, стор. 3-6.

http://rcin.org.pl

Потебні його система »виявилась нездібна до життя« та що сам »Потебня не взяв на себе відповідальности за свою теорію«. Докладніше пізнання дійсних думок Потебні мусить з часом виявити усі помилки »опоязівців« щодо його теорії словесности. »Ідеї Потебні, — пише про це Шамрай — не находячи більш розважного до себе відношення, проте легко підхопилися спеціялістами від літератури, т. зв. »опоязівцями«, що оголосили себе спадкоємцями його духовної скарбниці. Маніфестуючи себе новаторами в сфері літературного досліду, вони намагаються підкреслити застарілість системи Потебні, що потрібує вже корективу«. »На нашу думку — додає Шамрай — ховати Потебню трохи передчасно і тому, визнаючи певні практичні успіхи »Опоязу« в сфері літературного досліду, гадаємо, що теоретичні »новаторства« формалістів в порівнанні з Потебнею є лише ухил від його системи і далеко не корисний для них. Не дарма ж, вітаючи вихід у світ нового видання »Мысль и язык« (1922 р.), рецензент Леф'а (число 3, 23 р.) зовсім слушно вважає, що навкруг Потебні утворилася ціла мітольогія, яку можна розвіяти лише свіжим виданням його творів«.[1])

На наш погляд, теорія поезії Потебні стоїть без порівнання вище від усіх тих »новаторств«, які виступають з претенсіями на реформаторів теорії Потебні і думають, що вони перевищили свойого великого учителя. Головне джерело непорозуміння лежить в тім, що більшість критиків Потебні, а також і тих, що уважають себе учнями і послідовниками Потебні, не завдають собі труду, щоби бодай головні думки Потебні пізнати в їх дійсному не перекрученому вигляді. В першу чергу треба собі добре усвідомити, що Потебня дивився на поетичний твір не лише як на предмет насолоди, але старався відкрити у ньому ті душевні процеси, які відбувалися в душі поета у хвилини творчости, та які розвиваються в душі читача тоді, коли він цей твір розуміє. І тут, не забуваючи про формально-естетичні елєменти поетичної творчости і поетичного відчування, Потебня зауважив, що »всякий поетичний твір це, хоч і не виключно, але перш за все акт пізнання, і то такий акт, який попереджає пізнання прозаїче, наукове.«[2]) І при студіюванню поетичних творів не можна

---

[1]) А. Шамрай: О. Потебня і методологія історії літератури. Науковий збірник харк. науково-дослідч. катедри історії України. І. Харків 1924. стор. 49-50.

[2]) Изъ лекцій по теоріи словесности. X. 1894. стор. 135.

http://rcin.org.pl

обмежуватися лише на виклад ритмів чи звуків чи инших елєментів мистецької насолоди. Та поверховна насолода лише поглибиться і збагатиться, коли вона буде спіратися на трівких основах творчих процесів пізнавчої сфери нашої душі.

Потебня дуже добре бачив, що поняття мистецтва не покривається з поняттям естетичної краси. Про ритмічність поетичної мови Шкловський міг би найти у самого Потебні цілком вистарчаючу відповідь. У творі »Изъ записокъ по теоріи словесности« (на 97 стор.) читаємо про це ось що: »Яке б там не було подрібне вирішення питання, чому поетичне думання (у своїх менше складних формах) більше, ніж прозаїчне, вяжеться з музикальністю звукової форми, т. зн. з темпом, розміром, звучністю, мельодийністю, то воно не може нарушити правдивости твердження, що поетичне думання може обійтися без розміру і т. д., так само, як, навпаки, прозаїчне думання може бути штучно, хоч не без шкоди, одягнене у віршову форму«. Потебня ішов глибше і шукав самої суті словесного мистецтва. І він найшов його у своєрідности т. зв. поетичної форми язикового думання.

»Поезія — каже Потебня — це не є лише якась прикраса мисли, щось непотрібне, чим можна користуватися у хвилину дозвілля, а можна і не користуватися. Навпаки, поезія це одна із двох форм пізнання при помочі слова; а коли воно так, то поетичний образ є і повинен бути для нас не лише предметом насолоди, не лише таким явищем, до якого ми відносимося пасивно, очікуючи, щоби на нас зійшла благодать, що з нього випливає«.

»Насолода насолодою, але, якщо поетичне думання це один із засобів пізнання, то воно вимагає деякої старанности, змагання, зусилля. Насолода дається неначе даром; якщо її нема, то умисно, зусиллям викликати її трудно. Але розуміння здобуваємо зусиллям, боротьбою, а для того, щоби придбати деяку здібність зусиллям добиватися розуміння, існують вже деякі засоби, що їх можна назвати загальним іменем к р и т и к и«.[1]) Критика мистецького твору у розумінні Потебні складається із двох частин, що їх виповняють питання про походження поетичного образу і про його пристосування. (Ті самі два питання відносяться не лише до складних поетичних творів, але і до окремих слів.) Потебня вказує також на односторонність тої критики, яка

[1]) Ibidem, стор. 99.

http://rcin.org.pl

Warszawskie

звичайно обмежується лише на другу половину свойого завдання. Бо »питання про те, що для нас означає даний поетичний образ, що ми собі із нього висновуємо, дуже важне, але це лише половина справи«.[1]) Головна проблєма Потебні при розгляді творів словесного мистецтва це творча активність думки автора і читача, це витворювання нової думки або акту пізнання при помочі поетичного образу. У формалістів з табору »Опоязу« ми не бачимо такого розуміння становища самого Потебні, і взагалі, не бачимо у них навіть тих проблємів, що їх розглядав Потебня. »В дослідах формалістів вони не ожили, — каже В. Харцієв — а підмінені проблємами, які мають мало спільного з потебнянськими«.[2]) Так, що це велике непорозуміння, коли опоязівці заявляють, що вони вийшли зі школи Потебні, та пішли дальше поза нього. Зрештою, таке саме непорозуміння бачимо і в таборі тих, що себе уважають за правовірних сторонників і інтерпретів думок Потебні. Дійсних думок Потебні у них майже нема, а як є, то так порозривані від цілости і так позатемнювані, що від такої »популяризації« і оборони теорії Потебні більше шкоди, як користи. Найбільшу кривду роблять Потебні ті, що по українськи пишуть про нього так, що того ніхто зрозуміти не може. З таких праць про Потебню для нас одно ясне, що такі дослідники чи »популяризатори« самі не здібні заглибитися у систему думок Потебні, але, занявши вигідні позиції »знавців« і перемішавши зерно з половою, складають ці думки у такі темні місця шпихлірів власної учености, що їх звідтам ніяк не можна добути для засіву на ниві української науки. Це відноситься не лише до тих, що Потебню відкидають, але головно до тих, що його захвалюють. А про такі заяви, як н. пр. В. Коряка, який каже, що »схему потебніянської системи ми приймаємо, тільки замісць індивідуального аналіза даємо колєктивістичний, замісць лінгвістично-народового, соціяльно-клясовий«[3]), — треба сказати, що вони з науковим становищем Потебні не мають нічого спільного, та що називати себе »потебнянцем«, не знаючи або не розуміючи системи думок Потебні, — а воно, на жаль, тепер дуже в моді, — це, на наш погляд, демагогія, але не наука.

---

[1]) Ibidem, стор. 101-102.

[2]) Примітки до статті Б. Ейхенбаума: Теорія »формального методу« — »Червоний Шлях« 1926. ч. 7-8. стор. 186.

[3]) Гл. »Червоний Шлях«, 1924. 4-5, стор. 159.

http://rcin.org.pl

Краще було би взагалі не згадувати імени Потебні і по свойому виясняти літературні явища, ніж в той спосіб над ним знущатися. В такім промовчуванню імени свойого »учителя« було би в данім випадку більше пошани до його памяти, ніж у свавільнім надуживанню цього великого імени для власної реклями. Це відповідало би також виразному бажанню самого Потебні. Бо за свойого життя він не один раз на іспиті просив бувало тих своїх учнів, котрі не розуміючи перекручували його думки,: »Якщо вам доведеться говорити комунебудь те саме, що ви тепер викладаєте, то не кажіть, будь ласка, що так учив вас Потебня, бо той подумає, що Потебня дурень«.[1]) Таке саме прохання він певно повторив би і до більшости нинішних т. зв. »потебнянців« в ділянці літературної критики і до більшости тих, що його »реформують« або з ним полємізують.

3. ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТИ.

Українська нація живе і розвивається серед надзвичайно важких обставин. Здавен-давна ріжні сусіди притолочували її і ріжними засобами спиняли її розвиток. Не диво, що ми і досі ще дуже слабосилі та що при ріжних спробах будувати свою власну державу нам звичайно не доставало витривалости довше втриматися на поверхні вільного життя.

Та причини нашої слабости лежать не тільки поза нами, у тих зовнішніх силах, що підточують наш національний організм, але перш за все у нас самих, в нашому нутрі. І лише в нашому нутрі можемо найти те цілюще джерело, що приведе нас до здоровля і сили, до національної активности і продуктивности, та взагалі до повновартного і повноправного життя серед культурних націй світа. Та внутрішня сила, що дрімає у нутрі кожного із нас, вилившись у форми організованої і плянової співпраці у ріжних ділянках національного життя, могла би допомогти нам піднятися на поверхню самостійности без огляду на прихильний чи неприхильний для нас уклад зовнішніх обставин.

Модерна життєздатна нація це не вітрильник, залежний від зовнішньої сили вітру, лише пароплав, який джерело своєї сили і свойого руху носить сам в собі. Розбудження тої внутрішньої національної сили, її плекання і розумне уживання

---

[1]) Гл. Д. Н. Овсянико-Куликовский: Воспоминания. — Петербург 1923. стор. 174.

http://rcin.org.pl

означає початок нової епохи в життю кожної поневоленої нації, подібно як винахід парової машини це початок нової епохи на полі техніки. Цей внутрішній огонь, що дозволяє національному пароплавові плисти, хочби і проти вітру і проти хвилі, це непохитна віра в національний ідеал, розбудована на основах всесторонньої національної свідомости, яка спрямовує національне хотіння кожної одиниці на шлях інтензивної праці в кожній окремій ділянці життя, звязуючи рівночасно усі індивідуальні зусилля в одну національну цілість.

На шляху нашої історії за останніх сто літ майже не видно огнів сильної національної віри. Дуже мало було у нас свідомої і витривалої праці, оживленої вірою у живучість і потенціяльну культурну вартість української нації. Наше національне відродження, поштовхуване зовнішніми обставинами, дуже мляво розвивалося серед загальних настроїв повної резигнації навіть у тих найвизначніших корифеїв нашого українства. В їх очах українська мова вже завмерла чи доживала останніх днів свого життя, а тим самим українська нація мала зникнути з лиця землі, як тільки здобутки цивілізації поширяться на її території. Ті, що повинні були плекати у себе і у других українську національну свідомість, і що їх обовязком було взяти у свої руки провід національного відродження на Україні, добровільно покидають свій національний табор та приймають готові форми чужої національної культури. У Харкові сама українська інтелігенція власними коштами організує російський університет, російський жіночий інститут і російський театер. Через те цей найбільший у тих часах центр освіти на Україні, де майже чверть століття зосереджується український літературний рух, стає розсадником російської культури і одним із чинників денаціоналізації Українців. »Національний або бодай льокальний елємент (в цих установах) — як пише М. Грушевський — нічим виразніше не задокументовано; культура, культурне життя, яке розмірно дуже сильно розвивається в цім українськім центрі, російське... Попри ту »справдешню« культуру російську, серіозно трактовану не тільки урядом, але й суспільністю, українська течія виглядала на простий провінціялізм, дрібну забавку чи забаганку етнографів і антикварів. Окрім привязання до мови й певних форм народнього життя, вона не мала ніякого глубшого змісту«.[1]) Сама

[1]) Літературно-Науковий Вістник. 1901. 13. стор. 79-80.

http://rcin.org.pl

українська інтелігенція, не маючи в собі віри в національний ідеал і не змагаючи до витворювання власних національних форм культурного життя, спихала українську націю на рівень етнографічної маси, на рівень анемічного і безсилого животіння.

І пізніше, в сорокових роках, коли центр українського життя переноситься до Київа і там перший раз в рамах кирилометодіївського брацтва виринає змагання дати українському рухові теоретичні підвалини, ніде не видно ясної національної ідеї. За винятком декількох одиниць, ніхто в живучість української нації не вірить і дійсної потреби розбудовувати усі ділянки культурного життя на українських національних основах — не відчуває. Після кільканайцятилітньої перерви ті самі братчики сходяться знов до спільної праці, але ніякого національно зясованого пляну у тій своїй праці не мають. Ці визначні носії тодішнього українства не додумалися навіть до потреби власної наукової мови. Навпаки, їх жунал »Основа«, ніким не силуваний повчає Українців, що не треба витрачати сил на вироблення української наукової мови, бо для наукової праці можна спокійно уживати готової мови російської. Скільки національної байдужости, короткозорости або і лінивства думки криється в такій одній пораді?

І в 70-их рр. український рух на російській Україні не був виразно національний і через те не мав глибших основ, не мав характеру поважної національно-культурної праці. Для більшости »українофілів« цей рух був лише спортом, котрому — як каже Грушевський — »ці українофіли віддаються як забавці, стоючи тим часом обома ногами на грунті російської культури й часом дуже діяльно її спомагаючи«.[1]) Тоді прийшли урядові репресії проти української мови, і нова хвиля русифікації без труду та майже без протестів з боку Українців заливає цілу Україну російського забору. До того приєдналась ще ріжні готові, зі Заходу імпортовані вселюдські ідеали, що їх національно незрілий український інтелігент зрозумів як заперечення всякого національного прінціпу. Через такі окуляри самі Українці дивилися на ріжні проблиски української національної свідомости і звязаної з нею активности як на щось шкідливе, ретроградне і непотрібне. »Під впливом непереварених соціялістичних теорій, — пише проце І. Франко — одна часть найгорячішої і найздібнішої молодіжі

[1]) Ibidem

http://rcin.org.pl

доходила до повної негації всякої народности, до погляду, що в Елізіюмі будущого, недалекого, (як тоді вірили), соціялістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми і що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх инших«.[1]) Так розгублювалися українські національні сили, ніби-то на службі загально-людської справи, а в дійсности на мимовільній службі в користь сусідських, національно свідоміших і активніших таборів.

Так розгублював свої сили і М. Драгоманов, цей »gente Ukrainus«, але »natione Russus«, що не умів своїх небуденних здібностий і незрівнаної енергії перенести на український національний грунт і через те усю свою діяльність сам засудив майже на повну невдачу і неплідність. »В його духовім арсеналі — як каже Франко — не було поняття нації, як чогось органічного, історично конечного, нерозривного і вищого над усяку територіяльну організацію.«[2]) Через те і його »Вільна Спілка« це »зразок зовсім безнаціональної російської федерації«. Не диво, що »проти думки про український сепаратизм не тільки pro praeterito, а й pro futuro, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, — каже далі Франко — глубока і сильна віра в західньо-европейські ідеали соціяльної рівности і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своїому грунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплодности його політичних змагань, бож теоріями про басени рік і про сфери економічних інтересів не загрієш людий до політичної діяльности«.[3])

Брак віри в національний ідеал був також причиною застою і непродуктивности в усіх инших ділянках культурного життя на Україні. І майже не було тоді нікого, хто бачив би в чім корінь лиха і хто вказував би українській нації шлях до оздоровлення,

---

[1]) ЛНВ 1901 (15) стор. 2.
[2]) ЛНВ 1906. (35) стор. 240.
[3]) І. Франко: Поза межами можливого. ЛНВ. 1900. (12). стор. 7-8.

http://rcin.org.pl

шлях до духової зрілости і всесторонньої творчости, шлях до самостійности. За те було багато таких, котрі не добачували вартости національного прінціпу і свідомо ним нехтували, або котрі самі зневірились в живучість української нації та ще й другим свою зневіру прищіплювали. До цих останніх належав і Костомаров, що не тільки віщував скору смерть українській нації, але, неначе не бажаючи продовжати останніх днів її агонії, у 80-их роках вже цілком виразно виступав проти всяких спроб поширювання прав української мови поза сферу селянського життя.

Не краще було і в австрійській Україні. І там побіч невеликого гуртка свідомих і активних одиниць стояв національно байдужий, інтелєктуально звихнений, нездатний до якоїнебудь продуктивної праці загал інтелігентів »рутенців«, котрі уміли лише уживати шумних фраз і вірити в чуда, що мали і без їх співпраці привести радикальні зміни на краще.

На такім темнім полі духового каліцтва загалу тодішньої української інтелігенції тим виразніше зарисовується світла постать Олександра Потебні. Він розкриває самі джерела нашої загальної слабости і вірить, що лише ідея національности може спасти українську націю від вікової дрімоти і від загибелі. Він бачить і всі зовнішні небезпеки і шукає шляхів, як перед ними боронитися. Проти російської тенденційної науки він сам виступає як смілий і непереможний оборонець української мови і національности і тим неначе заохочує Українців у найтяжчі часи безоглядної русифікації до боротьби і витривалости. Його цінні думки про національність і досі не втратили своєї ваги і з часом мусять перейти у сам чорнозем психіки української інтелігенції. З цього боку Потебня це неначе антіпод свойого сучасника Драгоманова, антіпод не тільки своєю системою думок про національність взагалі і своїм відношенням до української національности, але також своєю цілком відмінною ролею в духовому розвитку української нації. Ідеї Драгоманова вже за його життя виявили максімум своєї сили, зробили все, що могли зробити, і скоро пережилися або переформувалися, при чім більшість із них досить скоро виявила свою нездатність до життя і вже перейшла до історії. Ідеї Потебні ще й досі мало знані, вони ще не виявили усеї своєї сили в нашому життю і неначе зберігаються у національній скарбниці для дальших поколінь. Про них можемо сказати словами самого Потебні, що ті »ідеї зачнуть кермувати життям щойно згодом, по довгих періодах часу, яких

http://rcin.org.pl

Warszawskie
Towarzystwo Filozoficzne

треба, щоби ті ідеї перетворилися, так би мовити, в чорнозем думки, т. зн. у щось таке, про що більше не говорять.«[1]) За тих чотири десятки літ, що минули від дня смерти Олександра Потебні, ще дуже мало його думок перейшло у наш чорнозем. І нині ще цілком актуальне те, що н. пр. С. Єфремов, неначе в дусі думок Потебні писав ще в 1903 р.: »З нашої власної вини походить те, що досі стояли ми проти руйнуючої сили тільки своєю природною силою, майже без жадних заходів, аби ту природну силу підживити свідомою діяльностю. Покищо її, тієї інертної, мертвої сили проти руйнуючого »Х« вистарчало і ще може на деякий час вистарчить.« Та про це вже треба дуже сумніватися і тому »до механічного і несвідомого опору ми повинні долучити й свідому діяльність у певному напрямі. Будьмо певні, що гора до нас не піде, коли ми не рушимо самі їй назустріч, і що вареник у рот не впаде, як ми по його не простягнемо руки. Коли ми затямимо собі цю просту і, здавалосяб, зовсім не мудру істину, то тоді не то теперішнього »Х«, що силкується нас зламати, на те не вистарчить, а й ніякої взагалі сили людської.«[2]) Так само неначе в дусі думок Потебні писав він і про вартість здорового націоналізму. »Націоналізм — річ нормальна, справедлива й поступова і веде до вироблення справедливих міжнародних відносин.« »Здоровий нормальний національний рух завжди свідчить, що серед даного народу розпочалася жива духова робота, що він почав жити свідомим життям, що він поважає самого себе. А такий народ, — тай тільки такий, а не инший, додамо напевне, — може бути корисним для загально-людського поступу і зможе в його скарбницю покласти і свої здобутки, зможе вимовити своє власне слово і тим збогатити всесвітню культуру.«[3])

Такий здоровий національний рух і таке оживлення духової праці цілої нації треба плекати і підтримувати, поглиблюючи в першу чергу свою власну національну свідомість та спрямовуючи її на поле практичної діяльности. І нині можна би повторити зазив Івана Франка з його »листа до молодіжі,« а саме зазив »чути себе Українцями,« який дуже нагадує подібний зазив Потебні. Думаємо, що та подібність думок не випадкова, лише

---

[1]) Язык и народность. Op. cit. стор. 203.
[2]) ЛНВ 1903 (22) стор. 188.
[3]) ЛНВ 1902 (17) стор. 23.

http://rcin.org.pl

у великій мірі є цілком природним вислідом докладного знайомства Франка з працями і поглядами Потебні. Взиваючи молодь до того, щоби вона »чула себе Українцями,« Франко додає, що »це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без винятку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим льокальним болем і радувалися кожним, хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.«[1])

Від такої національної ідеї, що була би рівночасно ясною програмою усеї нашої культурної і політичної діяльности, сподівався Потебня спасення для української нації. І справді, така ідея национальности може стати тою силою, що додасть життєздатности і вищої вартости нам всім та піднесе нашу націю зі стану несвідомої вегетації і апатії на вершини свідомого і повновартного людського існування. Така національна ідея, засвоєна нашою інтелігенцією, це був би той тривалий внутрішній огонь, що пустив би в рух цілий наш національний корабель і вивів би його на шлях самостійного життя.

4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.

Поле наукових інтересів Потебні незвичайно широке, а деякі його праці, як н. пр. »Вияснення українських і споріднених з ними народніх пісень« або »До історії звуків східнословянського язика« і инші, мають характер багатих енцикльопедій, де зібрано велику масу матеріялу, кинено багато світла на цілий ряд наукових загальних і спеціяльних проблєм словянської, а з окрема української, фільольогії, і все те підпорядковано загальним принципам своєрідної »фільософії мови«. Його твори це багатюще джерело для дальших дослідів у ріжних ділянках українського язикознавства у широкому розумінню цього слова. Досліди над літературою теж сюди належать, бо явища літератури — це явища мови.

---

[1]) ЛНВ 1905 (30) стор. 15.

http://rcin.org.pl

Та не в усіх ділянках науки заслуги Потебні однаково добре оцінені і не в усіх однаково використані. Найбільше знані і обєктивно оцінені ті його праці або, краще, та сторінка його наукових здобутків, де він іде традиційним шляхом наукового досліду і розглядає проблєми усім добре знані. Це можна сказати про його досліди над звуковою сторінкою мови.

На полі фонетики Потебня найбільше звязаний загально поширеними традиційними поглядами і приймає від своїх попередників і сучасників багато такого, що зі становища нинішньої науки треба відкинути як помилкове. Генеальогічні тенденції в цій ділянці дослідів привели, як відомо, до теорії про ріжні одноцілі прамови, з яких розвинулася нинішна ріжноманітність окремих національних мов. На полі словянської фільольогії, крім спільної прасловянської мови приймали ще, як посередній ступінь, кілька прамов для ріжних груп словянських мов, н. пр. західнословянську, південнословянську і східньословянську (т. зв. »руську«) прамову. Нині вже майже ніхто зі словянських фільольогів не вірить в існування якоїсь спільної західньословянської чи південнословянської прамови і лише про язикову територію східних Словян — почасти під впливом сугестії на перший погляд спільної, а в дійсности многозначної назви »Русь«, а в далеко більшій мірі під впливом політичних обєднуючих тенденцій російського центру — тримаються ще й до нині погляди про »спільно-руську« прамову, хоч докладніші наукові досліди вже цілком розбили усі ті основи, що на них ціла теорія »праруської« мови трималася. Потебня також думав, що колись (раньше ніж в 9. віці) існувала спільна праруська мова, з якої розвинулися нинішні східньословянські мови. »Потебня — каже акад. Степан Смаль-Стоцький — цей знаменитий язикознавець, тільки тому м у с і в помилятися, бо був спутаний блискучою, але нічим не доказаною, родословною теорією Шляйхера, теорією, що її законність треба би щойно доказати, а яку він уважав аксіомом, догмою«...[1]) Що правда, Потебня приймав можливість доволі широких модифікацій цеї теорії, і то таких, що навіть погляди, котрі відкидали можливість якоїнебудь одної спільної »праруської« мови, можна би з тою теорією родословного дерева погодити. »Мені здається, — каже Потебня — що історія мов, як історія видів взагалі, не може покинути загальної

[1]) Др. Степан Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення. — Прага 1927 (2. вид.) стор. 48.

http://rcin.org.pl

форми генеальогії, т. зн. зведення даної кількости відносно індивідуальних одиниць до все меншого і меншого числа предків. Якщо кому більше подобається представляти собі історію видів не в образі родословного дерева, (котре одначе дуже добре надається не лише для вияснення перемішань, але і таких випадків, коли сімя рослини під впливом нових умов дає нову ріжновидність), а в образі переливу по наклоненій площі (Joh. Schmidt, Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, 27.), то йому вольна воля, але тим не змінюється суть справи. Форма родословія допускає ріжні ускладнення. Так н. пр. їй взагалі не протирічило би припущення, що нинішні руські наріччя цілком не мали одного предка, лише два, три і скільки хочете. Ціле питання в цьому, наскільки в якомусь означеному випадкові таке припущення вимушене нашими даними«.[1])

З того бачимо, що хоч Потебня обороняв загальну родословну теорію, як засіб вияснення, він готов був покинути теорію про єдину східньословянську прамову, якби лише виринули факти, котрі би цьому протирічили. Полємізуючи з Житецьким, він не находив у нього аргументів, які вистарчали би для підтримки протилежних поглядів і далі тримався старої теорії, хоч вже і не так догматично, як у своїх ранніх творах.

Процес витворювання окремих словянських мов з прасловянської основи Потебня все уявляв собі як відділювання гіллячок від одного стовбура. Проти поглядів Г. Кочубинського (»Основная вокализація«), що відкидав родословну теорію і полємізував з прихильниками біфуркації, приймаючи — як каже Потебня — замісць »двох словянських Адамів« теорію ступневого витворювання словянських діялєктів »з одного Адама«, Потебня зазначує, що роздвоєння і ступневість себе взаїмно не виключають і що навіть тоді, коли приймати безпосередне витворювання нинішних словянських мов з одного прасловянського Адама, образ родословного дерева не конче треба відкидати. І коли Кочубинський каже, що »словянські діялєкти не виходили один з одного і не відділялися мов гіллячки від стовбура« (I. стор. 66), то Потебня додає, що »коли вони вийшли з одного Адама, то таки як гілляки від стовбура. Думка, — каже далі Потебня — що той стовбур

---

[1]) Разборъ сочиненія П. Житецкаго: »Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія«. — Отчетъ о 20-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова. — Прил. къ XXXIII т. Зап. Имп. Ак. Наукъ. СПб 1878. стор. 772.

http://rcin.org.pl

розділився не на дві гілляки, лише відразу на декілька, але на менше число, ніж їх бачимо нині, не нова і не неправдоподібна. Сила в тім, як вона мотивована«.[1]) Взагалі Потебня все тримався основних поглядів генеальогічної теорії, що давніше було менше словянських мов, ніж сьогодня, а через те думав, що і на східнословянській території треба приймати для давних часів існування одної східнословянської прамови. Нині вже щораз рідше виринають такі погляди, бо щораз ясніше видно, що така теорія науково неоправдана і лише зводить наукові досліди на манівці.

В історії східних Словян бачить Потебня безнастанну течію з заходу на схід, при чому вже для 9-го століття приймає три окремі смуги: північно-російську, південно-російську і українську. »Від половини 9. віку аж до сьогодня — каже Потебня — видно лише велику течію усіх трьох відмін руського народу з заходу на схід. В другім напрямі, з півночі на південь або навпаки, нічого так могутнього не видко. Взаїмне розложення цих трьох відмін від тих часів на загал не змінялося і все між північно-великоруською і малоруською смугою ішла південно-великоруська. Згідно з цим існують дві смуги посередніх говорів: одна між північно-великоруським і південно-великоруським, друга між цим останнім та малоруським. Хто хоче поріднити київських Полян з Новгородцями, минаючи посередну смугу, цей повинен шукати для цього основ в темряві часів перед 9. століттям і, якщо фільольогічна совість дозволить йому приняти для тих часів вимову ѣ як і, то це його справа.«[2]) Це останнє речення звернене проти висновків Житецького, до яких його привела звукова подібність новгородського і українського ѣ. Висновок на основі близькости новгородського і малоруського і з ѣ має, як каже Потебня, таку саму вартість, якби хто на основі близькости устя двох рік робив висновок про близькість їх джерел.[3])

Та хоч Потебня, тримаючись родословної теорії, вірив ще у існування праруської мови, всеж таки вже і деякі його власні досліди над звуковими своєрідностями східньословянських мов поволи розбивали самі підвалини тої віри. Можна навіть сказати,

---

[1]) P. Ф. В. 1879. II. стор. 231-232. — Порівн. також: Archiv f. sl. Philol. III. 601. 609.

[2]) Разборъ сочиненія П. Житецкого... Op. cit. стор. 794.

[3]) Ibidem, 799.

http://rcin.org.pl

що він перший почав рубати один із головних стовпів, що на них спіралася гіпотеза праруської мови, витягаючи проблєму початкового **о-**, **ꙗ-**, на світло порівнального язикознавства. Та хоч його пояснення, (яке від нього приняв і Мікльосіч), що це **о-**, **ꙗ-**, (в таких словах як озеро, єзеро) походить зі спільного індевропейського короткого **ă**, не втрималося, всетаки воно, як каже Ілінський, »відограло в історії проблєми на загал дуже корисну ролю, — по перше тому, що перенесло її на грунт порівнальної граматики індоевропейських мов, в данім випадку на одинокий надійний грунт, — по друге тому, що... він зібрав багату колєкцію прикладів, які доказують, що правило про відповідність руського[1]) початкового **о-** з початковим **ꙗ-** у инших Словян, може претендувати лише на дуже релятивне значіння«.[2]) Дальші досліди привели вкінці до висновку, що цього явища взагалі не можна вважати за характеристичну прикмету східнословянської групи мов, ані не можна покликатися не неї при обороні теорії т. зв. »прарускої« мови. Нині вже дуже дивно вражають деякі безнадійні спроби обороняти цей один із стовпів »прарускої« язикової єдности. І коли н. пр. Брандт все ще його обороняє, майже в розпуці заявляючи, що »коли разом з Соболєвським баламутитися тим, що початкове о- замісць є- часом подибується і у других Словян, тоді майже всі прикмети руського язика доведеться відкинути«[3]), то Ілінський вже цілком спокійно йому відповідає: »Щож робити. Теорія, яка б вона не була принадна і бистроумна сама собою, ранше чи пізніше, повинна схилити свої прапори перед непереможною силою фактів, які їй протирічать«.[4]) До цеї перемоги фактів над традиційною помилковою теорією »прарускої« язикової єдности причинилися у великій мірі наукові досліди Потебні.

Багато уваги поглядам Потебні присвячував від самого початку В. Ягіч на сторінках свого »Архіву«, вказуючи м. ин. і на

---

[1]) Т. зн. східньословянського. К. Ч.

[2]) Г. Ильинскій: Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда о, е въ началѣ словъ въ славянскихъ языкахъ. — Slavia II. (1923-1924); стор. 244. — Порівнай також: К. Т. Німчинов: Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-словянської ізоглоти о-, је- у назвуці. — Наук. Збірник... Х. 1926 ч. 2-3. стор. 61-67.

[3]) Брандтъ. Лекціи по исторіи русскаго языка. (1913) стор. 66. — (цитую за Ілінським, op. cit. 249).

[4]) Г. Ильинскій, op. cit. стор 249.

http://rcin.org.pl

те, що Потебня випередив Шмідта у розгляді тих звукових явищ, що їх пізніше Шмідт назвав »сварабгактичними« формами.[1]) Він також цілком справедливо назвав Потебню »основником наукової діялєктольогії в Росії«.[2])

І інші його досліди з ділянки історії звуків найшли собі належну оцінку в науковому світі. Деякі його помилки виявилися щойно у світлі пізніших здобутків індоевропейського язикознавства (н. пр. його редукція звуків **о** і **е** на один індоевропейський звук **ă**); инші, як н. пр. гіпотеза про здовжування і діфтонгізовання звуків **о, е** в замкненому складі в українській мові, повторяється і у деяких сучасних дослідників української мови, хоч акад. Ст. Смаль-Стоцький вже давно вказав у своїй граматиці на їх помилковість.[3])

Помилкова і застаріла зі становища нинішної науки є також більшість його етимольогій.

Менше зрозуміння і менше обєктивної оцінки найшли собі синтактичні праці Потебні, не зважаючи на ріжні спроби їх популяризації (Бєлоруссова, Д. Н. Овсяніко-Куліковського і ин.). Його незрівнаний і досі ще в науці невикористаний твір »Изъ записокъ по русской грамматикѣ« це в своїй основі глибока семазіольогічна студія, де розглянено цілий ряд синтактичних проблємів, головно з ділянки східньословянських мов на широкому тлі порівнань з иншими словянськими і несловянськими мовами та у звязку із загальними твердженнями його »філософії мови«. »Його глибокоумні синтактичні досліди — каже Ягіч — ...перевищають своїм багацтвом і докладністю спостережень усе те, чим словянське язикознавство в тій ділянці може виказатися.«[4]) В тій ділянці Потебня ішов цілком новими шляхами, і, виходючи від поняття речення як елємету язикового думання, досліджував повставання і зміни граматичних категорій, а також деякі зміни в цілім реченню, у звязку із розвитком думання взагалі. На жаль, цей його головний твір залишився недокінчений. »Синтактичні досліди Потебні — каже Ягіч - це дорогоцінний торсо, котрого якраз тому не можна порівнувати з синтаксою Мікльосіча, обробленою в закінченім

[1]) Archiv f. sl. Philol. I. 345-347.

[2]) Ibidem XIV. 480.

[3]) Гл. Stephan v. Smal-Stockyj und Th. Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913. — стор. 76-77, примітка 1.

[4]) Archiv, XIV. (1892.) стор. 480.

http://rcin.org.pl

вигляді, хоч на инших принципах, та не з такою глибиною думки.«[1]) Не зважаючи на усі ті і инші цілком заслужені похвали, ці незрівнані досліди Потебні ще й досі і на полі української науки не використані.

Із двох основних форм людського язикового думання, а саме прозаїчної і поетичної, Потебня досліджує цю останню не лише в окремих словах, але і в цілих поетичних творах, перш усього у витворах народньої поезії. Найближчим полем таких дослідів була для нього українська народня поезія, що її він не тільки любив, але і розумів так глибоко, як може ніхто инший. З його студій в тій ділянці зродився великий твір »Вияснення українських і споріднених з ними народніх пісень«, що є справжньою прикрасою і гордістю не лише української, але і цілої словянської науки. »Трудно, майже неможливо — скажемо разом з Ягічем — дати коротку аналізу цих »Объясненій«; тут говориться не лише про звязок з мітольогією або побутовим значінням, але також про мистецьку форму і поетичний символізм. Досліди Потебні виходять з української народньої поезії, але паралєлі до окремих мотивів і поетичних образів він бере з дивно широким знанням з усіх инших словянських народніх поезій.«[2]) Це справжня енцикльопедія народніх засобів поетичного думання.

У цьому творі — каже Райнов — Потебня »висказав і попробував обгрунтувати на широкім пісеннім матеріялі оригінальну історично-літературну точку погляду. Виходячи зі заложення, що мистецький образ це органічна форма мисли, котра в нім живе і стало розвивається, Потебня подав думку покласти в основу історії словесности досліди над еволюцією тих образів, що в них одягається думка на протязі історії. Ця цікава ідея, яка приневолює перебудовувати цілу історію не лише літератури, але і мистецтва взагалі, визначається шириною розмаху взагалі чужою для руських учених 80-их років.«[3])

Уся своєрідність підходу Потебні до витворів народньої поезії випливає із його розуміння внутрішньої форми чи представника так окремого поетичного слова, як і більшого поетичного твору. Якраз на основі органічного звязку між представ-

---

[1]) И. В. Ягичъ: Исторія славянской филологіи. СПб. 1910. стор. 554.
[2]) Ibidem, 553
[3]) Т. Райнов: Александр Афанасиевич Потебня. П-д 1924. стор. 43.

http://rcin.org.pl

никами він пробує дати цілком нову клясифікацію українських народніх пісень, узгляднюючи також їх формально-ритмічне споріднення. Те, що каже Райнов про »еволюцію образів«, дуже недокладне і може однаково відноситися і до дослідів Костомарова і до дослідів Потебні, і взагалі не зясовує сутєвої ріжниці між цими двома дослідниками. Найкраще зясовує те сам Потебня. »З приводу цих порівнань — каже Потебня — (а саме з приводу вияснення, що »сіяти«, »садити« в поетичній народній мові означає те саме, що »любити«) я вважаю за потрібне висказати загальне твердження, що без його признання, як мені здається, не можливо розуміти мову народньої (і взягалі всякої) поезії. В цій мові, як і в слові, звязком між образом і значінням служить представник, т. зн. прикмета взята із образу. З того випливає: а) що образи, ріжні щодо суми своїх прикмет, можуть бути майже тотожні щодо представників (або точок, з яких їх розглядаємо) і щодо значіння (н. пр.... сіяти просо, лен, коноплі, жито, рожу, розсаду; сіяти і садити); б) що один і той сам образ може мати ріжні, часом протилежні значіння, бо з нього можна собі вибрати ріжних представників, або иншими словами: його можна розглядати і прикладати зі стільки точок погляду, скільки прикмет в нім міститься. Так що н. пр. цьому, що вище сказано про значіння сіяння, цілком не протирічить існування другого наслідного ряду символів: якщо земля — жінка, мати, тоді орати, сіяти буде означати любов мужа.« На тій основі Потебня робить загальний методольогічний висновок, що »для студій треба ділити символи не лише щодо образів, (як це майже виключно робить Н. І. Костомаров, що дав у нас початок цього рода дослідам...), але і щодо представників.« В тім коротко зазначено те, чим Потебня відріжняється від инших дослідників і в чім йому ще ніхто не дорівняв.

У тій і в инших працях він поклав також перші основи для наукових дослідів ритмічної структури української народньої поезії, вказуючи і на те, що у Шевченковій поезії найбільше поширений ритм коломийки.[1])

Але Потебня не обмежився лише до наукових дослідів поетичного мистецтва. Його велика любов до поезії і до української мови виявилася у нього і в його власній поетичній творчости. По довгих і докладних приготованнях він береться

[1]) Гл. Рецензія на збірник пісень Я. Головацького. Op. cit. стор. 108.

http://rcin.org.pl

перекладати на українську мову Гомерову »Одисею«. З передмови Русова до цього перекладу довідуємося, як Потебня до нього приготовлявся і які матеріяли при тім використовував. Познайомившися з рукописами Потебні, Русов пише про це ось що: »Прочитавши Одисею в оригіналі і в перекладах на ріжні словянські мови та пригадавши собі в той спосіб ті предмети, образи, ситуації, акції і т. ин. з їх атрібутами, які можна було виразити в перекладі, професор взявся читати взірці народньої словесности і клясичних українських письменників, що їх він також дуже добре знав. В окремій пачці паперів находимо його збірку слів, виразів і фраз, що могли би йому пригодитися при передаванню тих назв предметів, акцій, епітетів, означень, характеристик і т. ин., які зустрічаємо в Одисеї. Ці виписки лєксичного матеріялу з зазначенням сторінок тих авторів, що їх професор уживав для цеї цілі, вказують на те, що він переглянув Геродота, літописи, Іпатієвську, Самовидця, багато актів виданих археографічними комісіями, збірники пісень і пословиць Чубинського, Головацького, Метлинського, Номиса, Кольбера, Романова, матеріяли видані в »Записках о Южной Руси«, в »Основі«, твори Котляревського, Квітки, Гулака-Артемовського, Гребінки, Куліша, Марка Вовчка, Глібова, Манджури і ин. Виписок з тих книжок він зробив більше як 2500. Це або окремі слова, або протиставлення синонімів і гомонімів,... або групи слів, що вживалися в народній поезії для якогось поняття,.. або для означення предмету,.. або вкінці цілі вискази і фрази, з якихось причин характеристичні чи взагалі придатні для перекладу Одисеї«.[1])

Розглядові самого перекладу присвячує багато місця Т. Райнов у своїй праці про Потебню. Порівнуючи його з иншими перекладами, він доходить до висновку, що переклад Потебні корисно відріжняється »навіть в порівнанню з клясичним нашим (т. зн. російським) перекладом Жуковського«. Навівши паралєльні місця з 7-ої пісні обох перекладів, Райнов завважує ось що: »Кидається в очі, що переклад Потебні передовсім простіший і природніший, ніж переклад Жуковського, переповнений умисними лишками Ломоносовського високого стилю і тою величавістю, що її і тепер вважають прикметою клясичної поезії. Замісць напушистого образу »несущей скудель феакийские де-

[1]) Гл. Изъ зацисокъ по теоріи словесности. X. 1905. стор. 529-540.

http://rcin.org.pl

вы«, у Потебні стоїть простий образ »дівчини молодої з глеком в руках«. — Настроївшись на древній лад, Жуковський перекладає: »Люди радушного здесь гостелюбия вовсе не знают«, — вірш, який вдоволив би Шішкова. У Потебні просто: »не дуже то люблять вітати як прийде хто з иншого краю«. А далі, і це дуже важне, бо якраз в тім виявляється поетична індивідуальність, — образи Жуковського якісь невиразні, без повної релєфности і психольогічної кольоритности. А у Потебні навпаки, вони точні, випуклі до скульптурности і цілком відповідають самій суті того, що змальовується. Жуковський каже блідо: »мне никто не знаком здесь, никто из живущих в городе вашем, никто из людей, обитающих в поле«. Потебня підкреслює, що Одисей відріжняє не мешканців міста і піль, лише міщан і тих, що »ниви сі роблять«, т. зн., хліборобів: це більш конкретно. Розмова між Одисеєм і Атеною в виді дівчини змальована у Жуковського з робленою, фальшивою простотою. У нього дівчина говорить, що вона покаже дім Алкіноя »с великой охотой«, і додає, що цей дім недалеко дому її батька »беспорочного«. Ця »великая охота« подібна до вистрілу з рушниці на воробців, якщо подумати, що тут говориться про те, щоби подорожньому показати дім, якого він шукає. А »беспорочный отец« дівчини — також фальшивий образ, бо пустий: ми не звязуємо ніякого конкретного зображення з запереченням всіх пороків, як це виражено словом »беспорочный«. У Потебні все те кольоритніше і правдивіше: дівчина говорить у нього з виразною прихильністю до подорожного: »так я-ж тобі, гостю, той дім покажу, що ти кажеш«. І Потебня бажав би вложити в ці слова ще більше тепла, і тому замісць слова »гостю« він призбирує варіянти: »батьку«, »паноче«. Свою охоту вона поясняє тим, що дім »чесного батька мого« недалеко дому Алкіноя: епітет »чесний« не лише в дусі народньої поезії, але він визначається означеним змістом, чого нема в епітеті, що його вжив Жуковський. Далі: кораблі Феаків у Жуковського »скоротечные«, — образ, який не легко погодити з образом корабля, предмету, що не може »течи« у нинішному розумінню, а словянське значіння того слова, рівнозначне з »порушатися«, у нас вже майже забулося. Потебня називає кораблі »швидкі« — це ясне і точно означене слово. Ще одна характеристична подробиця: у Жуковського кораблі швидкі, »как легкие крылья«; у Потебні цей образ виразніший, конкретніший: »як птиці крило«.

http://rcin.org.pl

Взагалі з деяким правом можна до перекладу Потебні пристосувати те, що сказав в однім листі Л. Н. Толстой про Гомера в оригіналі, порівнуючи його з перекладом Жуковського:[1]) переклад Потебні подібний до джерельної води зі смітинками, яка ломить зуби, а переклад Жуковського нагадує дестильовану воду. Зрештою ми говоримо це не так в догану Жуковського, як радше для характеристики безсумнівних мистецьких елєментів таланту Потебні.«[2])

До тих цінних спостережень Райнова можна би додати ще більше подробиць, які промовляють на користь українського перекладу Потебні. Одне із порівнань, що його робить Райнов, не вичерпує цілого поетичного образу, тому повторимо його з доповненням: у Жуковського кораблі швидкі »как легкие крылья их мысли«, у Потебні »як птиці крило або думка«. З тої самої семої пісні вибираємо для порівнання ще н. пр. таке місце з перекладу Жуковського:

»Но, подошед ко вратам крепкозданным прекрасного града,
Встретил он дочь светлоокую Зевса, богиню Афину,
В виде несущей скудель молодой феакийские девы.
Встретившись с нею, спросил у нее Одиссей богоравный:..«

Такі звороти, як »встретил он... богиню..., в виде«... і т. д., або »встретившись с нею, спросил...« — вказують на активність самого Одисея. Активність богині Атени цілком не зазначена в перекладі Жуковського. В українськім перекладі Потебні те саме місце звучить инакше:

»Коли-ж уже мав уступити у город веселий,
То там зустріла його ясноока богиня Атена,
Дівчиною молодою, з глеком у руках, обернувшись,
Стала вона перед ним, а ясний Одиссей став питати:...«

Виразами: »зустріла його... богиня..., дівчиною... обернувшись« і »стала вона перед ним« — Потебня виразно зазначував активність богині і її головну ролю в цілій акції. Всього того в перекладі Жуковського нема.

Ця спроба поетичної творчости, хоч може ще не цілком вигладжена, свідчить не лише про велику любов Потебні до поетичного мистецтва і до української мови, але і про його

---

[1]) Лист Л. Толстого до Фета з грудня 1870. р. (Пояснення Райнова).

[2]) Т. Райнов: Александр Афанасиевич Потебня. Петроград. 1924. стор. 55 - 60.

http://rcin.org.pl

незрівнану трудящість і всесторонню талановитість, яка серед инших обставин на грунті чисто української культури була би без сумніву витворила ще не одну цінність і була би найшла собі більший відгомін і кращу оцінку, ніж це було можливо досі.

Т. Райнов, що усіми силами намагається змалювати портрет Потебні у сірих безнаціональних рамах російської науки, не відчуває, здається, усеї неприродности такого зіставлення. Всеж таки і він, розглядаючи могутню постать нашого мислителя в гурті представників російського наукового світу, завважує часом його відмінність і своєрідність. Але брак національного прінціпу таки не дозволяє йому схопити саму суть тої своєрідности і через те цілий портрет виходить невиразний і невірний. Зате він добре бачить квантитативні пропорції і справедливо схоплює незрівнану велич духової сили нашого ученого. Призбиравши декільки дуже загальних прикмет наукової діяльности Потебні, щоби його якось звязати в один гурт із російськими вченими і доказати його »тісний звязок з головними особливостями російського наукового руху 60-80-их років«, Райнов вкінці завважує, що у Потебні є ще »цілий ряд таких рис, котрі видвигають його на цілу голову вище від великої більшости його сучасників на полі науки.«[1]) »Огляд головних стадій наукової діяльности Потебні, у звязку з розвитком руської науки 60-80-их років — каже Райнов — показує нам, що він у багатьох відношеннях стояв не лише в перших рядах тогочасних учених, але і багатьох із них перевищав тим, що обєднував в собі найкращі прикмети ученого і мислителя. Без сумніву він був в тім відношенню обдарований найвищими здібностями, геніяльністю.«[2]) Подібно оцінював Потебню вже давніше В. Ягіч, вказуючи на те, що »він стоїть поміж руcько-словянськими фі льольогами дуже високо: тяжко найти другого, — каже Ягіч — хто міг би дорівнати йому глибокоумним розумінням явищ мови і фільософічною глибиною.«[3])

Так само неповно розуміли Потебню і його учні, а через те і їх характеристики їх великого учителя при усьому захопленні і патосі виходять блідо і без змісту. А про ту сучасну досить велику громаду пишучої братії, що дуже любить прикрашати свої витвори відкликами на Потебню, без ніяких

[1]) Ibidem, 30.
[2]) Ibidem, 44-45.
[3]) И. В. Ягичъ: Исторія славянской филологіи. 551.

http://rcin.org.pl

зусиль, щоби його наперед хоч трохи зрозуміти, можна би і не згадувати. До них не можна навіть пристосувати того частого висказу Потебні, що всяке розуміння є нерозуміння, — бо у них найчастіше взагалі ніякого розуміння не видно.

На загал можна сказати, що усі характеристики постаті Потебні нехтують тою основною думкою, яка оживляла і гартувала духові сили самого Потебні та яка і нам вкінці повинна би помогти зрозуміти усі його думки в їх цілости. Це та правда, що її Потебня висказав ще в молодому віці і яку ціле життя носив у свому серці:

»Тільки ідея національности може розбудити і любов до науки та мистецтва і розумні громадські змагання.«

Не можна заперечити, що думки Потебні ще й досі лежать майже неторкані українською наукою, а на полі російської науки вони цілком неплідні. І з того треба зробити лише один висновок: добуваймося самі до тих скарбів, що їх для нас залишив Потебня і шукаймо їх не у тій полові, що нею часто здорове зерно присипають, лише у творах самого Потебні. Тоді і часи неплідности цих великих скарбів раз на все проминуть. Бо »тільки сіючи на власній ниві, — як учив нас Франко — можна доробитися власного хліба.«[1])

А покищо золоте зерно здобутків думки Потебні ще не впало на український чорнозем.

---

[1]) ЛНВ. 1901. (15) стор. 53.

http://rcin.org.pl

БІБЛІОҐРАФІЧНИЙ ПОКАЗЧИК.

I. ТВОРИ О. ПОТЕБНІ.

1. Первые годы войны Хмельницкаго. 1856. — (Дісертація на ступінь кандидата. — Не надрукована).
2. О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи. — Харьковъ 1860. 155 стор. — Нове вид. Акад. Наук, 1914. (Дісертація на ступінь магістра).

   Огонь. Свѣтъ. 8. а) Питье, 12; б) Ѣда. 19. — Горечь. 20. Сладость. 22. — Таянье. 23. — Кованье. 24. — Огонь. 24. — Морозъ. 33. — Свѣтъ. 36. — Краска. — Звукъ 38. — Бѣлый, 42. — Зеленый. 43. — Красный. 44. — Калина. 45. — Золото. 47. — Черный. 48. — Черная туча. 50. — Темная ночь. 52. — Слабый свѣтъ и мракъ. 53. (Малорусская дѣвичья игра въ ворона. 54-56. — Быстрота. 56. — Быстрота — Умъ. 62. — Найти. 66. — Вода холодная. 69. — Быстрая вода. 73. — Вода и вѣтеръ. 75. — Слюна. 80. — Утопить. 84. — Разливъ затопляетъ землю, откуда половодье — горе. 85. — Свѣтлая вода. 89. — Лить. 92. — Обливанье. 97. — Обсыпанье. 99. — Разливанье, разсыпанье. 103. — Облако. 105. — — Листья 107. — Рой. 109. — Вить и вязать. 110. — Тонкое дерево. 114. — Нить. 116. — Вила несрећа, рожаница, 122). — Путо, узда, 122. — Вязанье. 124. — Ключъ и замокъ. 134. — Рвать. 140. — Платье. 145. — Дорога. 146. — Пахать. 149. Равнина. 152. — Горы. 154.
3. Мысль и языкъ. — ЖМНПр. 1862 р. ч. CXIII., отд. II. 1-118. Ч. CXIV. отд. II. 1-33; 89-131. — Також окремо: СПБ. 1862. 8⁰ 191 стор. — 2-е вид. з портретом автора і вступним словом М. Дрінова; Харків 1892. VI + 228. — 3-е вид. X. 1913. — 4-е вид. УАН, 1922. — 5-е вид. X. 1926.

   I. Намѣренное изобрѣтеніе и Божественное созданіе языка. 1. II. Беккеръ и Шлейхеръ. 8. — III. В. Гумбольдтъ. 23. — IV. Языкознаніе и психологія. 41. — V. Чувственныя воспрі-

http://rcin.org.pl

ятія. 55. — VI. Рефлексивныя движенія и членораздѣльный звукъ. 67. — VII. Языкъ чувства и языкъ мысли. 77. — VIII. Слово, какъ средство аперцепціи. 95-118. — IX. Представленіе, сужденіе, понятіе. 1-33. — X. Поэзія. Проза. Сгущеніе мысли. 89-131.

4. Звідомлення про студії за границею. — Два листи з Берліна: з 26. жовтня 1862, в ЖМНПр. 1863, январь. II. Отд. стор. 49-50; з 9/21 січня 1863, ibidem 1863, мартъ, стор. 253-4. Третій лист без дати. Ibidem, 1863, октябрь, стор. 9-10. (Гл. »Извлеченія изъ Отчетовъ лицъ отправленныхъ за границу для приготовленія къ профессорскому званію«).
5. О связи нѣкоторыхъ представленій въ языкѣ. — Воронежъ 1864. — 32 стор. — Передрук з журналу »Филологическія Записки«, III. том, 3. вип. стор. 137-169

   I. Родъ і ростъ и т. п. 2. — II. Чи коріння не глубокого? Чи ти батька не багатого? 12. — III. Листъ древесный и слово. 16. — (Листъ и разумъ. 18. — Листъ и ложъ. 19. — Шумъ дерева и брань, угроза. 20. — Перо, листы, слово. 21. — Шумъ. 25. — Листъ. 26. — Шумъ и слово. 27. — Другія представленія слова: громъ и рѣчь; громъ и похвальба; громъ и ложъ; громъ и слава, поговір; звонъ и рѣчь; звонъ — пересуды, слава; лай и рѣчь).
6. О полногласіи. — Филол. Записки, Воронежъ 1864. Т. III-V. 201-252. — (Пізніше передруковано у праці »Два излѣдованія о звукахъ русскаго языка« 1866. гл. ч. 10).
7. Замѣтка на замѣтку Сняткова о »Кикѣ«. (Фил. Зап. 1864. V. вып.). — Филол. Зап. 1865. Вып. 1. стор. 92-94.
8. О миѳическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій. — Москва 1865. — 310+VII. — Передрук із »Чтеній Моск. И. Общ. Истор. и Древн. Р. Кн. 2-4 (53-55). 1865. —

   I. Рождественскіе обряды. 1. — II. Баба-Яга. 85. — III Змѣй. Волкъ. Вѣдьма. 233. — Опечатки I-VII.
9. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій. Съ приложеніемъ образцовъ менѣе извѣстныхъ малорусскихъ говоровъ. — Филол. Записки 1865. т. IV. в. I. 49-94; вып. II-III, 95-158. — (Передруковано в »Два изслѣдованія...« гл. ч. 10).
10. Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. I. О полногласіи. II. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій. — Воронежъ, 1866. 156+III.
11. О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ. Москва 1867. 4°. —

http://rcin.org.pl

Окр. відб. з »Древности. Труды М. Археол. Общ.« т. I. вып. 2. М. 1867. стор. 153-196.

I. Названія Доли. 153. — II. О связи Доли съ олицетвореніями, поэт. образ. 164. — III. О связи Доли съ миѳическими лицами. 168. — Доля и огонь. 168. — Доля и душа. 171. — Серб. Усуд. 190 і д.

12. Къ статьѣ г. Аѳанасьева: »Для археологіи русского быта« — Древности. Труды М. Археол. Общ. т. I. в. 2. М. 1867. стор. 227-242.

1. Лат. vincere — vincire 227; 2. Умычка. 230. — 3. Вѣнокъ. 230. — 4. Вюнецъ. 223. — 5. Вѣно. 236. — 6. Супругъ. 238. — 7. Связь между супругъ и прясть. 239. — 8. Оборотень. 240.

13. О купальськихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленіяхъ 1867. 4°. 19 стор. (Відб. з »Древности« М. Арх. Общ. М. 1867. май-іюнь, стор. 97-106; іюль-августъ, 145-153).

14. Переправа черезъ воду, какъ представленіе брака. »Древности« М. Арх. Общ. М. 1868. ноябрь-декабрь, стор. 254-266.

15. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи. — Филол. Записки 1870. — Передрук: Воронежъ, 1871. 8° 134+I.

Замѣтки 1-90; Образцы сѣверныхъ малорусскихъ говоровъ, 91-134. (Филол. Зап. т. IX. в. I. 1; в. II. 37; в. IV. 77; в. V. 101).

16. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. I. Введеніе. Воронежъ 1874 157 стор. Передрук з »Филол. Записки« т. XII. Воронежъ 1873. Вып. IV, 1. — VI, 100-158. Друге видання вийшло разом з II-ою частиною, поправлене і доповнене; Харків 1888. (1889).

I. Что такое слово. 1. — II. Представленіе и значеніе. 6. — III. Различныя понятія о корнѣ слова. 12. — IV. Грамматическія формы. — V. По чемъ узнается присутствіе грамматической формы въ данномъ словѣ? 39. — VI. Формы этимологическія и синтактическія. 42. — VII. Созданіе и разрушеніе граматическихъ формъ. 60. — VIII. Грамматика и логика. 79. — IX. Трудности при опредѣленіи предложенія и его членовъ. 83. — X. Члены предложенія и части рѣчи. 100.

17. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. II. Составные члены предложенія и ихъ замѣны въ русскомъ языкѣ. — Відбитки з »Записокъ Имп. Харьков. Университета. Харьковъ 1874. 8°. VI+540+III. (Дісертація на ступінь доктора). — Друге доповнене і поправлене видання вийшло разом з першою частиною 1888. (1889) р. в Харкові.

http://rcin.org.pl

Задача сочиненія. 1. — Составное сказуемое и приложеніе. 3. — Вторые косвенные падежи. (Винительный, родительный, дательный). 218. — Неопредѣленное наклоненіе. 274. — Творительный падежъ. 407. Дополненія. 539. — Замѣченныя опечатки. I-III.

18. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. III. Объ измѣненіи значенія и замѣнахъ существительнаго. — Харьковъ 1899.
Объ измѣненіи значенія и замѣнахъ существительнаго. 1. — I. Первообразна ли отвлеченность въ существительныхъ качества? 16. — II. Предполагаютъ ли существительныя имена качества значеніе собирательности? 26. — III. Происхожденіе имени прилагательнаго. 43. — IV. Согласованіе прилагательныхъ. 84. — V. Происхожденіе разрядовъ существительнаго. 101. — VI. Аттрибутивность существительнаго. 129. — VII. Несогласованіе приложенія въ падежѣ. 262. — VIII. Союзъ между словами, соединенными аттрибутивно. Hendiadys. 278. — IX. Переходъ приложеній въ предложенія. 318. — X. Мѣсто придаточныхъ предложеній съ относительнымъ словомъ по отношенію къ главнымъ. 337. — XI. Предикативность существительнаго. 351. — XII. Устраненіе подлежащаго. 403 — Приложенія. I. Формальные (синтактическіе) признаки конкретности существительнаго. 487. — II. Тождесловіе, сочетаніе синонимовъ. 552. — III. Грамматическій родъ. 574. — Дополненія и поправки. 639. — Указатель. 659.
19. Замѣтки по исторической грамматикѣ русскаго языка. (З приводу праць Колосова і Гайтлєра) — ЖМНПр. 1873, октябрь, ч. 169. II. відд. стор. 302-326; ч. 172. март-апрѣль 1874, відд. II. стор. 103-127; 372-389; ч. 175. відд. II. стор 253-269. — Передруковано в I. томі »Къ исторіи звуковъ..,« гл. ч. 24.
20. Грамматическія замѣчанія по поводу сочиненій М. Колосова и Л. Гейтлера. — »Филол. Записки«, т. XIV. Воронежъ 1875; в. I. 111-132; в. IV. 133-176; в. V. 177-219; VI. 219-242. — Передруковано в I. т. »Къ исторіи звуковъ...« гл. ч. 24.
21. Орѳографическая замѣтка (о слитномъ употребленіи отрицанія **не** съ глаголами). »Филол. Записки, 1875. т. X V. в. VI. 8-9.
22. Ueber einige Erscheinungsarten des slavischen Palatalismus. — Archiv für slavische Philologie III (1878-9) стор. 358-381, 594-614. — Передруковано у творі »Къ исторіи звуковъ...« т. II. стор. 1-70. — гл. ч. 25.

http://rcin.org.pl

23. Zur Frage nach dem ursprünglichen Lautwerth der slavischen Nasalvocale. — Archiv f. sl. Ph. III. 614-620. — Dtto в I. т. »Къ исторіи звуковъ...« 209-220. гл. ч. 24.
24. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. I. Воронежъ 1876. VI + 243. (Филол. Зап.« Томъ XV. Воронежъ 1876. Вып. I, 1; II, 55; III. 99).

»Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI столѣтія, М. Колосова. Варшава, 1872. — Starobulharská fonologie se stalým zřetelem k jazyku ltevskému. Sepsal Dr. Leopold Geitler. V Praze 1873«.

I. Нарѣчія въ древнемъ русскомъ языкѣ. — II. Звуковые признаки. — III. Начальное русское О = ст.-слав. ѥ. — IV. Мнѣнія о происхожденіи ъ и ь и времени исчезновенія ихъ въ русскомъ. — V. Глухіе звуки ъ и ь при плавныхъ р, л между двумя согласными. — VI. Два ъ или ь по обѣ стороны р или л между двумя другими согласными. — VII. Первое полногласіе (оро = ра и пр.).

25. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. II. Этимологическія и другія замѣтки. (Изъ Русскаго Филологическаго Вѣстника 1879). Варшава 1880. 8⁰. II + 31 + 70 + 25 = 128.

I. Этимологическія замѣтки. Начальныя сочетанія лы-, ры-, лу-, ру- = основнымъ *ал, *ар. (1-31). — 2. О нѣкоторыхъ случаяхъ вліянія небности на согласные звуки. (1-70). (Ця стаття закінчена вже 6. січня 1878 р. В скороченню появилася в Archiv f. slav. Philol III. 358-381, 594-614. Berlin, 1878-1879). 3. Замѣтка о двухъ пѣсняхъ. (1-12). 4. Рожа-спажа, тума-Томаш. (13-23). — 5. Этимологическія замѣтки (на чуд = на чердак. —мр. иста. —мр. бованіти. — 23-25).

26. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. III. Этимологическія и другія замѣтки. Варшава. 1881. 144 стор. (Окрема відбитка з »Р. Ф. Вѣстника« 1880).

Замѣтки этимологическія о народной поэзіи. I. Славянское з послѣ р, л изъ spirans tenuis. 1. — 2. Нѣсколько иностранныхъ словъ въ малорусскомъ яз. (гарный, гиля́, нігич, аркга́т, бешиха, Біг-ме́, кградина, мо́ре, паланка, душма́н). 14. — 3. Рожа-Грозда? 16. — 4. Канючить. 19. — 5. Зоря и свѣтъ. 21. — 6. У, ы изъ а послѣ гортанной. 25. — 7. Аналогіи къ чваниться. 38. — 8. »Въ великыхъ сустугахъ; тѫг—и steng-ti. 39. — 9. Вежа, слѣдъ кочевого быта? 41. — 10. Продажа (ст. рус. и др. юридическія слова. 43. (1. прогоны,

http://rcin.org.pl

промыта, протаможье, проторъ, проѣсти, прочестье. 44. — 2. продажа. 45. — 3. тяжа. 47. — 4. рубежъ. 48. — 5. Плата (платъ, простъ), платити. 51. — 6. Жалованье (миловати, милость). 53. — 11. Засъ. 55. — 12. Пек. (латыш. pẽc). 56-13. Потороча (мр.) 58. — 14. Вьрпсти, воропъ и пр. 61. — 15. Слѣпородъ, ślepy Mazur, Сучичь. 68. — 16. **X** изъ дославянскаго и славянскаго **с.** (слѣды литовск. языка въ русскомъ и польск. стр. 99-100, примѣч.: буженина, дякло, путря и т. д. — Прудъ мосяжъ ἤλεκτρον прапрудъ, прапржда purpura. 118-120 и т. д. (82-121. — Дополненія и поправки 122-136. (Пѣсни записанныя студ. Ф. С. Аврамовымъ въ Трехостровянской станицѣ земли В. Д. 124-129. —евъя, овинъ, jauja. 135. —метъ, метать, лотышск. mest, mesls. 136). — Указатель 137-142. — Опечатки 143-144.

27. Къ исторіи звуковъ русскаго языка: IV. Этимологическія и другія замѣтки. Варшава, 1883. 86 + X. (Окрема відбитка з »Русск. Филол. Вѣстн.«).
1. Село, деревня и т. п. (къ исторіи быта). (Село 1. дворище. 6. — пожьня. 7. — притеребъ. 7 — перевѣсище. 7 — путикъ. 7-8. — селище. 11. — участокъ. выть. обжа. волока. гоны. 13-17. — деревня (лит. dirwa латыш. druwa). 18. — Осѣкъ. 21. Сѣча. 21. Чертежъ. 21. Околодокъ. 22. Пожня. 22. Починокъ. 22. Застѣнокъ. 23. — Корчма 34. — Dorf. 36. — Объ общинномъ землевладѣніи 36-42. — Стремленіе къ дробленію семей въ Малороссіи 43-48). I. — 2. Въ отвѣтъ г. Шейковскому. (См. Р. Ф. В. IV. 255). (Потебня. — Курбет. — Розмай зілля и т. д.). 49. — 3. По поводу словъ: маточникъ, островъ буянъ, ирей. 51. (Игра 58. — Икра. 61. Изок. 62. Искра. 62). — 4. Щавúдубъ и пр. (*cky, *ckjy). 64. — 5. Честь, мр. частовáти. 70. — 6. Дъна родъ болѣзни. 71. — 7. *Сути (сунжти, совати) = лит. szauti. — У-совь. Сулица. 74. — 8. Гостець, ковтун. 77. — 9. Тъло, пос-толъ. 81. — 10. »Онъ собаку съѣлъ на это«. 83. — 11. »Пропав ні за цапову душу«. 84. — 12. »За чистую бѣлку«. 86. Дополненія и поправки. Стр. I. (Сполу, посполу, дикая вира. Стр. II-III. — Граница. IV. — Улица. V. — Буйвище. VI. — и др.). Указатель. VII. — Опечатки. IX.

28. Рецензія на твір П. Житецького: »Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ 1876«. — ЖМНПр. 1877. ч. 194. 12, стор. 83-84.

http://rcin.org.pl

29. Разборъ сочиненія П. Житецкаго: »Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ 1876«. — СПБ 1878. 8⁰. 76 стор. (Отчетъ о 20-омъ присужд. наградъ гр. Уварова. 33. томъ Зап. Акад. Наукъ. стор. 764-839.
30. Малорусская народная пѣсня по списку XVI. вѣка. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ 1877. (Окрема відб. з »Филол. Зап.« т. XVI. в. II.).

    (Студія про мову і поетичні образи української пісні« Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш«, записаної у чеській граматиці Яна Благослава з 1571. р.).
31. Слово о полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ 1878. 8⁰. 158 ст. + II. (Окр. відб. з »Филол. Зап.« т. XVI. (1877) і т. XVII (1878).
32. Kritischer Nachtrag zu Archiv II. 302. (Письмо Потебні до Ягіча в справі козацької думи про Богдана Хмельницького). Archiv f. sl. Ph. III. 219.
33. Критика твору: »Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ѳ. Головацкимъ. Москва 1878«. (Отчетъ о 22-омъ присужденіи наградъ гр. Уварова; в Зап. Ак. Н. т. XXXVII. прил. 4. стор. 64-152. Спб. 1880.

    I. 1-34 (Русь, Русскій: отношенія къ Полякамъ, Мадьярамъ, Румынамъ 4-8. — Грунь. 11. — Медоборъ. — Гуцулы и опришки 12-16. — Румынское вліяніе на карпатскихъ горцевъ. 16. — Бриндза, вурда, кглякъ. 16. — Струнка. 17. — Плекати. 17-18. — Чабанскій терминъ и пѣсня. Корнять, пурнять, пурняло т. е. ночной попасъ. 18. — Образъ быть у воды = любить. 20. — Мѣтенье (пробное доенье). 20-21. — Лещадка. 22. — Бойки. 22. — Лемки. 25. — Взглядъ на народность, на ея процвѣтаніе и порчу. 26-34). — II. 34-90. Объ этимологическомъ правописаніи. 35-38. — Распредѣленіе пѣсенъ. 38. — О необходимости формального основанія дѣленія пѣсенъ. 40. — О размѣрѣ малорусскихъ пѣсенъ. 42. — Что въ мр. н. пѣсняхъ соотвѣтствуетъ выраженіямъ газетъ: »намъ собщаютъ, что...«; »нашъ спеціальный корреспондентъ пишетъ, что...«; »упорно держится слухъ, что...«? 61. — Болѣе внутреннее и болѣе трудное въ примѣненіи формальное основаніе распредѣленія пѣсни есть сходство и сродство поэтическаго образа. 77. — Необходимость объясненія отдѣльныхъ образовъ народной поэзіи (связанная съ необходимостью разложенія пѣсенъ на со-

http://rcin.org.pl

ставныя части и наоборотъ). 81. — Пѣсня заключаетъ въ себѣ одинъ образъ безъ объясненія. 85. і т. д.

34. Этимологическія и другія замѣтки. »Русс. Филол. Вѣстникъ«. 1880.
35. Посмертна згадка про А. В. Попова; у книжці: А. В. Поповъ, Синтаксическія изслѣдованія І. Воронежъ, 1881. стор. І — ІІ.
36. Посмертна згадка про А. М. Колосова; в газеті: »Южный Край« 1881, ч. 28. з 29. січня.
37. Виклад про Достоєвського (= розгляд його думок про »народню правду« з »Дневника Писателя), прочит. на засіданні Харківського Істор.-Фільольог. Т-ва 2 лютого 1881. — Гл. Харьк. Губ. Вѣдом. з 13. ІІ. 1881, ч. 41, стор. 2.
38. Объясненія малорусских и сродных народных пѣсен. І. — Варшава, 1883. 268 + VIII + IV. (Окр. відб. з »Русск. Филол. Вѣстника«).

І. Малорусскія пѣсенныя выраженія мысли: »что къ чему идетъ«, »что къ чему пристало«, ровня. 1. — ІІ. Лелю-полелю, диди-ладо. 16. — ІІІ. Веснянки размѣра (4 + 3 + 3) и (5 + 3) и др. сродныя пѣсни. 39. — (1. Сѣянье проса. 39. — 2. Ворота. 45. — 3. Воротарь. 55. — Мосты, 127. — 5. Вербовая дощечка. 152. — 6. Горѣть, горюдубъ и пр. 172. — Дѣвица тонетъ. 190). — IV. Веснянки (Петровочныя, Купальскія) размѣра (5 + 4). 231. — Дополненія І. Указатель ІІІ-VIII. — Опечатки І-IV. — Оглавленіе IV.

39. Объясненія малорусских и сродных пѣсен. ІІ. Колядки и щедровки. Варшава. 1887. р. стор. 809. (окр. відб. з »Русск. Филол. Вѣстника«).

І. Размѣр 1. — ІІ. О времени колядованья и щедрованья и нѣкоторых относящихся сюда словах. 33. — ІІІ. Цѣль колядок и щедровок. 48 — IV. Колядники будят господаря и сказывають ему »радость« на дворѣ. 70. — V. Зоря зовет, сказывает вѣсть, радость. 83. — VI. Три радости. Бог зовет, дарит. 93. — VII. Волы (золоторогіе), соха, оранье, сѣянье. 99. — VIII. Бог орет, святые помогают. Урожай, сбор хлѣба. 105. — IX. Сѣянье, вѣянье золота-серебра. 116. — Дары. 120. — В Уграх злотом засіяно. 122. Орать копьем, сѣять стрѣлы и пр. 129. — Вѣять золото. 134. X. Господь обходит двор величаемаго, считает скот, мѣряет деньги и пр. 136. — XI. Господь со святыми или святые обходят хозяйское поле. 141. — XII. Господарь готовится встрѣчать,

http://rcin.org.pl

угощать годовых гостей: колядников, Бога и святых. 143. — На пиру недостает одного из святых; чудо св. Николая. 149. — Спорыш. 164. — XIII. Обход с козою 173. — XIV. 1. солнце, мѣсяц и дождь (v. два святые и Бог) спорят о силѣ. 2. Три овчаря. 180. — Пѣсня »Ой сыну мій Иване«. 207. — XV. 1. Чудесное дерево; с него три корысти. 211. — 2. Пчолы. 214. — 3. Счастливое и несчастливое дерево. Сокол и змѣй или жаба. 215. — 4. Кипарисное дерево. Гусли. 228. — 5. Райское дерево плывет. 233. — 6. Дерево везут. 239. — Пародіи. 241. — XVI. Орел (сокол) и рыба. 246. — XVII. Три сокола. 253. — XVIII. Сокол, хорт и конь. 261. — XIX. Сокол (орел) переносит невѣсту через воду. Сокол сват. 266. — Былина про Михайла Козарянина. 282. — Полонянка. 288. — Запѣвы: Сокол видит то-то. 295. — Дума про Олексія Поповича. 301. — XX. Олень (лань), тур. 319. — 1. Лань указывает охотнику невѣсту. 319. — 2. Олень обѣщает стать в пригодѣ, прійти на свадьбу. 321. — 3. Олень (тур) N-у користь. 323. — 4. Тоже. 329. — 5. Запѣвы: на рогу оленя то-то (величаемая дѣвица, молодец или обое). 335. — XXI »Куна в дереві, дівка в теремі«. 340. — Иван Годинович. 350. — Куниця тестю. 353. — XXII. Змѣя сватом. 358. — Купанье Добрыни Никитича. 359. — XXIII. Юнак и вила. 376. — XXIV. Семьсот молодцов. 382. — XXV. Молодец ѣдет в горы (за горы) по дѣвку). 385. — XXVI. N посылает послов к матери. 387. — XXVII. »Я до тебе сама прибуду«. 389. — »Махнула платком (рукавом)... вы роздайтеся, бояре... дарует батюшка городом«. 395. — XXVIII. Дѣвица в деревѣ. 398. — XXIX. Знатная (небесная) родня. 1. Дѣвица не ровня молодцу: у нея знатная родня. 402. — 2. Сирота невѣста. 415. — 3. У молодца знатная родня 418. — XXX-XXXI. Дѣвица в плѣну. Дѣвица »коні пасла, погубила«. 425. — XXXII. Дѣвица »як зоря«. 440. — XXXIII. Дѣвица мостит мост милому. 445. — XXXIV. Перевоз через рѣку. 1. Молодец перевозит дѣвицу. 446. — 2. Дѣвица перевозит. 449. — XXXV. 1. Золотая ряса (v. роса). 455. — 2. Чарою частовати. 460. — 3. »Перстником даровати«. 461. 4. Рясá. 465. 5. Роса. 466. — 6. Пѣна серебряная. 467. Золотая кора. 467. — Кузнец. 468. — XXXVI. Сад-виноград, яблока и пр. — 1. N саду (вина) стерегла. 472. — 2. Три сироты росы стерегли. 478. — 3. N сад садила. 479. — 4. Со-

http://rcin.org.pl

кол (жених, сваты) ломает сад. 480. — 5. Дѣвица стережет яблони. 482. — 6. Дѣвица вышивает. 484. — 7. Сажать, собирать виноград. 487. — 8. Стеречь розу. 489. — 9. Стеречь огонь. 490. — 10. »До лиця рівняти«. 490. — 11. Стеречь пшеницу. 492. — 12. »Ой неспівайте, райські пташеньки«. 494. — XXXVII. »Троякий напій«, »Дівча шинкарча«. 496. — 2. Косовка дјевојка. 506. — Трои сваты. 509. — Сожженіе шинкарки. 512. — XXXVIII. Дѣвица тонет. 525. — 1. Милый выкупает из неволи. 525. — 2. Милая выкупает из неволи. 526. — 3. Милая выкупает из войска. 527. — Змѣя на сердцѣ. 528. — XXXIX. Дѣвица в лѣсу заблудилась. 532. — XL. Дівка танку перед водить. 537. — XLI. »Пішов Йвасенько рано косити«. 542. — XLII. »Рубає Василько та ялиноньку«. 542. — XLIII. »Перстень згубила«. 543. — Перстень, три рыболова. 545. — XLIV. »Павяній вѣнок«. 550. — XLV. Вѣтер уносит вѣнок. — 1. Ліпший милейкий, як брат ріднейкий. 555. — 2. Вѣнок и рыболовы. 557. — 3. Молодец тонет. 561. — XLVI. Обрѣтеніе честного креста. 565. — XLVII. »Дівка біль білила«. »Пречиста ризи прала«. 567. — XLVIII. Загадки. 575. — XLIX. Диво дивноє. 595. — L. Неисполнимыя задачи. 599. — Повѣсть о Петрѣ и Февдоніи. 603. — LI. Золотыя ворота. Двор на столбах. 608. — Пѣсня »Гјургје Даничић«. 613«. — LII. Мѣсяц, солнце, звѣзды в терему. Построеніе церкви». 619. — LIII. Молодец в чолнѣ. 625. — LIV. »Рада« (мужів громада) рѣшает плыть на службу к »доброму пану«. 630. — LV. N добывает город, горожане откупаются золотом, конем, дѣвицей. 648. — LVI. Молодцу за выслугу скот, конь, сабля, дѣвица. 660. — LVII. Молодец выигрывает коня и дѣвицу. 662. — LVIII. Молодец играет и поет. 666. LIX. Дѣвица вышивает три ширинки. 670. — LX. N хвалится конем, стрѣлом, луком. 673. — LXI. Похвала коню т. е. косвенно его пану. 675. — LXII. N с конем говорит. 679. — LXIII. Никто не поймает в стадѣ коня, кромѣ N. 691. — LXIV. Мать (вдова) и тесть узнают N по коню, по платью. 692. — LXV. Вдова отправляет сына на войну. 697. — LXVI. Вдовина дочь отправляется на войну. 698. — LXVII. Поединок с Турским царем. 700. — LXVIII. Отраженіе набѣга, отбитый полон. 703. — LXIX. Умная жена. Вдова. 707. — LXX. N суды судит. 710. — LXXI. Перебор. 715. — LXXII. Девять сынов разбойников. 720. — LXXIII. Мать проклинает сына. 723. — LXXIV. Смерть молодца,

http://rcin.org.pl

горе матери, сестры, милой. 724. — Набожныя пѣсни. 738. — LXXV. Начало свѣта. 738. — LXXVI. »Чому так не є, як було здавна?« 741. — LXXVII. Рожденіе и преслѣдованіе Христа жидами. 747. — LXXVIII. Богородица с Младенцем спасается от жидов при помощи чуда: быстро-созрѣвшей пшеницы. 749.— LXXIX. Рожденіе и наименованіе Христа. 749. — LXXX. 1. Вдова ищет сына. 753. — Пречистая ищет Сына. 755. 3. N ищет дороги в рай. 759. — LXXXI. Обрѣтеніе честного креста (2), три гроба. 762. — LXXXII. Воскресеніе. Ожившій пѣтух. 765. — LXXXIII. Установленіе постов в том числѣ Рождественскаго. 765. — LXXXIV. Мученіе Христа. 766 Грѣх ивы. 768. — Грѣх осины. 768. — »З чого настало зелене вино?« 770. — »Де кровця кане, церковця стане«. 772. — LXXXV. 1. Из крови, из слезы, из росы — рѣка. 2. Купанье Христа. 3. Его спор с Петром. 773. — LXXXVI. Пречистая (v. Бог) отмыкает пекло, выпускает грѣшныя души, кромѣ одной (v. трех). 779. — LXXXVII. Св. Петр и его мать в пеклѣ. 783. — LXXXVIII. Разлука души с тѣлом. Грѣшная душа. 784. — Дополненія. 786. — Указатель. 795. — Замѣченныя опечатки. 802. — Оглавленіе. 806.

40. Значенія множественнаго числа въ русскомъ языкѣ. — Филолог. Записки 1888, і окремо, Воронежъ 1888. 76 стор.
I. Мн. ч. гиперболическое. — II. Мн. ч. единичныхъ вещей. 15. — III. Мн. ч. дѣлимаго вещества. 22. — IV. Мн. ч. мѣста. 34. — V. Мн. ч. времени. 44. — VI. Мн. ч. состоянія. 60.
41. Сочиненія Григорія Ѳедоровича Квитки (р. 1778—1843). Малороссійскія повѣсти, разсказанныя Грыцькомъ Основъяненкомъ. Изданіе Харьковскаго Уѣзднаго земства, въ пользу народнаго училища, учрежденнаго на Основѣ въ память Григорія Ѳедоровича Квитки (Основъяненка). Подъ редакціею А. А. Потебни. Харьковъ, 1887. Томъ I. и II. (IV + 255 + 328). — Томъ III. Повѣсти и разсказы. Харьковъ, 1889 р. (= 341 стор.). — Томъ IV. Статьи историческія. Харьковъ, 1890. (515 стор.).
42. Сочиненія П. П. Артемовскаго-Гулака. »Кіевская Старина«, 1888. Томъ XXI, ст. 184-208. — (З короткою передмовою Потебні).
43. Степови думы та спивы, Ивана Манджуры 1889. (Під редакцією Потебні).
44. Сказки, пословицы и т. п. записанныя И. И. Манджурой; подъ ред. А. А. Потебни. Сборникъ Харьк. Истор.-Филол. Общ. Т. 2. 1890. Стор. 1-190.

http://rcin.org.pl

45. Малорусскіе домашніе лѣчебники XVIII в. — »Кіевская Старина« 1890. Томъ XXVIII. стор. 91-94. Приложенія: 1-59. — Тексти додано такі: I. Аптека домовая средняя. 1-23. — II. Лѣкарства зраку темному и затлѣлому. 22-30. — III. і IV. Записки о лѣкарствахъ на разные болѣзни. 31-48. — V. Лѣчебникъ. 49-59.
46. Этимологическія замѣтки. — Живая Старина. Вып. III. СПб. 1891. Стор. 117-128.
    Мр. Багачъ 117. — Бдынъ 117. — Бѣлая Русь 118. — Буртальникъ 119. — »Бычокъ дристунокъ« 120. — Вода превращается въ вино. 120. — Волотъ 120. — Кобылья голова (костякъ) 122. — Присяги и договоры относительно владѣнія 123. — Подоприсвѣтъ 123. — Русалки и петрушки 124. — Соловей разбойникъ на дубахъ 124. — Чеш. trpaslik, nanus, pygmaeus 126. — Туръ печной 126. — Ягуны 127. — Ярчукъ 128.
47. Автобіографічний лист Потебні. — Гл. А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи. Т. III. (1891), стор. 420-424.
48. Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка. — Харьковъ 1894. 168 стор.
49. Языкъ и народность. — »Вѣстн. Европи«, 1895. Потім передруковано в таких творах: Изъ записокъ по теоріи словесности. X. 1905; Мысль и языкъ. 3-е вид. X. 1913 і 5-е вид. X. 1926. (стор. 178-205).
50. Отзывъ о сочиненіи Соболевскаго »Очерки изъ исторіи русск. языка. Кіевъ 1884«. — Извѣстія Отд. Русск. яз. и слов. И. Ак. Наукъ. 1896. Кн. IV. стор. 804-831.
51. Изъ записокъ по теоріи словесности. — Харків 1905. стор. 656.
52. Листи Потебні з Берліна (до Біликова). Гл. М. Халанскій: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. — Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. 18. Харків, 1909.
53. О націонализмѣ. — В 3-ім виданню »Мысль и языкъ«. Харків 1913, стор. 221-225.
54. Черновыя замѣтки... о Л. Н. Толстомъ и Достоевскомъ. — Вопросы теоріи и психологіи творчества. Т. V. — Харків 1914. стор. 263-292.
55. Изъ черновыхъ замѣтокъ... о миѳѣ. — Вопросы теоріи и психологіи творчества. Т. V. X. 1914. стор. 494-509.
56. Основы поэтики Потебни. (Лєкції Потебні з 80-их рр. вид. В. Харцієв) — Вопросы теоріи и псих. твор. II. 2. стор. 1-98.

http://rcin.org.pl

57. Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія. (Лєкції Потебні, вид. Б. Лєзін). — Вопросы теоріи и психологіи творчества. II. 2. стор. 99-135.
58. Частное при общемъ. (2 сторінки надруковано у статті О. В. Вєтухова — »До розуміння Потебні«). Гл. Науковий Збірник харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. ч. 2-3. Харків, 1926. стор. 34-37.
59. Листи Потебні до Гнилосирова. — Подав Ігн. Житецький у статті »О. О. Потебня і харківська громада в 1861-1863«. — Збірник »За сто літ«. Кн. I. К. 1927. Стор. 73 і д.
60. Переклад Гомерової »Одисеї« на українську мову. — Надруковано в книзі »Изъ записокъ по теоріи словесности«. X. 1905. Стор. 529-540.

II. ЛІТЕРАТУРА ПРО ПОТЕБНЮ.

а) Перші відгуки і посмертні згадки:

1. В. Ягіч. Замітки про твір Потебні »О полногласіи« (1864 р.) в загребськім журналі »Rad« XIV. стор. 200-209.
2. »Александръ Потебня«. — Коротка інформація в книжці: Необходимое дополнительное приложеніе къ »Настольному словарю« Ф. Толля, подъ его же редакціей составленное. Петербург, 1866, стор. 403 (1219).
3. П. Лавровскій: Разборъ изслѣдованія »О миѳическомъ значеніи нѣкоторыхъ повѣрій и обрядовъ«, А. Потебни. М. 1865. — Чтенія въ Имп. Общ. ист. и древн. россійск. при Моск. унив. 1866 апрѣль-іюнь, стор. 1-102.
4. І. Срезневський: Рецензія на твір Потебні »Изъ записокъ по русской грамматикѣ«. — ЖМНПр. 1876, т. 184, ч. 3, стор. 1-13.
5. И. И. Срезневскій: Отчетъ о присужденіи ломоносовской преміи, читанный въ торж. засѣданіи Импер. Акад. Наукъ 29 дек. 1875 г. СПб. 1876. 44 стор. (Цілий присвячений працям Потебні). — Записка о трудахъ профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отдѣл. Акад. Наукъ (Записки Имп. Акад. Наукъ. Томъ 27, кн. I. 1876, стор. 93-121; Сборникъ Отд. русск. яз. и слов. И. Ак. Н. т. 18, стор. 74-117.
6. В. Ягіч: Рецензія на »Изъ записокъ по русск. грамм.«. — Archiv f. sl. Philologie I. (1876), стор. 423; II. 164-168. і на инші твори: Archiv III, 103; V. 480-1; VI. 282-294; VIII. 341-345 і ин.
7. Ф. Фортунатов: Розгляд твору »Изъ зап. по рус. грам.« в ре-

http://rcin.org.pl

цензії на працю учня Потебні А. В. Попова. — Отчетъ о 26-омъ присужд. нагр. гр. Уварова, стор. 89-121. (Прил. къ Зап. И. А. Н. т. 49. 4).

8. J. Jireček: Відгук на працю Потебні про »Слово о полку Игоревѣ«. — Čas. Čes. Mus. 1878. стор. 578-9.
9. А. Котляревскій: »Изслѣдованія по исторіи русскаго языка А. А. Потебни«. В книжці: Древняя русская письменность. Опытъ библіологическаго изложенія исторіи ея изученія Проф. А. Котляревскаго. Воронежъ 1881. § 65, стор. 168-170.
10. Итоги Славянской и Русской Филологіи... А. А. Кочубинскаго. Одесса 1882, стор. 22-24, 174 і ин.
11. А. В. Поповъ: Синтаксическія изслѣдованія І. Воронежъ 1881 (Іде слідами Потебні).
12. Н. Баталинъ: Русскій синтаксисъ на основаніи изслѣдованій гг. Потебни, Миклошича и Гейзе для среднихъ учебныхъ заведеній. Москва 1883. 8^0, VI + 104.
13. І. Франко. Рецензія на »Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ«. — Kwartalnik historyczny. 1888, стор. 452--454.
14. Е. Вольтер. Рецензія на »Объясн. мр. и сред. нар. пѣсен. Archiv VII. 629-639.
15. Н. С. (Микола Сумцов): По поводу тридцатилѣтія служебной дѣятельности проф. А. А. Потебни. — »Кіевская Старина«, 1887. іюнь-іюль; стор. 567-572
16. А. Н. Веселовскій. Відгук на твір Потебні »О долѣ...« — (У творі »Разысканія въ области дух. стиха. Вып. 5. СПб. 1889, стор. 174 і д.).
17. В. И. Ламанскій: Отзывъ объ этнографическихъ и лингвистическихъ трудахъ проф. А. А. Потебни. — Отчетъ Имп. Рус. Геогр. Общ. за 1890 г. СПб. 1891, стор. 19-27.
18. В. Д. Спасовичъ и А. Н. Пыпинъ: »Исторія славянскихъ литературъ«, томъ I-II (2 вид. з 1879-81 р.); passim. Гл. н. пр. стор. 20, 308, 311, 351, 390 в I т.; стор. 993 в II т.
19. А. Н. Пыпинъ: »Исторія Русской Этнографіи« т. I і II. стор. 147-152 і III том: Этнографія малорусская. 1891, стор. 325-326. (Автобіографічний лист Потебні, стор. 420-424).
20. К. Н. Бестужевъ-Рюминъ: Отчетъ о дѣятельности Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Ак. Наукъ за 1891 г.; стор. 129-134.
21. В. И. Ламанскій: Некрологъ. А. А. Потебня. (ЖМНПр. 1892

http://rcin.org.pl

ч. I. стор. 55-72. (Передруковано в журналі »Живая Старина« 1892 р. сш. 1. стор. 126-136 і у збірнику »Памяти А. А. Потебни« Харків 1892, стор. 48-61 (гл. ч. 45).
22. А. Горнфельдъ: »Лекціи А. А. Потебни. Изъ воспоминаній бывшаго слушателя«. (В газеті »Харьковскія Вѣдомости«, ч. 335 з 29. грудня 1891. р. — Передруковано у збірнику »Памяти Потебни« 1892, стор. 14-20 (гл. ч. 45).
23. Б. М. Ляпуновъ: »Памяти А. А. Потебни« (»Живая Старина« 1892, I. сш. стор. 136-149). Передруковано у збірнику »Памяти А. А. Потебни« стор. 26-47 (гл. ч. 45).
24. Н. Сумцовъ: Посмертна згадка з біографією Потебні в газеті Харьковскія Вѣдомости« з 1. грудня 1891. р. — Передрук в зб. »Памяти А. А. Потебни« 8-9 (гл. ч. 45).
25. М. Е. Халанскій: Посмертна згадка з біографією Потебні в газ. »Харьковскія Вѣдомости« з 1. грудня 1891 р. Передрук. в »Живая Старина« 1892, I. сш. стор. 150.
26. *** (Черняєв): Посмертна згадка в газеті »Южный Край« 1891 р. між 1-10 грудня.
27. М. Е. Халанскій: Посмертна згадка в »Рус. Фил. Вѣстникъ« 1891, ч. 4, стор. 257-260. (Передрук. в зб. »Памяти А. А. Потебни« стор. 11-13). Гл. також стор. 261-263: »† А. А. Потебня«.
28. П.: Посмертна згадка в »Русскія Вѣдомости« з 3. грудня 1891.
29. Д. (Языковъ): Посмертна згадка в »Моск. Вѣдомости« з 1. грудня 1891.
30. Н. Сумцовъ: Посмертна згадка з портретом Потебні; »Этнографическое Обозрѣніе«, Москва, 1892 р. 1. сш. стор. 179-181.
31. Н. Сумцовъ: Современная малорусская этнографія: (Посвящается А. А. Потебни). »Кіевская Старина« 1892, том 36, ч. 1-3, стор. 1-10, 206-225, 409-423; том 37, ч. 4 і 5, стор. 22-36; 176-192; 351-362.
32. N. Sumcov: Посмертна згадка в журн. »Český lid« 1892, III., стор. 314. — Передруковано у збірнику »Памяти А. А. Потебни« 1892, стор. 10.
33. Д. И. Багалѣй: Памяти А. А. Потебни. — Харьков. губ. вѣдом. 1892, ч. 54. — Передруковано у збірнику »Памяти А. А. Потебни« 1892, ст. 21-22.
34. V. Jagić: Посмертна згадка в »Arshiv f. slav. Philologie« XIV. Heft. 3, стор. 780. Передруковано у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892, ст. 68.
35. Посмертна згадка. »Филол. Записки« 1892 р., сш. I., стор. 1-7.

http://rcin.org.pl

36. Николай Бакай: »Памяти профессора А. А. Потебни«. В газеті »Сибирскій Вѣстникъ«, ч. 7. з 5. січня 1892. р. стор. 2.
37. В. И. Харціевъ: »Воспоминанія объ Александѣ Афанасьевичѣ Потебнѣ. — »Славянское Обозрѣніе« 1892, том II, стор. 120--126; 364-376 (ч. 5-8).
38. Посмертна згадка і огляд праць Потебні з поля словянськолитовської граматики і етнографіи. В латишській газеті »Deenas Lapa« 1892 р. ч. 46. в кореспонденції E. W. з 25. лютого.
39. L. Szepielewicz: »Prof. Aleksander Potebnia«. — Посмертна згадка в журналі »Wisła« том VI., сш. 1. стор. 260. — Передр. в зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892. стор. 71.
40. Л. Ю. Шепелевичъ: Посмертна згадка. — »Новороссійскій Телеграфъ« 1892, січень ч. 5301. стор. 62-69. — Передр. у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892, ст. 72.
41. Посмертна згадка в журналі »Зоря«, Львів. 1892. ч. 2. Передр. у збірнику »Памяти А. А. Потебни« 1892, стор. 73.
42. Посмертна згадка в »Revue des traditions populaires« 1892. I. стор. 59-60. Передр. у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892. стор. 74.
43. А. Будиловичъ: »А. А. Потебня«. — »Слав. Обозрѣніе« 1892. т. I. ч. 1. стор. 80-88. Передр. у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892, стор. 62-67.
44. В. И. Харціевъ: »Посмертные матеріялы А. А. Потебни«. — У збірнику »Памяти А. А. Потебни« 1892. стор. 75-87.
45. Памяти А. А. Потебни. — Сборникъ Харьков. Истор.-Филол. Общества. Томъ 4. X. 1892. стор. 1-90. З портретом Потебні. (Крім протоколів засідань Істор.-фільольог. Т-ва з 29. XI. 1891 і з 12. III. 1892 та опису похорону Потебні, зібрано тут похоронні промови, телєграми і ті статті, що згадані під чч. 21, 22, 23, 24, 27, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44. — Крім того, на ст. 23-25 є ще стаття В. Нетушіла з 1889 р., а на стор. 60-70 стаття про твір »Мысль и языкъ«).

б) Новіші праці про Потебню.

1. І. Айзеншток: З листування Потебні. (До 35-ої річниці його смерти). »Україна« 1927. кн. 1-2, стор. 170-177.
2. І. Айзеншток: Потебня і ми. — »Життя й Революція«, 1926. грудень, ч. 12, ст. 25-36.
3. Д. Багалій: Олександер Опанасович Потебня. — Загальна характеристика. (Промова на урочистих зборах харківського

http://rcin.org.pl

ІНО в 32. роковини смерти Потебні). — »Червоний Шлях« X. 1924. ч. 4-5. стор. 143-159.

I. Матеріяли до характеристики О. О. Потебні. — II. Біографія Потебні, його доба і соціяльне оточення. — III. Потебня, як лєктор. — IV. Оцінка наукової діяльности.

4. Л. Білецький: Поетико-психольогічна школа та перспективи літературно-наукової критики. »Нова Україна«, Прага 1923, січень-лютий 145-165.
5. А. Белецкий: А. Потебня и наука истории литературы в России. — Бюлетень Редакційного Комітету для вид. творів. О. Потебні. Вип. I. X. 1922. стор. 38-47.
6. А. Белый: Мысль и язык. Философия языка А. А. Потебни. »Логос« кн. II. ст. 240-241.
7. А. Белый: Символизмъ. Книга статей. Изд. »Мусагетъ« М. 1910.
8. П. А. Бузукъ: Очерки по психологіи языка. Одесса 1918.
9. Л. Булаховський: До поняття речення. Наук. Збірник харк. наук.-дослід. катедри іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926. ст. 49-59.
10. И. Бѣлоруссовъ: Синтаксисъ русскаго языка въ изслѣдованіяхъ Потебни. — Орелъ. 1902.
11. О. Вєтухов: Акад М. Сумцов та Потебніянство. — Наук. Збірник харк. наук.-дослідч. кат. історії України. Ч. I. X. 1924. стор. 1-4.
12. О. В. Вєтухов: З архіву »Потебнянського Комітету«. — Записки істор.-філол. відд. У. А. Н. Київ 1927. кн. XIII-XIV.
13. О. В. Вєтухов: До розуміння Потебні. (Критично-біографічні уваги). Наук. Збірник харк. наук.-дослідч. кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926, стор. 11-38.
14. П. В. Владиміровъ: Обзоръ научныхъ трудовъ по изученію русскаго языка и словесности профессоровъ А. А. Потебни и И. Я. Порфирьева. (Чтенія въ ист. общ. Нестора лѣтописца. Кн. 7. Кіевъ 1893, стор, 39-52).
15. Э. А. Вольтеръ: А. А. Потебня. Библіографическіе матеріялы для біографіи Александра Афанасьевича Потебни. СПб. 1892. 8^0, 34 стор. (Сборникъ отд. р. яз. и слов. И. А. Н. т. 53. 8).
16. Н. К. Грунскій: Очерки по исторіи разработки синтаксиса славянс. языковъ. Т. I-II. СПб.-Юрьевъ, 1911. (Перший том посвячений Потебні).
17. Микола Грунський: Потебня та сучасна синтакса. — Зап. Укр. Ак. Наук. 1929. 21-22 т. стор. 161-170.

http://rcin.org.pl

18. Б. Ейхенбаум: Теорія »формального методу«. — »Червоний Шлях«, 1926. ч. 6-7. стор. 182-207, з цікавими долішними замітками В. Харцієва.
19. Д. І. Яворницький: За чужий гріх. — Катеринослав, 1907 р. (Гл. 29. глава: проф. Хмара = Потебня).
20. Ів. Ф. Єрофіїв: Відгук методи О. Потебні в розвідці Ф. Колесси про думи. — Наук. Збірник харк. н.-досл. кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926. стор. 39-48.
21. О. Єфименкова: Лист з хутора. — »Позашкільна освіта« 1918. ч. І. — Гл. також: Н. Зб. харк. н.-досл. кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1927. стор. 8-9.
22. Ігнат Житецький: О. О. Потебня і харківська громада в 1861-1863 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова). »За сто літ« кн. І. 1927. стор. 73 і д.
23. Н. И. Ивановъ: Мнѣніе А. А. Потебни объ основаніяхъ русскаго народнаго стихосложенія въ связи съ исторіей вопроса. »Чтенія въ ист. общ. Нестора лѣтописца. Кн. 7. Кіевъ 1893. стор. 10-15 (тамже і завваження Ю. А. Кулаковського).
24. Д. Н. Овсянико-Куликовскій: А. А. Потебня, какъ языковѣдъ и мыслитель. — »Кіевская Старина« 1893. VII. 30-46; VIII. 269-289; IX. 342-363.
25, Д. Н. Овсянико-Куликовскій: Синтаксисъ русскаго языка. — 2-е вид. 1912 (СПб.).
26. Д. Н. Овсянико-Куликовский: Воспоминания. Петербург 1923. стор. 166-188. V. Ал. Аф. Потебня.
27. Б. Лезін: Дещо про теорію й психологію слова О. О. Потебні. »Червоний Шлях« 1925 ч. 1-2. стор. 291-297.
28. А. П. Машкін: »На шляху до наукової естетики«. — »Шляхи Мистецтва« 1922, ч. 1. стор. 61-65.
29. А. Машкин: Критические взгляды Потебни. Бюлетень Ред. Комітету для вид. творів Потебні. Вип. І. стор. 12-37.
30. А. П. Машкін: »Потебня«. »Шл. Мистецтва« 1921. ч. 2. стор. 102.
31. К. Т. Німчинов: Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-словянської ізоглоти о — je у назвуці. — Наук. Збірник... X. 1926. ч. 2-3. ст. 61-67.
32. Віктор Петров: Потебня й Лотце. — Записки іст.-філол. відд. ВУАН. кн. IV. (1924). стор. 259-263.
33. В. Петров: До питання про Потебню й Лотце. — Зап. іст.-філол. відд. УАН. кн. IX. (1926) стор. 367-368.

http://rcin.org.pl

34. И. Плотниковъ: »Общество изученія поэтическаго языка« и Потебня. — »Педагогическая Мысль«. Пб. 1923. ч. I. стор. 31-40.
35. А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи. Т. II. (1891). стор. 147-153. (А. А. Потебня); Т. III. (1891). стор. 325-326.
36. Т. Райнов: Александр Афанасьевич Потебня. — П-д 1924.
37. О. Г. Розенберг: До характеристики філософічних поглядів О. О. Потебні. — Наук. Збірник... Х. 1926. ч. 2-3. стор. 69--77.
38. М. П. Савінов: Зернятка спогадів про О. О. Потебню. — Наук. Збірник... Х. 1926. ч. 2-3. стор. 265-278.
39. С. Ю. Семковський: Національна проблєма. — »Наука на Україні« 1922. Кн. 2-3 стор. 15-29 і 114-124.
40. А. А. Смирнов: Пути и задачи науки о литературе. — »Литературная Мысль« II. Пб. 1923.
41. Степан Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення. 2. вид. Прага 1927. стор. 47-49.
42. Н. Н. Соколовъ: Рецензія на »Синтаксисъ русскаго языка въ изслѣдованіяхъ Потебни. Изл. И. Бѣлоруссовъ. Орелъ 1902«. Изв. Отд. р. яз. и слов. И. Ак. Н. 1903. кн. II. стор. 347-366.
43. М. Ф. Сумцовъ: Національныя симпатіи А. А. Потебни. — »Южный Край« ч. 9198.
44. Н. Сумцовъ: Современная малорусская этнографія. (Посвящается памяти А. Потебни). — »Кіевская Старина« 1892. — (Про Потебню: XXXVI. 1-10; 206-225; 409-423. XXXVII. 22-36; 176-192; 351-362.
45. Н. Сумцовъ: Матеріалы для исторіи Харьковскаго Университета. Х. 1894. (Про Потебню: стор. 6-16.
46. М. Ф. Сумцов: Фільольогічна вага перекладу Потебні »Одисеї«. — Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі. 1909. кн. VI. стор. 84-87.
47. Н. Ф. Сумцовъ: А. А. Потебня. — Энциклоп. Словарь Брокгауза-Ефрона. т. 48. ст. 727.
48. М. Ф. Сумцовъ: Выступленіе А. А. Потебни на ученое поприще и участіе въ этомъ дѣлѣ М. С. Дринова. — Сборникъ Харьк. Истор.-Филол. Общ. т. XIV. 1904.
49. М. Ф. Сумцовъ: Историко-филологическій факультетъ за первые сто лѣтъ его существованія: (1805-1905). Гл. Извѣстія Ак. Наукъ. Петербургъ 1905. — Про ролю Потебні на стор. 7. і 10-15.
50. М. Ф. Сумцов: Велетень думки й слова. 1922.

http://rcin.org.pl

51. М. Сумцов: До історії наукового впливу О. Потебні. — Науковий Збірник... X. 1926. ч. 2-3. стор. 5-10.
52. М. Ф. Сумцов: Спогади й замітки про Потебню. — Бюлетень ред. комітету ч. I. X. 1922. — 9 статтів:
1. Мої взаємини з О. Потебнею. — 2. Відозви Ягіча про Потебню. — 3. О. П. Потебня й Максим Горкій. — 4. О. П. Потебня про Пушкінське свято. — 5. Соханська про Потебню. — 6. Потебня в сучаснім освітленні І. П. Соколянського. — 7. До першої пошани Потебні. — 8. Потебня про Квітку. — 9. Потебня як голова Історично-Філолог. Товариства.
53. М. Халанскій: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. — Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. XVIII. Харків 1909.
54. В. Харціев: Вступна стаття про Потебню в 4-ім виданню »Мысль и языкъ. Од. 1922. стор. I-XXIX.
55. В. Харціев: Потебня й »лапки«. (З приводу однієї академічної рецензії). — »Червоний Шлях« 1925. ч. 5. стор. 158-164.
56. В. Харціев: Потебня й сучасна поетика. — »Червоний Шлях«. 1927. ч. 12. стор. 116-134.
57. А. Шамрай: О. Потебня і методологія історії літератури. — Наук. Збірник харк. н.-д. кат. іст. України. ч. I. X. 1924. стор. 49-68.
58. Виктор Шкловский: Потебня. — »Поэтика. Сборники по теории поэтическаго языка«. Петроград 1909. стор. 3-6.
59. И. В. Ягичъ: Исторія Славянской Филологіи. СПб. 1910. — Энциклопедія славянской филологіи. Вып. I. — (Про Потебню: стор. 550-556)

http://rcin.org.pl

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ ВІДЕНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ.

I.

6417 1863.
B. M.

Agenten-Rapport.

... Vorgestern waren wir eine ziemlich grosse Gesellschaft von Galizianern im Caffee des Heinzelmayer auf der Wieden beisammen. Es war schon nach 12 Uhr nachts, als ein Beamter der Staatsbahn namens Trusiewicz, ein sehr gefährlicher Russophile zu der Gesellschaft kam und seinem Kollegen Szankowski und noch andern Auserwählten im Geheimen mittheilte, dass ein Brief an die russische Gesandtschaft, wahrscheinlich an einen Beamten angelangt sei, laut welchem der Universitätsprofessor Petyllo aus Petersburg in Bälde hier ankommen wird. Die Freude über diese Kunde war sehr gross. Ich schliesse hieraus, dass diese Herrn und auch viele andere in steter Verbindung mit dem russischen Gesandtschaftspersonale sein dürften.

Der Professor der Geschichte aus Charkov in Russland namens Petyllo ist bereits am 8. d. M. angekommen und wurde der erwähnten Gesellschaft im benannten Caffee durch Trusiewicz, Szankowski und Lopatynski insbesondere dem Redakteur der illustrierten ruthenischen Zeitung Lifczak vorgestellt, zu dem er sagte: »ich hoffe, dass wir uns unter viel schicklichern Umständen besser kennen lernen werden«. Die Gesellschaft war bereits aufgebrochen und entfernte sich. — ... Lopatynski gehört zu der Parthey der Jungtschechen...

II.

№ 6703 Pr. 19/7 1863.
B. M.

Agenten-Rapport.

Der in meinem Rapporte vom 9. d. Mts erwähnte russische Professor heist nicht Potyllo sondern Potebnja.

http://rcin.org.pl

Nach seinen Handlungen zu schliessen, scheint er ein tüchtiges Regierungsorgan der russischen Propaganda zu sein.

Derselbe beabsichtigt alle Russofilen kennen zu lernen und hat bereits für Manche zur Unterstützung Geld angeboten. Diese delikate Einführung bei bedürftigen und intelligenten Individuen gewinnt den Anschein, dass er nur aus Mitleid bewogen Unterstützungen verabfolge und dient ihm dieser Modus zum Deckmantel seiner Bestrebungen.

Von den Russofilen bekommt er Rekommandationen nach Galizien und Lemberg an Dziedzicki, den Redakteur der ruthenischen Zeitschrift »Slovo«, dann an den Professor der slavischen und ruthenischen Literatur Glowacki und den Canonicus Pietrusiewicz.

Sobald die Ferien im ruthenischen Seminarium eintreten, wird er sich mit den dort befindlichen Ruthenen nach Galizien begeben und durch dieselben sich im Lande mit der Geistlichkeit bekannt machen lassen.

Potebnja bezieht von der russischen Regierung jährlich über 3.000 Rubel in Silber an Gage und Diäten und ist von derselben auf anderthalb Jahre in slavische Provinzen ausgesendet. Ich werde ihn genau im Auge behalten.

* * *

Gesehen mit dem Bemerken, dass Alexander Potebnja, Adjunkt der Universität in Charkov, seit 8. d. Mts im Hotel zum König von Ungarn in der Stadt gemeldet erscheint und dessen Überwachung eingeleitet wurde.

Wien, den 17. Juli 1863. Strobach

III.

Pr. 24/7 1863.
Nr. 6868
B. M.

№ 5268 Pr.
3244 I. B.

Polizei-Minister.

Bericht der k.k. Polizei-Direktion in Wien.
Potebnja betreffend.

Euer Exzellenz!

Im Nachhange zu den hier amtlichen Agentenrapporten vom 9. und 17. d. M. wird gehorsamst berichtet, dass der Adjunkt der Universität

http://rcin.org.pl

in Charkov Alexander Potebnja am 15. d. M. abends in Begleitung der beiden Kleriker des griechisch-katholischen Seminars Antoniewič und Lawrofski, welche eifrige Panslavisten sind, und mit welchen Potebnja während seines hiesigen Anfenthaltes ununterbrochen verkehrte, mit dem krakauer Zuge abgereist ist. wovon die Polizei-Direktionen in Krakau und Lemberg im telegrafischen Wege in Kenntnis gesetzt wurden.

Wien, am 20.-ten Juli 1863.

IV.

№ 7424
B. M.

Pr. 8/8 1863.

Agenten-Rapport.

Laut eines von Dr. Szczerbakow in Prag an Szankowski hier eingelangten Briefes, wird der russische Professor Potebnja nach Dresden reisen. Szczerbakow soll ein feiner Kopf sein...

Wien, am 5. August 1863.

Gesehen: Strobach

---

http://rcin.org.pl

STRESZCZENIE.

Aleksander Potebnia (1835-1891) znany jest dotąd tylko jako jeden z wybitnych uczonych, który dzięki swym pracom z dziedziny filologji słowiańskiej zdobył sobie jeszcze za życia uznanie i należny autorytet w świecie naukowym. Dotąd pozostała niezbadaną jego potężna postać ukraińskiego myśliciela-językoznawcy, łącząca w sobie cechy uczonego badacza z cechami głębokiego myśliciela-filozofa i całą swoją naturą organicznie związana z ukraińskiem życiem narodowem.

Praca nasza jest próbą przedstawienia w głównych zarysach całego duchowego bogactwa A. Potebni. Całość dzieli się na cztery części: 1. Życiorys; 2. Filozofja języka; 3. Teorja literatury i 4. Teorja narodowości. Wszędzie zwrócono uwagę na stosunek nauki Potebni do jego wewnętrznego życia i do tego ukraińskiego środowiska, wsród którego żył, i wszędzie podkreślona została jego zasadnicza myśl, że tylko idea narodowa potrafi rozbudzić miłość do nauki i sztuki i rozumne wysiłki społeczne.

Wyższe studja Potebnia odbywał na Uniwersytecie Charkowskim, gdzie ukończył wydział historyczno-filologiczny. Następnie przebywał dla dalszych studjów za granicą — w Berlinie, Pradze, Wiedniu i Lwowie. Po powrocie objął katedrę historji języka i literatury wschodnich słowian na uniwersytecie w Charkowie i pozostał tam aż do swej śmierci. Dzięki ówczesnym warunkom politycznym, jego prace naukowe były drukowane w języku rosyjskim w różnych prowincjonalnych pismach rosyjskich, ale wiele bardzo pozostało dotąd w rękopisach.

Punktem wyjścia filozofji języka Potebni są teorje Wilhelma Humboldta, na których oparły się też rozmaitych kierunków prace, dotyczące filozofji języka, w Europie zachodniej. W wykładzie filozofji języka Potebni i wnioskach jej dotyczących, zaznaczono, z jakich zachodnio-europejskich źródeł naukowych czerpał on inspirację i materjał dla swoich własnych badań w tej dziedzinie. Zgodnie z O. Funke, przyjmujemy jego podział nowożytnej filozofji języka na następujące grupy: 1. Romantyczna (Humboldt, Steinthal, Wundt, Cassirer, Porzig, Weissgerber i inni); 2. Estetyczno-idealistyczna (Croce, Vossler, Lerch

http://rcin.org.pl

i inni); 3. Empiryczno-psychologiczna (Paul, Marty, Funke i inni). Do tej ostatniej należy zaliczyć i Potebnię. Przy porównaniu, widzimy, że wyprzedził on takich przedstawicieli tej grupy jak Paul i Marty.

W pytaniu o początkach mowy ludzkiej Potebnia ściśle odróżnia mimowolne dźwiękowe refleksy od słowa, jako świadomego sposobu oznaczania jakiegoś zjawiska lub porozumiewania się. Dopóki dwięk (choćby i artykułowany) jest organiczną częścią ruchowej reakcji duchowych przeżyć człowieka, dopóty nie jest słowem, lecz odruchem. Odruch dźwiękowy to tylko materjał, z którego człowiek stworzył sobie słowo. I Marty podkreśla, że mimowolne dźwiękowe przejawy ludzkiego mechanizmu psychofizycznego to tylko ta naturalna podstawa, na której rozwijała się mowa ludzka. Bo kiedy człowiek przetwarzał takie dźwięki w znaki o jakiejkolwiek treści psychicznej, w oznaczenia tego wszystkiego, co nazywamy różnemi słowami, wtedy te dźwięki traciły swój odruchowy charakter i tylko wtedy stawały się elementami mowy ludzkiej.

Wszelkie zjawiska mowy ludzkiej Potebnia rozpatruje i ze stanowiska mówiącego i ze stanowiska słuchającego. Język jest to wytwór i jednostki i społeczeństwa; potrzebny jest on nietylko w życiu społecznem, nietylko dla wzajemnego porozumiewania się jednostek między sobą, ale i dla zaspokojenia indywidualnej psychicznej potrzeby tej jednostki, dla krystalizacji mysli i dla dalszego rozwoju duchowej aktywności i produkcyjności każdego człowieka. Tak więc u Potebni, w przeciwieństwie do A. Marty, obok zagadnień społecznego myślenia językowego, na czołowe miejsce wysuwają się zagadnienia indywidualnego (poetycznego i prozaicznego) myślenia językowego; tembardziej wyraźnie wypływają u niego zagadnienia związane z narodowościowemi formami tego myślenia. Widzi on również dobrze różny stosunek pomiędzy myślą a językiem, w zależności od stopnia duchowego rozwoju człowieka i odrzuca zapatrywanie, że są one zawsze odpowiednie.

Cała zgodność poglądów Potebni i A. Marty wynikła bez żadnych wzajemnych wpływów, tak samo jak i podobieństwo niektórych myśli Potebni i Hermana Paula. Doszli oni wszyscy do swoich wniosków niezależnie jeden od drugiego, a to, co ich wzajemnie łączyło, były to wspólne źródła niemieckiej »filozofji mowy«, ten rezultat wielowiekowych zmagań zachodnio-europejskiej myśli filozoficznej, i wspólne metody psychologji doświadczalnej.

Pojęcie »wewnętrznej formy mowy« u Potebni, co jest ośrodkiem jego filozofji mowy, ogólnie biorąc, odpowiada pojęciu »figuralnej wewnętrznej formy mowy«, które jest podstawą całego systemu A. Marty.

http://rcin.org.pl

Pojęcie to Potebnia zastosowuje i do swojej teorji literatury. Już w pierwotnem słowie, również jak w każdem nowem słowie, Potebnia znajduje wszystkie podstawowe pierwiastki poezji. Duchowa praca tworzenia słowa i rozumienia jego jest identyczna w swoich procesach i wytworach z pracą autorów i czytelników większych utworów poetyckich. Poezja i proza to są dwie podstawowe formy ludzkiego myślenia językowego; pierwsza (poezja, sztuka) wyprzedza drugą (prozę, naukę), ale obydwie w dalszym rozwoju wzajemnie się podtrzymują. Potebnia zajrzał głęboko w istotę każdego odłamu sztuki, w pier-, wszym rzędzie w treść sztuki literackiej, uważając że funkcją jego jest rozwój myśli ludzkiej. W poezji widział on jedną z form poznania za pomocą słowa. »Każdy poetycki utwór, choć nie wyłącznie, ale przedewszystkiem, to czyn poznania, i to czyn, jaki poprzedza poznanie prozaiczne, naukowe«. Nie gardząc pierwiastkami estetycznej rozkoszy, jakiej zwykle bez żadnego wysiłku czytelnik doznaje od utworu poetyckiego, Potebnia, przy rozpatrywaniu utworu literackiego, główną uwagę zwraca na twórczą czynność myśli autora i czytelnika. Tworzenie nowej myśli, czyn poznania za pomocą poetyckiego obrazu, to jest to, co najbardziej zajmowało Potebnię i co jest treścią prawdziwej sztuki.

Potebnia zwraca uwagę i na narodową stronę języka. Ściśle biorąc każde językowe myślenie, ta drabina po której człowiek wznosi się ponad zwierzę do coraz wyzszych ster duchowego życia, ma charakter narodowy i jest podstawą narodowej, a równocześnie i wszechludzkiej kultury. Zaniedbywanie, lub przymusowe powstrzymywanie rozwoju języka jakiegoś narodu prowadzi ten naród na drogę powolnego zanikania wszystkich przejawów jego życia. Mając przed oczyma smutne stosunki na Ukrainie, Potebnia przedstawia całe zło wynarodowienia, i w tych najcięższych czasach, kiedy bezwzględnie wszystko, co ukraińskie, było prześladowane, śmiało występuje jako obrońca narodu ukraińskiego. Jego teorja narodowości nie ogranicza się tylko do statyki narodowych odrębności, ale bierze także pod uwagę dynamikę rozwoju i upadku narodu jako całości. Przy tem nie tylko zastanawia się nad rolą wpływów zewnętrznych, ale zwraca główną uwagę na wewnętrzne źródło siły narodu, jakiem było kiedyś nieświadome poczucie narodowe, a dziś może być tylko świadoma wiara w ideę narodową i świadome, czynne pragnienie urzeczywistnienia tej idei we wszystkich dziedzinach życia. Odrodzenie narodu powinno wychodzić z wnętrza jednostek. I tylko idea narodowa, oparta na głębokiem i wszechstronnem narodowem uświadomieniu, może u poszczególnych jednostek ukraiń-

http://rcin.org.pl

skiego społeczeństwa obudzić maximum sił, potrzebnych do podniesienia całego narodu ze stanu wegetacji i apatji na szczyty świadomego i pełnowartościowego życia ludzkiego.

Te trzy kompleksy myśli Potebni — filozofja języka, teorja literatury i teorja narodowości — w pracy naszej stanowią główną treść, związaną w jedną całość z wywodami zebranemi w ostatnim rozdziale pod liczbami I, II, III. Ze wszystkiego widać, że te głęboko przemyślane poglądy i naukowe zdobycze Potebni, wypowiedziane w drugiej połowie XIX stulecia, wogóle nie tylko nie bledną w świetle nowożytnej nauki, nie tylko nie nikną w mroku historycznej przeszłości, a przeciwnie, nabierają coraz większego blasku i żywotności. Zachowują one nietylko wysoką wartość dla nauki ukraińskiej, ale i w swiątyni wiedzy europejskiej powinny zdobyć sobie należne zaszczytne miejsce. Odnosi się to do wszystkich wyżej wymienionych dziedzin, w których poglądy Potebni są mało znane i najmniej wyzyskane.

Co do innych dziedzin jego badań, n. p. mitologji słowiańskiej, fonetyki czy etymologji, to wiele jest poglądów, które współczesna nauka musi odrzucić jako przestarzałe. Jednakże to wcale nie zmniejsza ogólnej wartości myślowego skarbu Potebni.

W IV-tej części »Wywodów« zebrano pokrótce zapatrywania Potebni na t. zw. »praruski« język, które łączą się z jego genealogicznym sposobem rozumienia rozwoju wschodniosłowiańskich języków, oraz na jego specjalne badania historji dźwięków, w większości należnie ocenionych przez naukę. Zwrócono również uwagę na oryginalne studja Potebni nad ukraińskiemi pieśniami ludowemi i wreszcie, na jego piękne tłumaczenie Odyssei Homera na język ukraiński.

Na końcu dodano bibliografję prac Potebni i o nim, a także oryginalny tekst czterech dokumentów z wiedeńskiego Archiwum Policji z czasów przebywania Potebni na studjach za granicą w 1863 roku.

http://rcin.org.pl

RÉSUMÉ.

Jusqu'à nos jours, Alexandre Potebnia (1835-1891) était connu comme un de ces grands savants qui, de leur vivant même, acquièrent une notoriété et une autorité légitimes. Mais la personnalité puissante de cet homme de science, qui est en même temps un penseur attaché de toutes ses fibres au sol natal ukrainien, n'a pas encore été étudiée.

Notre ouvrage s'efforce de mettre en lumière l'extrême richesse intellectuelle d'Alexandre Potebnia, tout au moins dans ses traits généraux. Nous l'avons divisé en quatre parties: 1. Biographie; 2. Philosophie du langage; 3. Théorie de la poésie et de la prose littéraire; 4. Théorie du nationalisme. Tout témoigne d'une étroite liaison entre les idées émises par Potebnia; sa vie intérieure, et le milieu ukrainien où il vivait, tout accuse sa pensée directive que, seule, l'idée nationale est capable de réveiller l'amour de la science et de l'art ainsi qu'une activité sociale bénéfique.

Alexandre Potebnia fit ses études à l'Université de Kharkov où il suivait les cours de la faculté d'histoire et de philologie. Dès son retour d'un voyage à l'étranger (Berlin, Prague, Vienne, Lwow) il occupe à cette même Université de Kharkow la chaire d'histoire des langues et littératures slaves orientales et y professe jusqu'à sa mort. Les rigueurs politiques de l'époque exigeaient que ses ouvrages parussent en langue russe. La plupart furent publiés dans diverses revues russes provinciales, mais A. Potebnia a laissé beaucoup de manuscrits non encore édités.

Sa théorie du langage avait pour point de départ les théories de Guillaume Humboldt qui servent aussi de bases à de nombreux travaux du même ordre. En exposant les idées que Potebnia émit à ce sujet, nous avons eu soin d'indiquer diverses sources occidentales dans lesquelles il puisa pour le développement de ses théories propres et où il put parfaire ses recherches dans le domaine de la philosophie du langage. O. Funke distingue trois groupes de linguistes modernes; 1. le groupe romantique (Humboldt, Steinthal, Wundt, Cassirer, Porzig, Weissgerber etc.) 2. le groupe esthético-idéaliste: (Croce, Vossler, Lerch etc.),

http://rcin.org.pl

3. le groupe empirico-psychologique (Paul, Marty, Funke). Alexandre Potebnia appartient à ce troisième groupe. En le comparant à Paul et à Marty, nous montrerons qu'il a devancé sur bien des points ces auteurs marquants du groupe.

Dans le problème des primes débuts du langage humain, Potebnia discrimine rigoureusement le réflexe sonore spontané et le mot qui est un moyen de nommer les choses et arriver à s'entendre. Tant que le son (fut-il articulé) demeure une réaction organique commandée par les mouvements de l'âme dans l'individu, il n'est pas un »mot« mais un simple réflexe. Le réflexe vocal n'est autre chose que cette matiére dont l'individu créerale »mot« pour son usage. Marty précise, lui aussi, que l'émission spontanée du son, manifestation psychophysiologique du mécanisme de l'individu, n'est que le fondement naturel sur lequel se développa le langage humain. Or, quand l'individu a donné aux sons la valeur de signes et leur a attaché un sens précis, ces sons ont cessé d'être de purs réflexes pour devenir, alors seulement, les éléments du langage humain.

Potebnia étudie ces divers phénomènes du langage relativement à celui qui parle et relativement à celui qui écoute. La parole est à la fois création individuelle et création collective; elle est nécessaire non seulement à la vie sociale et comme truchement, mais elle satisfait encore au besoin psychique qu'a tout être humain de cristalliser ses pensées et de développer son activité intellectuelle par ce moyen. Ainsi Potebnia, à l'encontre de Marty, met en première valeur non point l'effort collectif ou social, mais l'expression poétique et prosaïque individuelle, et, en outre, accorde une part plus large à l'influence des nationalités dans ces processus. Il se rend aussi un compte plus exact de la disproportion qui existe entre la pensée et le langage et repousse par la thèse de leur équivalence.

La concordance des thèses de Potebnia et de Marty ne résulte pas d'influences réciproques. Il en est de même des analogies qu'on relève entre certaines de ses doctrines et celles de Hermann Paul. Tous trois ont abouti aux mêmes conclusions par leurs propres moyens, à la faveur d'une commune méthode de psychologie expérimentale, et grâce à l'étude des auteurs allemands-car c'est en Allemagne que la »philosophie du langage« faisait l'objet d'études particulièrement approfondies.

Le thème de la »forme intérieure de la langue« est la clé de voûte de la philosophie de Potebnia et correspond à l'idée de la »forme intérieure figurative« de Marty. Potebnia l'applique également à sa théorie de la poésie et de la prose littéraire. Déjà, dans le mot primitif comme dans le mot évolué, il discerne tous les éléments poétiques essentiels.

http://rcin.org.pl

L'effort intellectuel qui crée le mot, ou bien qui en saisit le sens, répète exactement le processus de création et de compréhension littéraires. Poésie et prose sont deux modalités fondamentales de la pensée humaine formulée. La première (poésie, art) devance la seconde (prose, science) mais toutes deux sont conjointes dans leur évolution. Potebnia a touché les profondeurs de l'art, et particulièrement celles de la poésie, en découvrant leur rôle dans les progrès de la pensée humaine. Il estime que la poésie s'avère, par le truchement du mot, un aspect de la connaissance. »Toute création poétique est, non pas exclusivement, mais avant tout, un acte de la connaissance, acte qui dévance en outre la connaissance prosaïque c'est à dire scientifique«. Sans méconnaître la part du plaisir esthétique obtenu passivement par le lecteur, Potebnia attache une importance capitale à la faculté active et créatrice de la pensée qui s'émeut chez celui-ci aussi bien que chez l'auteur de l'œuvre poétique. La genèse d'une idée nouvelle, l'acte de connaissance inclus dans une image poétique, voilà l'essence même de l'art qui retient avant tout la pensée de Potebnia.

Potebnia s'est beaucoup occupé du rôle qui échoit au facteur national dans le développement des langues. La faculté d'expression de la pensée, qui différencie l'homme de l'animal et rend accessibles aux peuples des sommets intellectuels toujours plus élevés, porte l'empreinte de la race et constitue le fondement de la civilisation tant nationale qu'universelle. Que dans un pays le développement naturel de la langue s'arrête, soit que celle-ci soit délaissée ou que celui là soit étouffé, toutes les forces vitales de la nation s'étiolent peu à peu. Potebnia qui avait sans cesse sous les yeux les tristes conditions de la vie des ukrainiens, explique cet état de choses par la dénationalisation forcée qu'ils subissaient. A cette époque, pénible entre toutes, où tout ce qui portait le caractère ukrainien était rigoureusement persecuté il élève la voix pour la défense de sa nation. Sa théorie du nationalisme ne se borne pas aux particularités nationales statiques, elle tient également compte de la progression ou de la regression dynamiques de la nation en tant qu'entité. Dans ce domaine, il n'étudie pas seulement le rôle des influences extérieures, mais il dirige sa recherche principalement sur ce ressort intérieur de la force nationale qui se manifestait jadis par une aspiration inconsciente vers l'idée de patrie, transformé plus tard en une volonté active de réaliser cet idéal. Ainsi toute renaissance nationale doit s'effectuer en premier lieu dans le coeur des individus. Or, seule l'idée patriotique basée sur un sentiment profond de la race, peut réveiller chez les ukrainiens le maximum nécessaire d'énergie suscep-

http://rcin.org.pl

tible d'arracher la nation à son apathie végétative pour l'élever à la plénitude d'une vie consciente.

Ces trois thèmes de Potebnia: philosophie du langage, théorie des lettres et théorie du nationalisme, sont le principal objet de notre ouvrage. Nous l'avons fait suivre de conclusions qu'on trouvera dans la dernière partie aux chapitres I., II. et III. Il est licite d'affirmer que les théories scientifiques de Potebnia, ses conceptions si profondément mûries, quoique datant de la seconde moitié du XIX-e siècle, non seulement ne pâlissent pas à la lumière de la science moderne mais acquièrent toujours plus d'actualité et de rayonnement. Elles n'ont pas uniquement pour l' Ukraine une signification profonde, mais sont appelées à occuper dans la science européenne une place d'honneur. Nous ne mettons ici en cause que les thèmes exposés plus haut qui sont précisément les moins connus, tandis que ses travaux de mythologie slave, de phonétique et d'éthymologie contiennent des assertions qui ont vieilli. Mais cela ne diminue en rien la valeur du trésor intellectuel, laissé par notre grand penseur. La IV-e partie des »Conclusions« résume les opinions de Potebnia sur l'hypothèse d'une langue prarusse, liées à sa conception généalogique de l'évolution des langues chez les slaves orientaux. Nous avons commenté aussi les études de Potebnia sur l'histoire des sons, recherches qui déjà ont reçu l'approbation du monde savant. Nous avons aussi noté ses intéressants ouvrages sur les chants populaires ukrainiens et enfin sa belle traduction de l'»Odyssée« en langue ukrainienne.

On trouvera aux dernières pages un index des oeuvres de Potebnia et la bibliographie des ouvrages qui le concernent ainsi que le texte intégral de quatre documents extraits des archives de la police de Vienne (1863) relatifs au séjour que Potebnia fit à l'étranger.

Polskie Towarzystwo Filologiczne Biblioteka

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

ЗМІСТ.

Сторона

ПЕРЕДМОВА 3

ЗАВДАННЯ 5-10

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС 11-46

I. Шкільні роки. 11-14. — II. Подорож на Полтавщину і до Петербурга. 14-20. — III. В Берліні 20-27. — IV. В Галичині. 27-32. — V. При харківськім університеті. Потебня як учений, як педаґог і як людина. 32-46.

ФІЛЬОСОФІЯ МОВИ 47-68

I. Введення. 47-49. — Наукове становище Потебні. 49-52. — III. Повстання слова. 53-56. IV. Вага слова для думання. 56-61. — V. Внутрішня форма слова. 61-65. — Загальні уваги. 65-68.

ПОЕЗІЯ І ПРОЗА 69-92

I. Поетичність буденних слів. 69-71. — II. Рух думки при поетичнім слові у автора. 71-75. — III. Акт розуміння у слухача. 75-78. IV. Вага поетичного твору для автора. 78-84. — V. Розуміння і критика поетичного твору. 84-87. — VI. Наука. 87-92.

ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТИ 93-118

I. Вступні уваги. 93-96. — II. Ядро нації. 96-99. — III. Мова і національність. 99-105. — IV. Денаціоналізація. 105-111. — V. Національна ідея. 111-115. — VI Національне хотіння. 115-118.

ВИСНОВКИ 119-154

I. Фільософія мови. 119-131. — II. Теорія словесности. 131-136. — III. Теорія національности. 136-142. — IV. Загальна характеристика. 142-154.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЗЧИК 155-174

I. Твори О. Потебні. 155-167. — II. Література про Потебню. 167-174. — а) Перші відгуки і посмертні згадки. 167-170. — б) Новіші праці про Потебню. 170-174.

ДОКУМЕНТИ 175-177

Polskie Towarzystwo Filozoficzne Biblioteka

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl